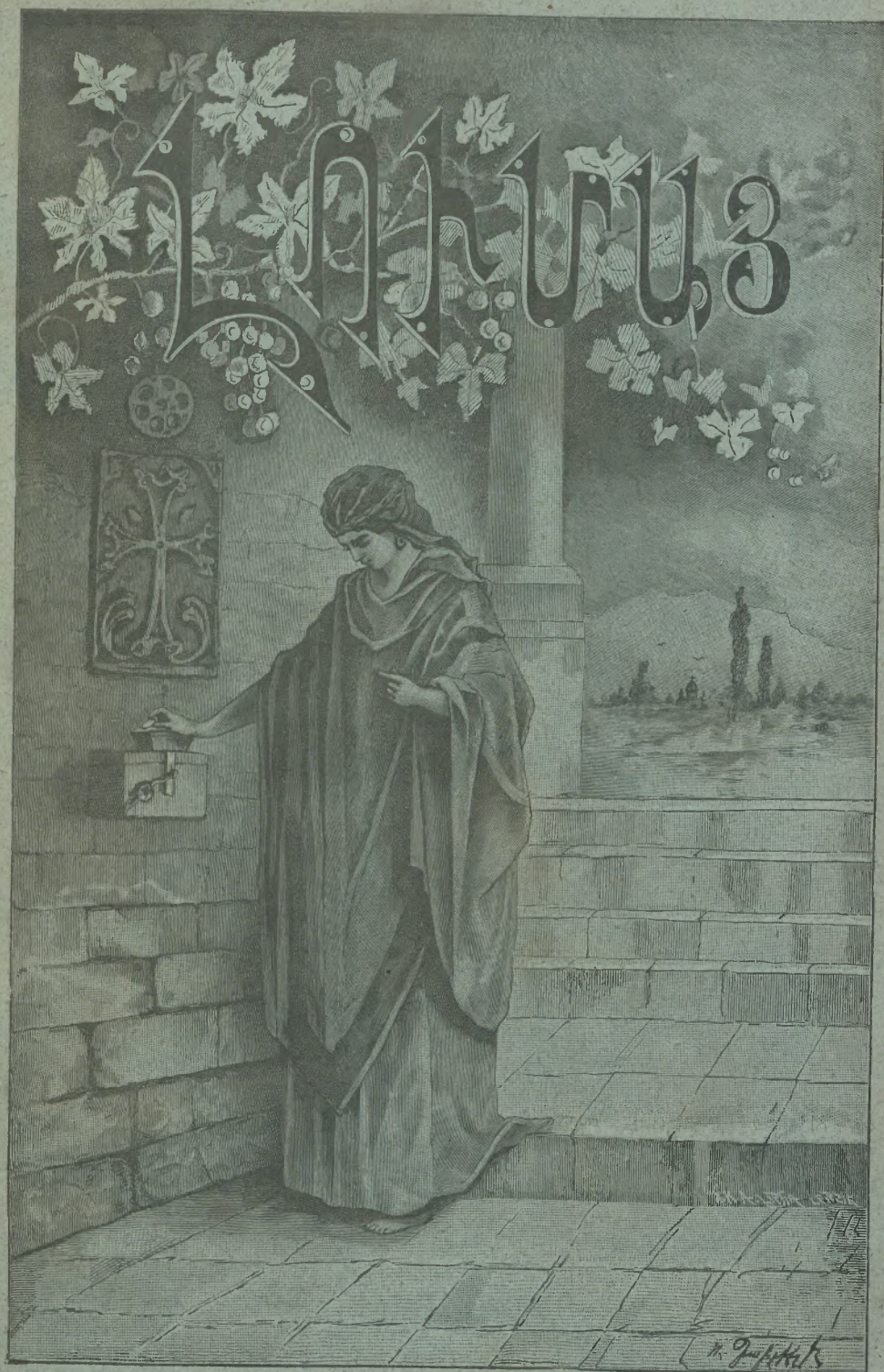

1016

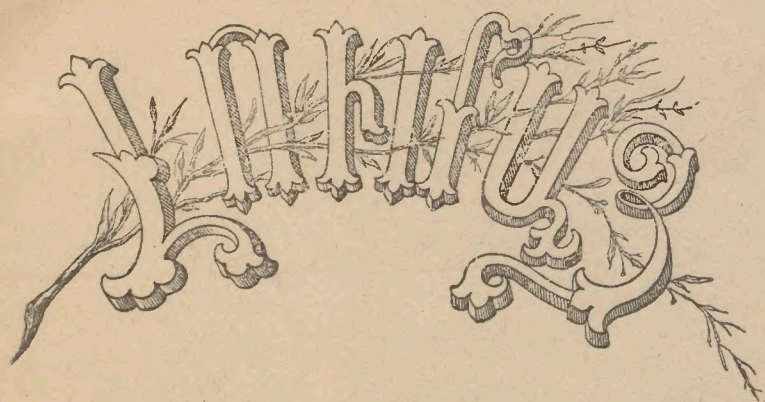
11 II. 6

1903

№ 4

ՅՈՒՆԻՍ-ՕԴՈՍ.

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1903

№ 4

ՅՈՒՂԻՍ-ՕԴՈՍ.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Գուլթաթեկյանի

1903

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 25-го Августа 1903 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Յանոս. Պերժ ՊԻՕՇԵԱՆՑ.	5
II	Ունէ՛ր իրաւունք. ՇԻՐՎԱՆ.ԶԱԴԷ .	35
III	Դաստիարակութեան մասին. Լ. Տօլստոյ Թարգմ. Ղ. ԲԵՄԵԶԵՄԱՆ	53
IV	Խորէն արքեպ. Գալֆայեան եւ Նալբան- դեանի «Աղցմիքը» ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	59
V	Հերոստրատ. Լուովիկ Փուլդայի, Թարգմ. Տ. Վ.	84
VI	Գիւտ կաթողիկոս.	107
VII	Յիշողութիւններ. ԲԱԶԲԵՐՈՒՆԻ	120
VIII	Տաճկահայոց դպրոցական գործը. ԲՐԻԶ.	134
IX	Պաննա. Մաքս Նօրդաուի. Թարգմ. Ս. ՀԱԽՈՒՄԵԱՆ.	141
X	Կտակը ըստ ուսաց օրէնսդրութեան. ԻՐԱ- ԽԱԴԷՏ	163
XI	Նոր հտալիա. ՍԱՐ. ՄԱՆ.	172
XII	Կիլիկիոյ թեմերը. ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ.	187
XIII	Մտաւոր յոգնածութիւն. Ա. ԶԻԼԻՆԿԱ- ՐԵԱՆ.	203
XIV	ՄԵՏԵՆԱԽՕՍԸԿԱՆ.	

1. Կեանքի բովանդից. 2. Լօխմանի հէ-
քիմը. 3. Էմիլ Զօլա, նորա կեանքն ու
գրական գործունէութիւնը. Յարութիւն
Նսայեանի.— 4. Լ. Տօլստոյ. Մարդու
շա՛տ հոգ է հարկաւոր. Թարգմ. Վրթ.
քահ. Մովսիսեան.— 5. Զերոմ Զերոմի.
Նոր ցնորք. Թարգմ. Գ. Մ. Շահնազա-
րեանց.— 6. Հ. Դ. Ինգլիս. Խեցիկներ
ժողովող Սիեօր Գօղօլֆի պանդխտու-
թիւնը. Թարգմ. Աշոտ Բայեանդրեան.—
7. Գ. Ե. Անգործ կանայք. Ի. Աշխէն.—
ԲՐԻԶ.— Ստացուած գրքեր . . . 222

XV ՄԱՐՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Պոլեմիկայի նմուշներ 232

XVI ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ.

Նոր պիեսներ: ԴիՏՈՂ: — ԳԻՏԸԿԸՆ
ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 1. Խլիրդի (ракъ) ըը-
ժշկութիւնը բեռնագէնեան ճառագայթ-
ներով:—2. Պիսակութեան (Lupus) դէմ:
—3. Ներշնչման նոր եղանակ: 4. Ա-
պագայ լուսանկարչութիւն:—5. Ի՞նչ-
քան կարելի է ապրել:—6. Ժովի խոր-
քի լուսաւորութիւն:—7. Նլեքտրակա-
նութիւնն անվտանգ դարձնելը:—8. Աշ-
խարհիս վերջը ի՞նչպէս է լինելու:
ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՅՑ. 234

XVII ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Սահակ Մեորովպեան մրցանակաբաշ-
խութիւն: Նամակ Մուշեց:— Ի. Պ.
Կօտլեարեւակու արձանի քացումը:—
Նամակ Բագուից:— Ս. Գրիգոր Նարե-
կացու իննհարիւրամեակ:— «Լուսաբեր»
գրական հաւաքածու Կիպրոսում: Նա-
մակ վանից: 246

XVIII † ՄԱՀԳՈՅԺ:

Տ. Տ. Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս
Մուրատեան:— Աղէքսանդր Թարխա-
նեանց 254

XIX ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԻԱՆՆԵՐ:

XX ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

XXI ՅԱԵԼՈՒԱԾ:

- 1 Էմիլ. Ժ. Ժ. Ռուսօի. թարգմ. ԻՍ. ՅԱ-
ՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ 31—50
- 2 Հայրեր եւ զաւակներ. Տուրգենեւի. թարգմ.
ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. 81—112
- 3 Կանոնք ժողովոց. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱՐՔ-
ԵՊԻՍ. ԴԱԽԹԵԱՆ 113—128

Յ Ա Ն Ո Ս

Նրա անունը ոչ Յանոս էր, ոչ Փանոս. նրա անունն Արշակ էր: Դեռ կենքածաշին տէրտէրի ու նորամանուկի հայր Տրդատի մէջ վիճաբանութեան պէս մի բան տեղի ունեցաւ: Տէրտէրը կնքել էր օրուան տօնատէր սրբի անունով և հանել էր ծոցից չափաբերականի սեւազրուծիւնը, ուզում էր նորամանուկի և կնքաւորի անուններն և ծնուելու ու կնքուելու օրաթիւը նշանակել, որ յետոյ կոնսիստորից տուած մատեանի մէջ դուրս գրի, բայց Տրդատը պոչը տնկեց կանգնեց, թէ Արշակ աղի անունով իմ աղի անունն Արշակ պիտի դնեմ:

Քիչ ու շատ խօսք ու զրուցից յետոյ՝ տէրտէրը զիջաւ և սևազրուծեան մէջ գրեց՝ Արշակ Տրդատեան Խոզարածեանց:

— Դու էլ երկու երեսանի սաջի (բով) հաց ես, տէրտէր, նկատեց գիւղական տանուտէրը. դու՝ քո կնքը, եթէ խեղճ ու աղքատ Խոզարածեանց Տրդատի տեղն ես լինէի, դու «Խոզարածեանց» խայտառակ խօսքը քո գրչի ծէրը կառնէիր:

— Հապա ինչ անեմ, տանուտէր ջան, գործակալը հրամայել է, որ ազգի անունն էլ գրենք. մեր Տրդատը Խոզարածեանց ազգիցն է, հօ չէինք կարող Շահադեանց՝ կամ Մէլիքեանց տան որդի շինել:

— Չի կարելի Խոզարածը մի տեսակ փոխենք, տէրտէր ջան, ափսոս է մեր սանահէր Տրդատը, միջնորդեց կնքահայրը:

Փռնոց կենաց տէրտէրը, փիլիսոփայ էր, ձեռաց գտաւ: Խոզ... խոս... խոզ... խոս... սազեց, գրենք Խոսրովեանց, չը գիտեմ պղնձէ քաղաքի մէջ եմ կարդացել թէ ուրիշից եմ լսել, որ մեր խոզականը Տրդատը Խոսրով թագաւորի որդին էր, մատը ճակատին տուեց, միտ-

քը բերեց տէր Հայրը և Խոզարածեանցը ջնջեց, տեղը գրեց Արշակ Տրդատեան Խոսրովեանց:

Իսկ ինչպէս եղաւ, որ Արշակը Յանոս դառաւ, էդ իր տեղին կիմացուի, մենք մեր խօսքը շարունակենք:

Ասացինք, որ Արշակը Տրդատի տղէն էր: Տրդատը գիւղացի էր, որդին էլ գիւղումն էր ծնել, ուրեմն նա էլ գիւղացի էր:

Բոլոր գիւղացիք հօ մի տեսակ չեն. մէկը արտերով, այգիներով, տաւար-ոչխարով հարուստ է լինում, մէկէլը մի երկու կթան ու լծկանով է իր ընտանիքը կառավարում, մի երրորդը հօտաղութիւն, նախընթիւն, մշակութիւն է անում, էնպէս է, խեղճ ու կրակ մի տեսակ ապրուստ անում:

Էս վերջինների կարգիցն էր փոքրիկ Արշակի Հայրը: Խեղճ Տրդատն երբ իր լուսահոգի ընկերից զրկուեց, իր մինուճար որբին լանձնեց իր աներ նախըջի Խէչանին ու իր գոքանչ Եղսանին, ինքը սիրտը կոտրած՝ թողեց գնաց մօտիկ քաղաքը, գնաց ու յայտնի ապագասէր Արշակ աղայի փէշը բռնեց, նրա տանը «ամալայ» գրուեց, այսինքն՝ նրա տանը մինչև մահը անվարձ հացափոր ծառայ մնաց. էլ գիր ու գրիչն ընչի՞ էր պէտք:

Բայց, ախար, Տրդատը ծնող էր, հօ չէր կարող իր աչքի սև ու սպիտակին իսպառ մոռանալ. երեխէն որ միտքն էր ընկնում, սիրտը կրակւում էր, ուզում էր մի տեսակ վաւակին մօտը բերել:

Էլ չը կարաց գիմանալ Տրդատը. մի օր Արշակ աղի քէֆի չաղ ժամանակը տուն ընկաւ, առաջին չոքեց, իր սրտի ցաւը լայտնեց. — Ինձ տէր ուտիրականութիւն ես արել, մղկտաց նա, իմ երեխին հէրութիւն արա, իմ Արշակին քո փէշի տակն առ. երեք տարեկան՝ պապ ու տատի աբով (յուսով) երեսի վրայ քցել եմ. ութ տարի է քո դրանն եմ, էս ութ տարումն ութ անգամ եմ տեսել, մի ողորմութիւն արա, իմ Արշակին մօտս բեր, դաւանդ շներին թափած փշրուէքների աւելցուկով ապրացրու:

— Ա՛յ տղայ, միթէ դու որդի ես ունեցել, անունն էլ իմ անունիցը՝ Արշակ, ձեռքի լիքը բաժակը սեղանին

շրխկացնելով՝ միջի գինու կէսը սգւփրի վրան թափեց
ասլան:

Խեղճ Տրդատի թուրը բերանումը ցամաքեց:

— Մեղքս խոստովանուեմ, աղայ ջան, վիզը ծռած
աղաղակեց Տրդատը, Աստուածանից թագուն չի, քեզնից
քնչ ծածկեմ, օրիցս տասը տարի յառաջ՝ երեսէս որ
աշխարհ եկաւ, տէրտէրը չուզեց անփող կնքել. — հոգիդ
դուրս չի գալ, ասաց, կուռդ ու ճուռդ տեղը, ինքդ
սարի պէս տղամարդ, էգուց գնա՛ քաղաք, մի քանի օր
բանիր, փող աշխատիր, բեր. դու մի թեթեւ կննքաճաշ
կրտաս, կնքաւորիցն էլ կննքավարձը կառնենք. թէ չէ
դու աղքատ, կնքաւորդ աղքատ, նրա տուածը մի ապա-
սուց աւել չը պիտի լինի, դու էլ մի փոր հաց գոնէ
չես ուտացնի՛ր. ասենք՝ տէրտէր եմ, հօրդ մշակը հօ
չեմ: Աստուա՛ նրան էլ փառոց պահի, քո կեանքն էլ
երկար անի, վերկացայ, եկայ քաղաք ու էգսի առաւօ-
տը, հրամանքիդ բաղում փորուոր ու հնձուոր վարձուե-
ցի: Օջաղդ շէն, երեք շաբթից լետոյ՝ երեք փոշաթա-
թախ մանէթ ծոցս դրի, դիւղը գնացի:

Երկու մանէթով մի թեթեւ կննքահաց տուի,
մի մանէթ էլ գլխահարկս տուի: Եստ զօռ արեց տէր-
տէրը, օրուան տօնատէր սրբի անունն ուզեց գրել դաւ-
թարումը, բայց ես պոչս տնկած ցից կանգնեցի, չէ,
ասացի, մեռնեմ սրբի զօրութիւնին, սրբեր կան՝ եր-
կընքումն են, սրբեր կան՝ գետնքումն են, երկնքինը
չենք տեսնում, գետնքինը թոփ ու թուանքի պէս խեղ-
ճերին օգնական են լինում. երկրիս վայ իմ սուրբն
Արշակ աղէն է, նրա շէն տանից տարած մանէթներն
իմ հարամս հալալեցին, իմ թիկունքս հարկ ժողովող
եասաւուլի, զազախի ու գզրի ճիպոտի տակից ազատե-
ցին: Տղիս անունը, ուխտ եմ արել, Արշակ պիտի դնեմ.
մարդ ենք՝ կարելի է մի օր Արշակ աղի լուսիցն իմ մի-
նուճարի վրայ էլ կաթի, Արշակ աղի սալիցը (շնորհք)
երեսէս լետի վերջը մի կտոր հաց ուտի: Հիմի, գլխիդ
մեռնեմ, աղայ, կը բաշխես, որ ոտս իմ կարպետիցը
դուրս եմ մեկնել, քո անունը գողացել եմ, ես ո՞վ՝ դու
ո՞վ. ես մի ճիճու, դու մի ասլան:

— Այ տղայ, շատ լաւ ես արել, շատ էլ լաւ մտա-

ծել էս, էս գլուխը մեռնի, որ իմ անուանակիցը գիւղացի մեծանայ, մարդ չը դառնայ: Օրն էսօր՝ գնա գիւղից անուանակցիս առ արի, էգուց կերթամ սրբազանին կասեմ՝ կը տանք հայոց ուսումնարանը, կը կարդայ, մարդ կը դառնայ. կամ աղայ կը լինի, կամ տէրտէր, կամ վարդապետ, կամ սրբազան:

—Աղայ ջան, տիրացու էլ որ դառնայ, շնորհակալ եմ:

—Տօ ընչի՞, լիմա՛ր, դու հենց գիտես՝ մեր սրբազանը Շահ-Նաւաս խանի թոռն է, նրա հէրն իմ հօր դռանը քեզ պէս ամալայ էր. հիմի սրբազանը հենց որ իմ կարտուզի ծէրը տեսնում է, մի վերս վազէ վազ առաջս է գալիս. էդպէս էլ քորդէին կըլինի. եթէ կուզես՝ սրբազանին կասենք, Մոսկով ղրկիլ կը տանք. սրբազանի գրածը գրած է, թող գնայ՝ աղայ դառնայ, գայ, մի օր գերեզմանս օրհնիլ կըտայ:

Արշակ աղան գինու բաժակի վրայ խոստում արեց, բայց խօսքին տէր մարդ էր, երեսի ուսումնարան մը տնելուց երկու տարի յետոյ՝ կոնսիստորիցն «Արշակ Տըր-դատեան Խոսրովեանց» ազգանունով, հասակն երկու տարով պակասցրած, մի մետրիքական հանել տուեց և սրբազանի գրութեամբ՝ Մոսկով ղրկեց, Լազարեան ճեմարանումը հոգևորականների որդւոց շարքում որդեգիր ընդունել տուեց: Ընչի՞ չէին ընդունիլ, ամենայն դժուարութիւն հարթուած էր. սրբազանի կնքով վաւերացրած վկայաթղթի զօրութեամբ՝ չը գիտեմ՝ Տըրատն ինքը, թէ իւր հանգուցեալ հայրն աւագ սարկաւագ էր. ուրեմն հոգևորական կոչումից:

Բաղդը սիրել էր Արշակ աղին, սիրեց և նրա հոգեզաւակ Խոսրովեան Արշակին: ձեմարանն աւարտելուց յետոյ՝ դարձեալ աղայի շնորհիւ և սրբազանի միջնորդութեամբ՝ Խոսրովեանը մտաւ համալսարան:

Բայց բաղդը միշտ չի ժպտում մարդի երեսին. երկրորդ կուրսը նոր էր անցել Խոսրովեանցը, որ երկու անբաղդութիւն միասին եկան, երկու կայծակնաբեր ամպ միանգամից տրաքեց նրա գլխին: Նոյն տարին՝ կեանք ու արևները Խոսրովեանցին բաշխեցին Արշակ աղան և սրբազանը:

Մեզ է թւում այդ անբաղդութիւն, դու իրան Խոսրովեանցին հարցրու. մի տարի էր՝ սրբազանն ու աղան նրա ցուցակից ջնջուած էին. կարիքն ինչ, հիմի Խոսրովեանցն ուսանող է Լազարեանց հաշուով, մի քանի տարուց՝ կանդիդատի դիպլոմով կուարտի, ու այն ժամանակը՝ բացուիլը լայն ու ընդարձակ ասպարէզ. այնուհետեւ Արշակ աղէն ո՞վ է, սրբազանն ինչ է իր գիտնականութեան առաջ:

Սխալ էր Խոսրովեանցի հաշիւը, գոնէ առաջին անգամից ինքն էլ զգաց, որ սխալ է: Պէտք չը կայ մանրագնին լինիլ իսկական պատճառն իմանալու, բայց իրողութիւնն այս է, որ մի քանի օրից՝ Խոսրովեանցին գրաւոր մի բով հասաւ, թէ այսուհետեւ ինքը սեփհական ծախքով կարող է ուսանող համարուիլ: Նրա սընունդն ընդհատուած է. համալսարանի վարչութիւնն էլ կտրականապէս յայտնեց, որ եթէ որոշեալ ժամանակամիջոցում ինքը չը վճարէ ուսման վարձը, իւր անունը ջնջուած է ցուցակից:

Ա՛յ քեզ տրաքոց. հիմի ինչ անի մեր Խոսրովեանցը:

Այս ճակատագրական հարցին չը պատասխանած՝ բարւոք էր Խոսրովեանցի ճեմարանական և ուսանողական կեանքից կարճ տեղեկութիւններ քաղէինք:

Մեզ յայտնի է, որ Խոսրովեանցը հայերէն խօսել զիտէր, տեղեակ ենք, որ երկու տարի հայոց դպրոցի ստորին դասարաններումն է եղել, ուրեմն քիչ ու շատ հայերէն կարդալ գրել իմացել է: Ընչի՞ քիչ ու շատ, քի վառս Արշակի՝ պիտի ասենք, որ նա ընդունակ էր, սուր և ժրջան, որ առաջին աշակերտներից էր, որ երկու տարուայ մէջ գրաբառից աշխարհաբառ էլ թարգմանում էր:

Հասկանալի է, որ նա իւր հայագիտութիւնը, աշխատասիրութիւնն և ընդունակութիւնը հետը ճեմարան տարաւ:

Հայախօս, հայագէտ, ընդունակ և ջանասէր. եթէ այս նպաստաւոր յատկութիւնների հետ ձեռնտու. բնաւորութեամբ օժտուած էր մեր Խոսրովեանցը, իւր բաւերարների կորուստը միանգամայն անզգալի կը լինէր: — Եւ անզգալի էր:

Խոսրովեանցն իւր անուշ լեզուով, իր ժպտուն աչքերով, զգաստ և զգուշ վարմունքով իր մեծաւորների, իրանից ու ժեղների ու ձեռքերից բան եկող ընկերակիցներէ — աշակերտակիցների, ճեմարանական տնտեսի, մթերապահի, խոհարարի, մի խօսքով բոլոր շատ ու քիչ իրաւունքատէրերի աչքի իւզը կերել էր, ամենքին սիրելի էր դարձել, ամբողջ ճեմարանում օրինակելի էր ճանաչուել:

Հարցնողին՝ «Ինչ կը հրամայէք, գլխիս ու աչքիս վրայ, խոնարհ ծառադ եմ, հայրս ես, հարազատ եղբօրս պէս սիրում եմ, հոգիս ուզես՝ կը տամ, մեծ ուրախութեամբ — մշտաժպիտ դէմքով, համեստութեամբ, խոնարհութեամբ, ձեռքերով, ոտքերով, գլխով ու ամբողջ մարմնով պատասխանում էր առանց խտրութեան, մի խօսքով ասենք՝ ու ժեղներին: Իսկ իրանից թուլերին... ա՛յ, այս մի կէտը դժուար է որոշել և վճիռ տալ... Ե՛հ, ժամանակն է փչացել, շատ անհաւատ Թովմասներ ենք, զուր ինչ որ կասկածական բառեր լեզուներիս տակ ծամծմոտում ենք, խեղճից ինչ ենք մինչև օրս վատ տեսել, որ վատաբանենք:

Մեզ ինչ, թէ Խոսրովեանցի համար իրանից անգործներն ուշադրութեան անարժան արարածներ են, մեզ ինչ, թէ բոլոր թույլ ու ճնշուածները, արհամարհուածները, Ֆիզիքապէս իրանից անուժները ոչ միայն չէին վստահանում մտերմանալու փորձանել նրա հետ, մինչև իսկ փախս էին տալի նրա ահարկու աչքերից և մռայլ ու խոժոռած երեսից: Հոգևով ասած՝ մինչև օրս Խոսրովեանցի հասցէին իրանից տկարների կողմից ոչ մի բողոք, ոչ մի գանգատ մեծաւորներին և վարչութեանը չի հասել, բայց արի տես, որ անգործների շրջաններում, քունջ ու պուճախում փսփսոցն ու քրթմնջիւնը միշտ շարունակուել է:

— Վահ, պատիժ է, կը բացականչէի ես Խոսրովեանցի փոխարէն. եղբայր, ինչ էք վրէս քիթ ցցել, խրտնած հորթի պէս պոչ տնկել, փախչում, ժանտախտ հօ չեմ, որ հաւասարական մի անգամից վարակէի ու ջնջէի, ո՞ր մէկիդ եմ վնաս տուել, բռնազբօս ընկերու թիւն կը լինի, չեմ ուզում, չեմ մօտաւորուում, արե-

գալ չեմ, որ ամենքիդ լուսաւորեմ, դուք ձեզ համար ես ինձ համար:

Անշուշտ այդպէս է, բայց, երևի, թոյլերի մէջ մի ինչ որ բան կար, որ եթէ հաստատ համոզմունք չէր, գոնէ հաստատի չափ ենթադրութիւն էր: Ապա թէ ոչ, ընչի՞նչ Խոսրովեանցի մէջ տեղումը բուսնելուց յետոյ՝ տկարների ամեն մի չնչին պակասութիւնը, որ մինչև այսօր անուշադիր էր թողուել, աչքի չէր ընկել, հիմի յայտնի էր իշխանաւորներին: Օր չէր անցկենում, որ Խոսրովեանցի որևէ պահանջը անհեռատեսութեամբ մերժողները պատժի չենթարկուէին: Մինչև անգամ արտաքսուողներ եղել են: Չշմարիտ է, խօսքը չը կատարողներից ոչ մէկին Խոսրովեանցը բառ չի արտասանել, բայց իր պինդ հուպ տուած շրթունքներով ու դէմքի նենգ արտայայտութիւնով հասկացրել է, թէ մի մոռանար. — զատիկ կիրակի օրն եթէ մոծակն ականջդ կձի, իմացիր, որ ես եմ:

Վա՛յ հախին, վա՛յ նհախին, կտրելի է Խոսրովեանցի մտքովն հղպիսի ստորութիւն երբէք չի անցել, բայց որ անգօրներին դժուար է դատապարտել: Փաստերը շատ չնչին են, բայց փաստեր են. քանի՞ ու քանի անգամ բաղդից հալածուածներից մէկն ու մէկը մուլթանկիւններից լսել են այն խօսքերը, որոնցով իշխանաւորներին իրանց արարքները հաղորդել է Խոսրովեանցը. օրինակ՝ խնդրեմ անունս չը տաք, ես այս ազգօգուտ, կամ հանրաօգուտ (եթէ դիմացինը օտարազգի էր) հաստատութեան և իւր ղեկավարների պատուին նախանձախնդիր լինելովս՝ այս ինչ ընկերիս պակասութիւնը գաղտնի կերպով պարտք եմ համարում յայտնել ձեզ. գիտեմ, որ մատնութիւնը զգուելի յատկութիւն է, բայց արածս մատնութիւն չէ, չարիքն արմատախիլ անելու բարի դիտաւորութիւն է. ոչ թէ լիշա՞ծ ընկերիս, որին հոգւով չափ սիրում եմ, հարազատ ծնողիս ու եղբորս իմ ձեռքով կը խեղդէի, եթէ հազարաւորներին մտաւոր և նիւթական սնունդ մատակարարող այս հիմնարկութեան պատիւը նրանց ձեռքով շօշափուելը նկատէի: Ես իմ պարտքս վերջացրի, այսուհետև ձեր իրաւունքն է. գուցէ յայտնածս ուշադրութեան արժա-

նի պակասութիւն չէ, այդ դէպքում խնդրեմ հայրաբար ինձ ապտակեցէք և հրամայեցէք ընկերիցս ներողութիւն հայցելու և այսպիսի չնչին միջադէպերի դէմ աչք փակելու:

Այսքանը ներքին ընկերական շրջաններում:

—

Արտաքին աշխարհի հետ Խոսրովեանցի յարաբերութիւնների մասին որքան կարճ, այնքան լաւ, բայց և այնպէս շօշափելն անհրաժեշտ է:

Ահա փողոցում շքեղ կառքի մէջ ձգուած ու վերջին մօդայով պճնուած՝ արշաւելով սլանում է բաղդի փայփայած զաւակներից մէկը՝ այլ թէ կին, սեռն ու հասակը մի հարցնէք, խտրութիւն դնելու կարիք չը կայ: Ծանօթ անծանօթը նմանապէս: Խոսրովեանցը շտապով քաղաքավարական էտիկէտներին համեմատ՝ քաղցր ժպիտն երեսին՝ գլխարկը վերցնում է, դէպի ձախ ուսը մասամբ թեքած՝ գլուխ է իջեցնում: Մի քանի քայլ՝ ահա մի ուրիշը, դարձեալ արտաքին երեւոյթով բաղդի զաւակ, բայց առաջինի նման ոչ ինտելեգենտ, այլ հաստափոր ու հաստավիզ ռամիկ, կառքով, թէ հեռակա: Խոսրովեանցի ատամների շարքերը նորից երևացին, մշտաշարժ աչքերը նորից խաղս եղան, գըլխարկը նորից ցած թռաւ: Ահա մի մի, հինգ հինգ, տասնով, քսանով վիտում են փողոցում ռամիկ անց ու դարձւորներ. մարդիկ են նրանք, թէ անասուններ, թէ ճանճ ու մժեղ, Խոսրովեանցի համար միևնոյն են. ռամիկը, խեղճը, մշակն ինչ մարդի հաշուի են. ուրիշ բան է, եթէ նրանց կարիք ունենաս. էնպէս քաղցր ըզու բանացրու, որ փուլով անելիքը կիսագնով, կամ անվարձ կատարեն: Մարդ ենք, եթէ Խոսրովեանցի ողջունածներից մէկն ու մէկը յանկարծ կանգ առնէր ու կամենար իմանալ, թէ ումնից է իրան այդ յարգանքը մատուցւում, կամ ինչ առիթով, Խոսրովեանցը պատասխաններն ամենքի համար սերտած ունէր.

— Ներեցէք, խնդրեմ, ես ձեզ նմանացրի իմ բարերարին, բարեկամիս, ընկերիս ամուսնուն, հօրս, քրոջս, ազգականիս (շարի՛ր՝ որքան կամենաս) և աւե-

լացնում էր. արածս սխալ էր, բայց, կարծեմ, յանցանք չեմ գործել, ինքս փոքր ինչ *Քիզիօնիստ* (գիմազնին) լինելու յաւակնութիւն ունիմ, ձեր գիմազներից ձեր ներքին արժանաւորութիւնները պարզ նշմարւում են:

Ի՞նչ կարծիք, ուրեմն, որ շատերն իսկոյն ծանօթութիւն էին կապում, հասցէն էին տալիս, տուն էին հրաւիրում. ոմանք էլ քաղաքավարութեամբ ձեռքն էին սեղմում ու անցնում:

— Գնացէք, ծուղակն ընկաք, ետեւներից ժպտում էր Խոսրովեանցը, մի օրից մի օր՝ պէտք կը գաք, առաձն ասում է. սարը սարին չի դիպչիլ, մարդը մարդին կը դիպչի:

Ե՛ւ դիպչում էին մարդիկը, ե՛ւ դիպան մարդիկը:

Հապա ի՞նչպէս էր, որ նրա բարերարների մահը Խոսրովեանցի համար ո՛չ թէ հարուած, կամ կայծակ էր, այլ սիրուն աղջկայ կողմից՝ երիտասարդի թշին սիրաժպիտ աչքերով ու սիրալառ ականարկով խփած վարդի փունջ թուաց:

Շատերիդ համար կարելի է արածս համեմատութիւնը չափազանցութիւն համարուի: Այդ մի ասէք, Խոսրովեանցի բարերարների մահով իւր ապրուստի և համալսարանից վճարքի անվճարութեան դէպքում արտաքսուելու սպառնանքների առաջին երկու օրի համար այդպիսի կասկածելի ենթադրութիւնը թոյլ կը տամ, իսկ երրորդ օրը սպառնանքը կատարեալ վարդի փունջ եղաւ:

Ահա, ի՞նչպէս:

Մենք մի փոքրիկ հանգամանք աչքաթող արինք. այ, ի՞նչ. Խոսրովեանցը նոր ծանօթից բաժանուելուց լետոյ՝ հէնց կանգնած տեղը ծոցատետրի այբբենական ցանկում, կամ աւելի լաւ ասենք՝ իր հանրագիտական բառարանի էջերում մատիտով նշանակում էր նոր բաղեկամի ճիշտ հասցէն. իսկ մի երկու օրից՝ մարդի լիակատար կենսագրութիւնը, դիրքը, կարողութիւնը, պաշտօնը, նիստ ու կացը մի առ մի արձանագրում էր. ճիշտ այնպէս, ինչպէս հանրագիտական բառարաններն են կազմւում:

Սպառնանքի երրորդ օրն, ասում եմ, Խոսրովեան-

ցը չորս այցելութիւններէց յետոյ՝ հինգերորդին՝ իր կացութիւնն ապահովեց:

Հարստի մէկը՝ իւր առանձնասենեակում՝ զգացուած Խոսրովեանցի ճարտարահիւս և աղալի պատմուածքից և իւր բարերարներին յիշողութեան ժամանակ աչքից կաթած արտասուքից, օտարութեան մէջ անյոյս փողոց ընկած ուսանողի դառը վիշտը թեթեացնելու ցանկութեամբ՝ իւր վրայ առաւ նրա բոլոր փապգայ ծախքերը: Համալսարանական վճարքն առանձնապէս յանձնելուց յետոյ՝ 200 ըուբլի գրպանի և հագուստի ծախքերի փող տուեց և իւր գրասենեակի հաշուապահին յանձնարարեց ամսական 50 ըուբլի յատկացնել ուսանող Խոսրովեանցին սնունդ:

— Գու սրբազանի և Արշակի աղալի չափ վտանգաւոր թշնամի չես, սենեկից հեռանալուց յետոյ՝ որոճում էր մէջը Խոսրովեանցը նոր բարերարի հասցէին. ընդամենն երեք չորս տարի է. կը կծկուենք, առաջիդ կուշ կը գանք, կը շողոքորթենք, գլուխդ կիւղենք, փողովդ համալսարանի դիպլոմը գրպանումս կը տեղաւորենք և վերջումն առատ ճանապարհածախս կը պոկենք ու այնուհետեւ, եթէ իմ երեսը տեսնես, կամ տեղս իմանաս և երախտագիտութիւն պահանջես՝ պարծեցիր: Գիժ հօ չեմ՝ գործ սկսեմ այնպիսի երկրում, որտեղ հազարաւոր ինձանից արժանաւորները կան, հաստատ մնայ տգիտութեան խաւարում թաղուած մեր աշխարհը, գնա, թէ մեծ մարդի հուշակ ստացիր, թէ ազգի լուսաւորիչ համարուիր: Գործս քիչ կը դժուարանար, եթէ տխմար Արշակ աղէն ու տգէտ սրբազանն ապրած լինէին, իրանց մի կոշտի չափ բարերարութեան փոխարէն՝ Մասիսի չափ պատիւ ու հնազանդութիւն կը պահանջէին, ես էլ ստիպուած կը լինէի ստորանալ: Հիմի առջևս տնկուած պատը հայրս է. դիցուք՝ խեղճը մեծ պահանջ չունի, ռամիկ գիւղացի է, թող տանդ մութն անկիւններից մէկում ընկած՝ մի կտոր հաց ուտի, քեզանով մխիթարուի, բայց, ախար, ինձ համար մեծ ամօթ է՝ տգէտ գիւղացի հօրս ամեն եկողի աչքի առաջի կանգնացնել, որով և իմ անցեալն ամենքին հասկացնել: Լաւ է, եթէ գործունէութիւնս անձաւնօթ զաւառում

սկսեմ, որտեղ տանս մէջ պտտուող հօրս ծառայի, կամ տան կառավարչի տեղ ընդունեն, իսկ իմ հայրենի քաղաքում եթէ պաշտօնի մտնեմ, հայրս կատարեալ նախատինք կլինի ինձ համար, հայրս միայն, շարունակում էր մտածել Խոսրովեանցը, թէ չէ պապ ու տատիս օձով ծեծել տալով քաղաքից կը քշեմ...: Ե՛հ ի՞նչ եմ հինգ տարուց յետոյ անելիքն այսօրուանից ինձ համար մտատանջութեան առարկայ շինում, հինգ տարին յաւիտենականութիւն է, պապ ու տատս օրերն անցկացրած ծերունիք են, մինչև հինգ տարին, աւետարանի ասածին պէս՝ հայր Աբրահամի գոգը կերթան, իսկ հօրս, Աստծով, մի թեթեւ խօլեր, կամ ծանր վարդահիւանդութիւն կը բռնի, կը տանի և ես փէշս թափ կը տամ, կանգատուեմ:

— Սուտ չի ասած՝ թէ շողմքոր գառն եօթը մէր է ծծել:

Ի՞նչ թէ մէկ, ի՞նչ թէ երկու, չանցած երեք ամիս՝ Խոսրովեանցը տասնաւոր տեղերից, իբրև ուսանող, սկսեց նպաստներ ստանալ. մի քանի հարուստ տներում իբրև մայրենի լեզուի ուսուցիչ հրաւիրուեց և համալսարանական մայրաքաղաքի բոլոր հայ գաղութի մէջ անկեղծ հայի զգայուն ազգասիրի և պերճախօս ու եռանդոտ հայրենասիրի կոչումի տրժանացաւ:

Աւելին ասենք. ուսանողական շրջանում մայրենի գրի և գրականութեան սիրահար ու յառաջ մղող ճանաչուեց: Ժողովների էր նախագահում, լրագրներում ուսանողութեան օգտին կոչեր ու յօդուածներ էր հրատարակում, թարգմանութիւններ էր անում, ուսանողների հրատարակութիւնները լոյս ընծայող մեկենասներ էր գտնում և այլն և այլն: Կարճ ասենք, հայ ուսանողութեան հոգին էր: Մի բարի օր էլ՝ միաձայն ընտրուեց հայ ուսանողական գանձարանի գանձապետ և նախագահ. ուրիշ խօսքով ասել՝ բռան մէջ ամփոփեց ամբողջ հայ ուսանողութիւնը:

Մի՞թէ արժան չէր:

— Արժան էր, կասենք ես ու դու, արժան էր, կրկնում էին մեր խօսքերը ուսանողական զրամարկղից

Խոսրովեանցի շնորհիւ նպաստ ստացողները, արժան եմ ես, շեշտում էր ինքը Խոսրովեանցն և անմիջապէս օրինակ բերում աւետարանի խօսքը. «Արժանի է, որում զշնորհս զայս առնես, զի սիրէ զազգս մեր և զժողովրդդանոցն նա շինեաց մեզ»:

— Շինել եմ, այնպէս չէ, ամենքին պարծենալով հարց էր տալիս, երկու տարի է հայ ուսանողութեան գանձապետն եմ և գանձարանը կրկնապատիկ հարստացրել եմ:

— Կեցցես, գոչում էին խնդագին ընկերների մեծամասնութիւնը, կեցցես, կիսաձայն ձայնակցում էին փոքրաթիւ թերահաւատները, աւելի արժան կը լինէիր կեցցէի, եթէ հաշուետուութեանդ միջոցին քեզ համար վերցրած նպաստդ մի կողմը թողած, անգիտակցօրէն մսխածդ դրամների բացը չերևար: Այո՛, խոստանում ես ապագայում պաշտօն ունեցածդ ժամանակը, մաս մաս լրացնել, մինչև իսկ քո ստացած նպաստն էլ վառնածիդ վրայ գումարելով՝ անունդ տառ առ տառ հայ ուսանողական դրամարկի պարտապանների թւում գրել ես և շարունակ գրում ես, բայց ոչ ապաքէն այս օրուան կոպէկը վաղուան հինգ կոպէկանոցից առաւել է:

Ինչ օգուտ, փնթփնթում էին իրանց փոքրիկ շրջաններում թերահաւատները, ձեռքերից ինչ կըզար: Ոչինչ չէր գալ. ձայն հանել և հաշիւ պահանջել չէին վստահանում, Խոսրովեանցն ամեն դռներ փակել էր: Իւր բաղդից՝ քաղցած ուսանողների թիւը շատ էր, վերջիններիս աչքերը շարունակ Խոսրովեանցի պտղունցի վրայ էր և նա գիտէր ըստ տեղին բուլթն ու ցուցամատն իրար շփել. հաշուետուութեան մօտ օրերը բերան պատռած ու ճղճղան ուսանողներին մատների շփումն էր ցոյց տալիս, իսկ հաշուետեսները շարունակ նրա հետ հաշտ էին, իր ընտրածներն էին. ուզած ժամանակ նրանց չէ չկար:

Խելքի պտկասութիւն չէր, ուրեմն, թերահաւատ, կամ անհաւատ Թովմասներին յանուն ազնուութեան Խոսրովեանցի պէս անուշ ընկերի վրայ կասկածական ակնարկներ անել: Հէր օրհնածներ, ձեր հօր տներից հօ

չէք բերել. ասած է. Չալաբու ալգու խաղողն է. դու էլ կեր, ես էլ կուտեմ:

Չեմ յիշում՝ վերն ասել ենք, թէ բաղդաւոր աստղի տակ էր ծնուելմեր Խոսրովեանցը. ասած էլ չը լինիմ, պարզ է, որ ծնուել էր. ամեն քալում մարդի վէզն ալշու էր (յաջողում էր): Երրորդ տարին՝ իրանց գիւղի տէրտէրը Տօր բերանից մխիթարական նամակ էր գրել «սիրելի Արշակ բալուկին» թէ պապն ու տառն իրան օրհնելով՝ դրախտական եղան, իսկ հինգերորդ տարուայ վերջին կիսամեակին՝ Խոսրովեանցի համար ամենանշանաւոր օրը, երբ համալսարանական կանգիդատութեան դիպլոմը ծոցում ուրախ ուրախ տուն եկաւ, գրասեղանի վրայ գտաւ նոյն քահանայի երկրորդ նամակը: Այս անգամ տէր Տօր կողմից էր մխիթարականը. — Վարդավառ կիւրակի, սուրբ պատարագից յետոյ, դազաղում դրուած նորոգ հանգուցեալ իւր ծնողի կարգն էր կատարում. լուսահոգի Տրդատը ողջ գիւղականաց յուղարկաւորութեամբ գերեզմանատուն տարուեց. և որովհետեւ հրամանքդ չը կայիր, որ Տօրդ երեսին առաջինը օրհնած հողը ձգէիր, դրում էր տէրտէրը, քո փոխարէն՝ իմ հրամանով՝ գիւղական տանուտէրն առաջինը հող ցանեց:

Туда и дорога! — բարի ճանապարհ, այսուհետեւ թեւերս լայն փռենք և մի քանի դիւրահաւաններից ճանապարհածախս պոկենք, մի վերջին անգամ ուսանողական կասսան խաչակնքենք, պարտքերի ցուցակում անուններս մէկ էլ ստորագրենք, պարգերեսութեամբ հաշիւ տանք և թը՛ռ — դէպի հայ հայրենիքը:

Շաբաթ օրն ընդհանուր, արտակարգ ժողով է, խնդրում է ազգային գիտակցութիւն և պարտաճանաչութիւն ունեցող բոլոր հայ ուսանողներից անպայման ներկայութիւն. խնդիրն անյետաձգելի է, ընկերութեան նախագահ-գանձապետի ընդ միշտ հեռանալու յարգելի պատճառաւ՝ հայ ուսանողական դրամարկղի ապահովութեան և վերջին հաշուէտուութեան օրն է: Ստորագրած է

Ա. Խոսրովեանց

Հրաւիրագրերը քաղաքային փոստով ցրուելը բա-

ւական չէր, 5—10 ըուբլի էլ ծախսեց և թերահաւատների բնակարանները մէկ մէկ այցելեց մեր նախագահ գանձապետը և, համարեա, լեզու հանած, աղաչեց, որ հալ երիտասարդութեան ապագայի սիրոյն՝ մի վերջին նեղութիւն յանձն առնեն և յետ չը մնան:

Ով գրպանումն երեքից պակաս աչքեր և ոչ քիթ սրբելու թաշկինակ չունի, թող այնպիսին ինձանից չը պահանջէ, որ նստեմ նախագահ-գանձապետի ճառը բառացի կրկնեմ. փորձուածին խաբել չի լինիլ, թէ չէ մտքներումդ ինձ չէիք ծաղրիլ ու ասիլ. լիմար, դիցուք, «Հալը մերի» պէս բերանացի գիտես, կարող ես այնպէս արտասանել, որ թաշկինակներից գոնէ մէկի ծայրը թաց անել տաս, այդ շնորհքի համար լատկապէս ստեղծուած պիտի լինել և ստեղծուած է միմիայն Խոսրովեանցը:

Տնաշէնը ողջ ժողովականներին ջուր մաղեց, թողեց, այսինքն առաջին կաթիլն իր աչքից բղխեցրեց, միւսներն ունկնդիրների աչքերից ինքնօրէն շռուացին:

Հեշտ չէր, մարդն ընդ միշտ էր հեռանում իր երկրորդ օրօրցից, իր գաղափարներով հարազատ եղբայրներից, որոնց ոտքերն է ընկնում, ալաչում՝ ուսանողական միութիւնն անխախտ պահել, ուսանողական ընկերութեան կոպէկը աչքի լուսից թանգ համարել: Նրա ցաւը հարուստները չեն, նրա ցաւն իր պէս մխոտ տանից բաղդի բերմունքով գիտութեան տաճարը մտած գեղջուկի գաւակներն են, որոնցից շատերի մարդ դարձնողն ուսանողական կոպէկներն են, ալլապէս՝ խեղճերը տգէտ եկել էին, թերուս կը վերադառնան:

Մի պարկ լիքն անէծք թափեց գանձապետ-նախագահն առաջ իր գլխին, յետոյ այնպիսի անազնիւների հասցէին, որոնք նպաստ, կամ օժանդակութիւն անունով ուսանողական դրամարկից ստացած փողն իրանց վրայ պարտք չեն գրիլ. որպէս զի վաղն երբ համալսարանից ստացած գիտութեան շնորհիւ հացի տէր կը դառնան, հացի առաջին կտորն ընկերութեան գանձարանի պարտքի բացը լրացնելու ղրկեն:

Հաստատ հաւատացրեց ընկերներին Խոսրովեանցը, որ դիպլոմաւոր քաղցածը մի օրից մի օր ոսկու մէջ

պիտի թաղուի. ժամանակը մերն է, գոչեց նա հրճուանքով, գնացին անդարձ էն օրերը, երբ հայ հարուստների աղջիկներն ուսերն ու օձիքը խամ զառերով պսպրղացնող և բուրբ թուրը կողքից քարշ տուող մի տկլոր զինուորականի համար հոգի էին տալիս. էսօր մեր սիրունները զիպրմաւորներ են երազում: Ուրեմն, աշխարհը դմակ, մենք դանակ, եթէ գործ էլ չը ճարուի, հարուստների աղջիկները ողջ մնան, ձեռքներից առ ոսկու պարկը և փարուիւր փղոսկրի պէս սպիտակ վզերովը: (Սև էլ լինի, կոկորդներումս դէմ չի առնի, երգւում է. թող սև ըլի, բօլ ըլի, կողքիս թօլէ թօլ ըլի):

Ընկերների լացը փոքր ժամանակ ծիծաղի փոխելու գիտաւորութեամբ՝ փակագծի մէջ առաւ ժողովրդական երգի տողը Խոսրովեանցն և աւելացրեց. սեն աւելի աղի է: Դէհ, ուրեմն, շտապիր, բաց արա մօտիդ ոսկու պարկը, ձեռքդ մէջը կոխիր, առաջին դուրս եկած բուռը դեռ ուղարկիր ուսանողութեան պարտամատենից անունդ ջնջելու, յետոյ սիրտդ ու խղճմտանքդ հանգիստ վատնիր և քեզ համար «կարիերա» պատրաստիր. մի վախիլ, որ դուռը ոսկով թակես՝ կը բացուի, բերանումդ գիւրաշարժ լեզու, ձեռքիդ սուր գրիչ, գլխումդ գիտութիւն, գրպանումդ փայլուն մետաղ, որ լիմարը քեզանից երես կը թեքի:

Սնիծուիս դու, տղայ, ինչպէս ըստէական ուրախ տրամադրութիւնը մեռցրեց:—Ի՞նչ է, բերաններիդ ջուրը գնաց հա, գոռաց յանկարծ թնդագին, ոտքը գետնին և ձեռքը սեղանին խփելով, բնաջինջ կործանուի այն հայրենիքը, որն այդպիսի որդւոց յուսով պիտի մնայ, կոտորուին այն զաւակները, որոնք իրանց մայր հայրենիքի գիրկն այդպիսի ստոր գիտաւորութեամբ պիտի վերադառնան. միթէ մեր թշուառ հայրենիքը մեզ այդ մտքով է օտարութիւն ուղարկել: Ոչ, սիրելիք, օրինակը մեր առաջին է. մեր նախորդները հինգերորդ դարում Սահակայ և Մեսրոպբայ ձեռքով գիտութեան լոյսի ետեւից Յունաստան ուղարկուած հայրենասէր անձնուէրներն են. ձեզ եմ հարցնում՝ ի՞նչպէս կատարեցին նրանք իրանց առաքելութիւնը, նոցանից քանիսը փառքից շլացած՝ կորան, Յունաստանը,

գոռոզ Աթէնքը նրանցից շատերին կամեցաւ որսալ և իր շահերին ծառայացնել, քանի՜սը խաբուեցին.— և ոչ մինը: Այո՛, ոչ մինը, գիտէք դուք: Նրանց սխրագործ հայրենասիրութեան մասին մենք կարդացել ենք ժողովներում, միայն ինքս, չեմ լիշում, քանի՜ դասախօսութիւններ եմ ձեր ականջին կարդացել: Մոռացէք արածս կստակը, մոռացէք, արհամարհեցէք աղքատի արիւնից մզած, անխիղճ հարստհարողների աղջիկների շալակով բերած անիծեալ մետաղը, դառը քրտինքով ցամաք հաց փատակեցէք ու այդ հացի պատառը ձեր պարտքի փոխարէն մտցրէք ուսանողութեան սուրբ գանձարանը:

Ահա այս բովանդակութեամբ ճառ խօսեց մեր նախագահ-գանձապետը, ծիծաղացրեց, լացացրեց, իւր երեք ու կէս տարուան հաշիւը կոպէկէ կոպէկ ներկայացրեց ու միաձայն կեցցէների անընդհատ դղրդոցից շշմած՝ գլուխը սեղանին տուած՝ երկու ձեռքը բարձրացրած՝ խնդրեց ժողովականներից խնայել իւր գգացմունքի փոխուած ներշնչը, ու երբ կեցցէն դադարեց, գրիչը ձեռք առաւ, պարտամատեանն առաջը քաշեց: Ամէնքն ապուշի պէս բերանաբաց լռեցին. ինքն էլ լռեց ու միայն գրիչն էր, որ ճռճուցով լռութիւնը խանգարում էր:

Ներիք է, անիծած գրիչ, ձէնդ փորդ քաշի, տազ արա, լսենք ճռճուցիդ տակից ի՞նչ դուրս եկաւ. անկարծիք՝ մեր եռանդոտ նախագահը, մեր ճշտակատար պարտաճանաչ գանձապետը փող է գտել, բերել է իր վերցրած պարտքերն ու անգիտակցօրէն մսխածները լրացնի ու էնպէս հեռանայ. մենք մեր ընկերի շնորհքը գիտենք, լեռ քարից ջուր կը հանի, հող բռնի՝ ոսկի կը կանանչի:

Նրամելիք, գոգերդ լայն բաց արէք՝ չը թափուի. հապա՛, հիմի գրիչը դադարեց, մեր գանձապետի լեզուն բացուեց, լսեցէք՝ թէ գրածը կարդալուց յառաջ՝ ի՞նչ է տսում.

— Սիրելիք, ձայնը մեղմելով ասում է նա, վաղն ես ճանապարհորդ եմ. հիւանդ հայրենիքն աչը տնկած դէպի հիւսիս՝ մեզ է սպասում, որ գնանք իր ցաւին

գեղ ու ճար անենք, այս տարի այդ սրբազան պարտականութիւնը կատարելու պատրաստ բաղդաւորներից մէկն էլ ես եմ և գնում եմ: Գնալու, գալու, իւր և այլոց օգտին գործելու և պարտք կատարելու համար մի արգելք միայն կայ, մինչև այդ արգելքը չը հեռացնես, քալլ չես կարող անել: Այդ արգելքը նշոված արծաթն է: Շատ աշխատեցի, որ մեր ընկերութեան սուրբ գանձարանի դուռը չը բխեմ՝ չեղաւ, չը յաջողեց: Դուք լաւ գիտէք, որ երբէք իմ ոտքս քարի չի առել, աղքատ գիւղացու զաւակ եմ, տանից ոչինչ չեմ ստացել, բայց այնքան եմ ճարել, որ և ես եմ կերել և մի քանի չքաւոր ընկերների եմ կշտացրել: (Եստեղ ժողովականները շրթունքներն ուռցրին, ուսերը վեր քաշեցին, իրար երեսի նայեցին, իրար հրեցին. ո՞վ էր իրանց միջից էն մարդը, որ Խոսրովեանցի սեպհական գրպանից նպաստ էր ստացել): Ներեցէք անհամեստութեանս, արածս ոչինչ է եղել, չարժէր լիշելը, բերանիցս լանկարծակի դուրս թռաւ, չը հասկոնալու տալով ընկերների տարակուսանքը՝ կարճ ընդհատումից յետո՛ւ աչքերը համեստօրէն ցած թողնելով՝ շարունակեց Խոսրովեանցը. ես չուզեցայ վերջին անգամը նորից ծանրաբեռնել մեր կապան, բայց ինչ արած, ծանրոցքս կապուած դրուած է, ճանապարհածախքի համար հազար դուռն ընկայ՝ չը ճարեցի, ստիպուած՝ «գիր զմեղս ի վերայ մեղաց» ասելով՝ մեր գանձարանից լիսուն բուբլի նոր պարտք բարդեցի պարանոցիս, որպէս զի տեղ հասնելուն պէս՝ գլուխս քարէքար տամ, պաշտօն ճարեմ և միտքս բերեմ պապերի ասած միւս առածը. «պարտքը տալով, մեղքը լալով»: Առաջին ստացած ամսականիցս մի ամիս քաղցած չը մեռնելու չափ կոպէկներ ինձ պիտի վերցնեմ, մնացածը՝ ճանապարհ դնեմ ձեզ և փոստից ստացածս ապահովագիրը պահեմ ձախ ծոցագրպանումս՝ ուղիղ սրտիս վրայ, թէ չէ իմ խեղճ սիրտն երբէք չի հանգստանալ, բաբախումը կաւելացնի ու մի օր էլ անժամանակ կը պայթի:

Ահա այս վերջին լիսուն բուբլին բոլորիդ ներկայութեամբ գրպանս եմ դնում, ստանձնած պաշտօններս

պարզերեսութեամբ ինձ հաւատացողներիդ յանձնում եմ
և հեռանում:

— Կեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ՛...

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ. ներեցէք, քիչ մնաց՝ մոռանում էի.
մեր ուսանողութեան հրատարակած գրքոյկները որքան
և տարածւում են, բայց ձեր ազգասիրական եռանդի
շնորհիւ՝ օր օրի վրայ նորերն աւելանում են. մեր պար-
տականութիւնն է թէ եղածները ցրուելը, թէ նորերը
գրել, թարգմանել, տպելը: Ես մի արկղ հետս կը տա-
նիմ՝ մեր հարուստներից մի գրքոյկի գինը տասնապա-
տիկ դուրս կորզելու. մի օրինակն իրան՝ փող տուողին
կը թողնենք, մի և նոյն է կարդացողը չէ, միւսները
մեր աղայի հաշուով գիւղացի աղքատ մանուկներին կը
բաշխենք, իսկ գումարած դրամը ձեզ կուղարկենք:

— Կեցցէ՛...

— Մեր ապագայ գործունէութեան ծրագիրը բոլո-
րիս համար պարտագիր է և յայտնի. դպրոց, գիւղական
ուսուցչութիւն, ժողովրդի ցաւերին ցաւակցութիւն,
և այլն և այլն, ինձ համար, տեղ հասայ թէ չէ, վերջինը
պիտի առաջին անեմ, ընտրել եմ մի քանի նպատակա-
յարմար գրքոյկներ, անմիջապէս պիտի սկսեմ թարգմա-
նել և մեր ընկերութեան օգտին տպագրել. հօ գիտէք՝
ձեր շնորհիւ ձեռքիցս կը գայ. իրաւունք կը տամ ու-
սանողութեան անունով այդ օգտակար առիթով գիմում-
ներ անելու:

— Համաձայն ենք, համաձայն ենք, շնորհակալ
ենք, կեցցէ՛, կեցցէ՛...

— Օձի լեզու ունի անիծածը, փսփսաց հեռու ան-
կիւնում նստած թերահաւատներից մէկն ընկերի ա-
կանջին:

— Ես մի բան եմ լսել, պատասխանեց երկրորդը.
եթէ լսածս մասամբ անգամ ճիշդ է, ուրեմն սա կա-
տարեալ Յանոս է, սրա անունը պիտի կանչել Յանոս:

— Յանոս, մտմտութի մէջ ընկած՝ հարց տուեց ա-
ռաջինը:

— Յանոս, կամ Եանուս, հին Հռովմայեցոց երկու
երեսանի աստուածը, որ ամեն դուռը ներս էր մտնում,

ամեն ծակու ծուկում գլուխ էր խցկում, թէկուզ մի-մեանց հակառակ գործերի մէջ:

— Ի՞նչ ես լսել:

— Սա, որ մեր մէջ այսքան ազգ ու ազգասիրութիւն է ճղաւում բղաւում, ասում և հաստատում են, որ ծածուկ շարունակ մասնակցում է եղել երկու երեք հակառակ բանակների և տարբեր ազգերի ուսանողական շրջաններում և ամէնքի մօտ նրանց շահերին է համազգայնականութեան անունով ջերմ կուսակից ցոյց տալիս. իսկ պանդուկներում, գիշերաշրջիկների և աստղիկեան դստերքների շրջաններում նրանց երկրպագուն է դառնում ու թքում է բոլոր ազգայնականների և համազգայնականների վրայ: Միւս բնորոշ լատկութիւնը հօ գաղտնի չէ՝ հօրների ոտն է լիզում, թոյլերին արհամարհում:

— Մի խօսքով՝ ասա՝ մեր Սամսոնի շունն է, որ լաւ հազնուածների առաջ պոչը բուլդի բուլդի է անում, իսկ մուրացկանների և խեղճ հազնուածների երեսներն է ուզում ծուլատել:

— Ձէ որ մեր Սամսոնն իւր շանն այդ երկու երեսանութեան առթիւ է Եանուս անունով կնքել:

— Եթէ ասածներդ փաստեր են, ուրեմն սրան այսուհետեւ պիտի կանչենք Յանոս:

— Յանոս, կամ Եանուս, կրկնեցին միաձայն երկու թերահաւատներն ու լռեցին:

Ժողովը դեռ շարունակում էր, բայց մեր նոր Յանոսի համար վերջացաւ. նա իջաւ նախագահական աթոռից, մի ծայրից համբոյրներ սկսեց, միւս ծայրով դուրս եկաւ. ապա սենեկի մէջ տեղը մի ոտքի վրայ չարխի պէս պտոյտ արաւ, ընդհանուր գլուխ տալով բոլորին՝ վերջին մնաս բարեն ասաց, թաշկինակը պինդ աչքերին հուպ տուեց, դուռն ետեւից ամուր ծածկեց ու փողոցումը լեքը կրծքով շունչ քաշելով՝ էս առածը քթի տակին մըմուաց. «անխելքի հացը խելօքի փորը»:

Նոյն երեկոյին Խոսրովեանցի ընկերներից շատերը պարտք համարեցին գնալ նրան վերջին ողջերթի:

Ափսոս ոտքեր: Նրանք կարդում էին նախկին նախագահ-գանձապետի զրանը փակցրած կարճ յայտարարութիւնը և դառնում տանտիրուհուն, կամ դռնապանին:

—Ե՛րբ, կամ ընչով գնաց:

—Ձեմ կարող ասել, մեր հաշիւը վերջացրեց, ծանրոցքը կառք դրեց և գնաց ինչ որ ուղեկցի մօտ:

Ուղեկիցս ո՛րն է. Խոսրովեանցը ցուցամատով ուղեղի դուռը բաղխեց ու մի լուրջ վճիռ կայացրեց, որի հետեանքն եղաւ:

—Հերիք է. մօլլա Նասրադդինի պէս բղիկի իւղը մատներով շատ չը խառնշտորենք, թէ չէ տակի չումը երես կը գայ. քաշուենք հեռանանք մի լետ ընկած, էժանագին հիւրանոց ու վաղն այն տեղից ճանապարհ ընկնենք:

—Բայց այս ուսանողական հագուստը դեռ մեզ շատ պէտք կը գայ, ուսանողութեան անունով էս տարազի մէջ աւելի նպատակայարմար է նուիրատուութիւնների դիմել, չպէտք է փչացնել. հարկաւոր է երկու ձեռք նոր հագուստի հոգ տանել. ինչպէս անենք, որ անփող ձեռք բերենք: Հիւրանոցում գլուխը սեղանին լեռնած՝ մարմնի աչքերը փակած՝ մտքի աչքերը բացած՝ այս էր մտմտում մեր հերոսը: Բոպէսբար՝ նա մտքի աչքերը ծածկեց, մարմնի աչքերը լետ ճոթուեց և այս խօսքերը դէպի անկիւնն ուղղեց.

—Գտնայ... յիմար հօ չեմ, բեռը շինեմ, քեզ հետս շաբաթներով քարշ տամ. վաղը հրամանքդ կը դառնաս երկու ձեռք շոր էժանագինը՝ ճանապարհի և ամենօրեայ, իսկ թանկագինը *ըռխչամիջի* պահելու և հարուստ հարսնացուներիս աչքերը խտտղեցնելու:

Այս խօսքերն ուղղուած էին ոչ մարդի, ոչ անասունի: Անկիւնում պարաններով պինդ ամրացրած ուսանողական գրքերի արկղի գլխին էր կարդում Խոսրովեանցը գայլի աւետարանը:

Միւս օրը շքեղ կառքը կանգնեց հագուստավաճառի մի մեծ խանութի առաջ:

—Ուսանողի նուիրական համազգեստին հինգ տարի վարժուել ու վերջը մի օր ընդ միշտ նրանից ձեռք

քաշել, դուք, գուցէ, չէք փորձել, բայց ինձ համար հարազատ եղբորից զրկուելու չափ ծանր է, թախծալից ժպիտն երեսին՝ այս խօսքերով դարձաւ Խոսրովեանցը խանութպանին. ինձ մնար՝ մինչև կտոր կտոր թափուելը չէի փոխիլ, բայց նախ՝ ծոցդ դրած դիպումը, կարծես, ծոցագրպանդ պատառում, համալսարանական հագուստից ազատուել է կամենում, և երկրորդ՝ ծերունի հայրս օր լառաջ միակ որդուն կեանքի մէջ մտած, անկախ մարդ տեսնել է ցանկանում. նա տուռզ քսակն առաջս շարտեց և ստիպեց իսկոյն և իսկ ոտքից գլուխ քաղաքացիական հագուստի մէջ մտած՝ իրան ներկայանայ: Հայրս էլ մեղ չունի, իմ չքաւոր ուսանող ընկերս հօրս կողքը կտրած՝ սպասում է հագիս շորերին: Ինչ և իցէ, ես մոռանում եմ, որ այլ ևս ուսանող չեմ ու շատախօսելու տեղը չէ. խնդրեմ՝ երկու ձեռք հագուստ և երկու գլխարկ՝ մինն ամենօրեայ և միւսն այցելութեան՝ ընտրել ինձ համար:

— Թանգ, աժան կը հրամայէք, պատրաստականութեամբ ժպտաց աւագ գործակատարը:

— Դուք, խնդրեմ, հօրս ցանկութիւնը կիսով չափ կատարեցէք. ինչ կարիք կար պնդելու, որ երկու ձեռքն էլ թանգագին լինի, այցելութեանն տմենաթանգը տուէք, իսկ ամենօրեան միջակ գնով էլ անարգանք չի բերիլ. գլխարկները նմանապէս՝ մէկը՝ շապօկլակ, լաւ տեսակից, միւսը՝ փափուկ, լայնեզր, որ յատուկ է առհասարակ գեղարուեստագէտներին:

— Ես չէի կարծում, թէ մի այսպիսի հռչակ ստացած առևտրական տուն կարող է սովորական մանրավաճառներից չը զանազանուել, պողոտնցով շփելով մահուտը՝ խոժոռուած դէմք առած՝ լետ մղեց և կիսահեզնօրէն, կիսայանդիմանական եղանակով այս նկատողութիւնն արեց Խոսրովեանցը: և աւելացրեց.

— Ա՛խ, ներեցէք, դուք կարելի է առաւել թանգագինը չունի՛ք: Այդ դէպքում՝ դարձեալներելի չէ մի այսպիսի համբաւուած խանութի:

Հերիք էր, որ վաճառականը բարկացկոտ աչքերով «ամենագերագանցը» խօսքը շարտեց գործակատարի երեսին և Խոսրովեանցն անմիջապէս հաւանեց երկրորդ

անգամ մատուցածը: Նա ներս գնաց ետևի սենեակն և ոտից գլուխ փոխուեց:

Փորձառու էր չափը վերցնող դերձակը, մի անգամից հագուստը յարմարուեց Խոսրովեանցի կազմուածքին:

Ամենօրեայ հագուստի հաւանութիւնը նոյնպէս երկար չքաշեց: Գնի մասին խօսք անելը Խոսրովեանցի կողմից վիրաւորանք էր իւր դիրքին և խանութի հռչակին. ամեն տեղ աչքդ առնում էր՝ «վերջնական գին կամ prix fixe»:

Իրաւ, խնդրեմ ուսանողական հագուստս առանձին կապել, ընկերս տանն անհամբեր սպասում է:

Գործակատարներն այդ գործում վարժ են. երկու ռոպէում կապեցին և կառքը դրին:

— Ի՞նչ էք անում, մեր աշխարհում «Ֆրանսիական կօմմիւնա» չը կայ, որ ամեն ինչ անխտիր հասարակաց լինի, ուսանողական կապոցը բերէք, քսակս մէջն է, վճարել է պէտք, վերադարձնել տուեց փաթեթը կառքից Խոսրովեանցը:

Մինչ այդ՝ հաշիւն արդէն Խոսրովեանցի ծոցումն էր. 150 ռուբլի, մի քանի կոպէկների էին գնուածքը:

— Ա՛խ... ձեռքն ուսանողական վերնազգեստի ծոցից յանկարծ դուրս հանեց և իւր յետ բացուած մասներին նայեց Խոսրովեանը. այնպէս այլալլուած ու շփոթուած էր նայում ձեռքին, որ կարծես, ծոցումն օձ նըստած ու իրեն կծած լինէր:

— Ի՞նչ պատահեցաւ, պարոն, զարմացմամբ հարցրեց վաճառականը:

— Ոչինչ, անհանգիստ մի լինիք, ինձ ևս աւելորդ էր այս աստիճան վրդովուելը, սաստիկ շտապում եմ, արդէն ժամի 11-ն է, կառքի միջի ծրարն անպատճառ փոստին պիտի յանձնուի, պսակ գնացող նորափեսայի նման հագուել, զուգուել եմ, իսկ 500 ռուբլի թղթադրամով լիքը հօրս քսակը թողել եմ սեղանիս վրայ և դատարկ ձեռքով եկել, ձեզ և ինձ նեղութիւն պատճառում... Ը՛ր Ը՛ր... հրամայեց Խոսրովեանցը խանութի գործակատարին. — ներս բեր, խնդրեմ, կառքի միջի արկղը:

—Այս ամենը թողէք այստեղ մնայ, ես իսկոյն կը գնամ և դրամով կը վերադառնամ: Ուսանող ընկերս, թէև, քիչ կը տխրի հագուստն ուշ ստանալու համար, հայրս նմանապէս կը նեղանայ անշնորհքութեանս վրայ, բայց ինչ արած, հանգամանքի դէմ կուուելն անօգուտ և անհնար է:

—Վնաս չունի, պարոն, մեր գործակատարին ձեզ հետ տարէք և փողն ուղարկեցէք, առաջարկեց վաճառականը:

—Այդ էլ լաւ կը լինի... մտմտութի մէջ խորասուզուած ծոր տուեց Խոսրովեանցը, սակայն այս 600 ռուբլու ծանրոցքը փոստ տալը կուշանայ, մինչև կերթամ, մինչև հետս կը տանեմ ու կը բերեմ, ժամանակ կը քաշի, փոստատունն այս տեղից առաւել մօտ է, ճանապարհի երրորդ բաժինն արդէն եկել էմ, ըստ իս՝ առաւել խելացութիւն է արկղը ձեզ մօտ թողնելն ու շտապով տուն գնալ դառնալը: Թէպէտ, կրկնում եմ՝ հօրս և ընկերիս բարկացրած կը լինիմ:

Խոսրովեանցն անդադար ճակատը շփելով՝ տհաճ միջնադէպից յառաջացած մտատանջութիւնովն էր, կարծես, զբաղուած:

Վաճառականն աչքի պոչով նայեց փոստային պահանջներին համաձայն պարանով խաչկապ ամրացրած արկղի խոշոր տառերին: 600 ռուբլի կէս կէս մատնաչափ տառերով նշանակած գինը կոյրն էլ կը նշմարէր:

—Մի նեղանաք, պարոն, սիրալիր առաջարկեց վաճառականը, լաւ էք մտածել, փոստին յանձնելու ծանրոցքը թողէք այստեղ, իսկ դուք հագուստները տարէք, թէ ձեր ծերունի հօր և թէ ընկերիդ սիրտը շահեցէք, ապա վերադարձէք, փոստ գնացէք:

—Ապականուած նիւթական և ոչ սուրբ նահապետական դարում ենք ապրում, պարոն, իւրաքանչիւր բառը շեշտելով նկատեց Խոսրովեանցը, հաւատարմութիւնը պակասել է, գրպանահատներն ու արկածախնդիրները շտապեցել են, զգուշութիւնն անհրաժեշտ է:

—Նրկարամեայ փորձը վարպետ է շինում, մենք մեր յաճախորդներին առաջին անգամից ճանաչում ենք, պարծեցաւ վաճառականն և շարունակեց.— խնդրեմ,

եթէ կամենաք՝ արկղը նոյնպէս տարէք. ձեր վարմունքից և դ... է... մ... քից ես նկատեցի ձեր ազնուասրտութիւնը:

— Ինքս էլ Ֆիզիօնօմիստ (դիմագէտ) եմ, դուք էլ Ֆիզիօնօմիստ էք, պարոն, շնորհակալ եմ, ի չարը չեմ գործ դնիլ ձեր մարդաճանաչութիւնը, ծանրոցքը չեմ տանիլ. չի քաշիլ կէս ժամ՝ ես վերադարձած կը լինիմ: Վնաս չունի, ուսանողական կեանքից քաղաքացիական կեանքը մտնելու օրը, համոզուած եմ, որ հայրս առատ պարգևներով պիտի ուրախացնէ մեր բոլոր ծառայողներին, թող՝ մի ծառայ էլ կառապանը համարուի, մի բուբուլ փոխարէն երկուսը վերադիր կստանայ ու երեքանոցի ձայնը լսելուն պէս՝ ձիաներին թեւ կը տայ, կը թռցնի:

— Յտեսութիւն, գլուխ իջեցրեց բազմափորձ վաճառականը, ձեռքը մեկնելով Խոսրովեանցին և հրամայելով կրտսեր գործակատարներից մէկին շտապել դուռը բաց անելու:

Ապրիս, քաղաքավարի ես, ի պատիւ ձեր յարգելի տիրոջ՝ արժէ, որ դուք ջահէլ գործակատարներիդ այսօր մի մի բուբուլ ինձանից շահուած լինիք:

— Դէպի տոն, թուաւ կառքի մէջ և բարձր ձայնով հրամայեց մեր ջենտելմենը (կտրիճ) կառապանին, թուչունի թեւով, երեք բուբուլ արաղի փող ունիս:

— Նօօօ... ծորեց կառապանն և նծոյգները թռան:

— Շտապիր, իմար, ոտքիս տակին կրակ է վառում, խոտորափողոցը թեքուելուց լետոյ՝ ճչաց կառապանի վրայ Խոսրովեանցը:

— Նորից հիւրանոց, պարոն:

— Հետս խօսք ու զրուցի բռնուելու ժամանակ չէ, որտեղ կասեմ՝ այնտեղ կանգ կառնես, դու միայն շտապիր, ուշանում եմ:

— Տէր իմ, սրանից աւելի շտապելն անկարելի է:

— Անիծած, երեքի փոխանակ չորս բուբուլ ստացիր, միայն թէ շտապեցրու, հինգ արծաթ քեզ, բոպէն միլիօն արժէ, և Խոսրովեանցը հրեց կառապանի թիկունքին:

— Տասն էլ տալու լինիք, աւելի շտապելն անհնար է:

— Ե՛հ, դանդաղկո՛ւտ, քո ձիանքդ բեռնակիր լինե-
լու են պէտք, սպասիր, կանգ առ:

Խոսրովեանցը ցած իջաւ, մօտ կանչեց մի ուրիշ
կառք, յետ բացեց նոր գնած բաճկոնակի կոճակները,
տակից երևացող օսլայած շապկի մէրքը նոյնպէս արձա-
կեց և շապկի տակ սևին տուող մի ուրիշ բաճկոնակի
գրպանից հանեց երեք ըուբլիանոց թղթադրամ, արհա-
մարհանքով շարտեց հին կառապանին, թռաւ նորի
վրայ ու հրամայեց.

— ПОШЕЛЪ! (Գնա):

Խոսրովեանցի համար քամու սուլոց, իսկ նոր կա-
ռապանին մեծ յօյս համարուեց իրանց ետևից լսուած
հին կառապանի սրտագին արտասանած խօսքը.

— Շնորհակալ եմ, մեծապէս շնորհակալ եմ, տէր իմ:

— Անանու՛ն հիւրանոցը, շեշտեց երրորդ փողոցում
Խոսրովեանցը կառապանին:

Անանու՛ն հիւրանոցում երկար չը մնաց մեր ճա-
նապարհորդը. նա այս առաւօտն էր իւր իրեղէնները՝
գիշերած հիւրանոցից այստեղ փոխադրել. նա ժողովեց
իրեղէնները, կառքի մէջ դրեց, վճարեց հիւրանոցատի-
րոջն և կառապանին պատուիրեց.

— Երկաթուղու կայարանը:

Կը սխալուի մեր հայ ուսանողութիւնը, եթէ կը
տրտնջայ որ գրքերը հետս՝ մեր աշխարհը չեմ տարել.
կը սխալուի և մեր դգմագլուխ Փիզիօնօմիստ վաճա-
ռականը՝ եթէ 50 ըուբլու արժողութեամբ ծռտի պուտի
թարգմանութիւնները, 5—10 ըուբլիով շուկայում հնա-
վաճառների վրայ չը նաղդի: Ուսանողութիւնը հաստատ
համոզուած պիտի լինի, որ երբևիցէ այդ գրքերը՝ ձրի
թէ փողով դարձեալ հայերի ձեռք պիտի անցնեն, ու-
րիշ ազգերի լնչին են պէտք. իսկ վաճառականը կրկնա-
կի սխալուած կը լինի, եթէ կը կամենայ, ինչ ի վիրա-
ւորանք՝ կազմերը քանդել և ապրանք փաթաթելու հա-
մար գործադրել. գրքուկներն երեք կողմից կտրտուած
են, իսկ ձեռնաչափ թերթերն իր խանութին ան-
պէտք են:

Վագոնի մէջ թիկնած՝ ինքնաբաւական հեզնան-

քով մտաւոր զրոյցի էր բռնուել հայրենաթուիչ մեր ուղևորը իւր ներքին աշխարհի հետ:

Հայ ուսանողութեան հետ մենք նմանապէս առ ժամանակ կորցրած ենք համարում մեր հերոսի հետքը: Ուսանողներն իրենց տասնաւոր նամակների պատասխանները չստացան, լրագրների էջերում թմբուկներ զարկեցին, պարտքերի անուանական ցուցակը հրատարակել սպառնացին, բայց ստիպուեցան Խոսրովեանցի և նմանների տեղը գիտենալով հանդերձ՝ լուել և սպասել աւելի յարմարագոյն ժամանակի:

Զուր են փասխանի, կամ կաքաւի պէս գլուխները ձիւնի մէջ թաղել մեր խելօք Դաւիթները, կարծելով՝ թէ բազէի ճանգից շատ ապահով պահուած են. խեղճերը չը գիտեն, թէ պոչերը ձիւնի երեսից պարզ երեւում են: Օրին մէկը՝ մի սրածայր երկճղի գրիչ՝ քաջավարժ որսորդի հոտառու սրական շան պէս՝ իւր ժանիքների մէջ առած՝ փետրահան կանի իրան:

Ուրիշների օձիքից ընչո՛ւ բռնեցինք, մենք համառօտ կերպիւ մեր Խոսրովեանցի մասին տեղեկութիւն ժողովենք:

Ասում են, որ նա այժմ ազգասէր է և թո՛ւնդ ազգասէր: Դուք, իհարկէ, կասէք, թէ նա երբ չի եղել ազգասէր: — Ըստ ամենայնի համակարծիք ենք ձեզ հետ, բայց չար լեզուները դրա դէմ մեզ պատասխանում են եզովբոսի ագռաւի սիրամարգի փետրով զարդարուած լինելու առակը. նրանց ասութեամբ՝ սիրամարգի փետուրները քաշել են, տակից ագռաւութիւնը չի կարողացել թափուել: Այդ անբաղդութիւնը եկել է մեր խեղճ Խոսրովեանցի գլխին, երբ նա պաշտօնի քաղցրութիւնից, պաշտօնատիրոջ փեսայացել է:

Ինչ կայ որ, յանցանք հօ՛ չի գործել, տղայ ու աղջիկ բնութիւնից իրար համար են ստեղծուել, մի աղջկանը մի աղայ կը հասնի, իրար սիրել են ու առել: Այ մեծ բան, ո՞վ է ամեն մէկիս ճիւղագրութիւնը քննել. ո՞վ կարող է ասել, թէ ինքը Հայկ գիւցազնի հարազատ թոռն է, ի՛նչ վնաս, թէ մեր Արշակ Տրդատեան Խոսրովեանցն երբ վերադարձաւ ու գլուխը քար է քար տալով՝ ծոցի

դիպլոմին վայել պաշտօն չը ճարեց, Արզաս Տերենտիե-
վիչ Խրիստաֆօրով կոչումով դիւանխանի ստորին գրա-
գրի բաց տեղը բռնեց ու զարմացք յայտնողներին հա-
մեմատաբար աւետարանի խօսքով էր պատասխանում.
«Ով իր անձը կը խոնարհեցնէ, նա կը բարձրանայ»:

Մարդն իր խօսքին տէր էր, շատ չանցաւ, բարձ-
րացաւ և լաւ բարձրացաւ: Ել ոչ աջ, ոչ ձախ նայեց,
մի էնպիսի կեանքի ընկեր ճարեց իր համար, որ միան-
գամից սանդուխքի ամենաստորին աստիճանից ամենա-
վերինը՝ թևից բռնած՝ թռցրեց: Շատ հարկաւոր էր,
թէ երկու սրտեր իրար հետ միացնող մագնիսն իր հայ-
րենիքի սարերում չէր գտնուած, օտար աշխարհից էր
բերած. հօ մարդն իր փափագին հասաւ. չէ որ ասած
է. ձուլածեղի սիրու թաւի կոթը կը պաչեն. ձեզ եմ
հարցնում. եթէ այդպէս չանէր, հազար էլ որ ոտքեր
լիզէր (ինչպէս լիզում էր), կարող էր էդ փառքին հաս-
նել: Ասենք՝ իշխանաւորն իր հինգ մատի պէս ճանա-
չում էր իր մեծ դիպլոմով պստիկ ծառայողին, նրա բնա-
ւորութիւնն էլ գիտէր, ուրիշների հետ ինքն էլ խօսակ-
ցութեան մէջ «ճանուս» բառով էր պատուասիրում, մին-
չև իսկ մտադիր էր մի օր դուռը ցոյց տալ, բայց իշ-
խանաւորն ինքն էլ զարմացաւ, երբ, Թիֆլիսցու խօս-
քով ասած՝ իր քացիած, պառաւած ու անուանարկուած
աղջիկն Արզաս Տերենտիեւի ձեռքը բռնած՝ չոքեց պա-
պաշի առաջին և նրա օրհնութիւնը խնդրեց:

Թող հիմի բոլորը տրաքուին: Ամէնքի աչքերը լետ
ձոթուեց, երբ նորափեսի հարսանիքը մուգիկով և ոչ
զուռնով կատարուելը լսեցին: Ի՛հ, շեշտեցին ամենքը,
սրանից պիտի զգուշանալ, մի հաւ, որ քոթխսի տակից է
լոյս աշխարհ եկել, քո կուտն է կերել, մեծացել, և
այդ հաւը թողեց զնաց ուրիշի տանը ձուլ ածեց, էն
հաւից ձեռքերդ լուա, հաւանոցիդ դուռը երեսին պինդ
փակիր, թէ չէ մնացած հաւերիդ էլ կը մոլորեցնի:

Այդ օրից սկսած՝ Խրիստաֆօրովի դուռը պաս եղաւ
տեղացիների համար: Շատ էլ նրա հոգը չէր, հօ երե-
կուան գրագիրն էսօր դիւանատան բոլոր ծառայողների
գլխաւորն է:

Բայց արի տես, որ նզովից արմատի բաղդը կատա-

բեալ սատանի քամի է, մէկ էլ՝ չարխի պէս պոռոյտներ է անում, առջեւ ընկածին երկինք հանում և սար ու ձորեր շարտում:

Երեք տարի հազիւ վայելեց խեղճ Արզաս Տերենտիեվիչն իր փառքը: Սուտ չէ, որ նորը հնութիւն չի սիրում, Տերենտիեվիչի պապաշի փոխարէն եկաւ նրա ազգ ու արիւնը. նրա հօրեղբօր, կամ մօրեղբօր տղան, մի խօսքով, իր կնոջ արիւնակիցներից մէկը (այսինքն ազգական չը կարծէք, այլ էնպէս, արիւնտկից): Եդ պարոնը բոլոր ընկերի հետ իր ազգի փեսային էլ չը խնայեց, պաշտօնից վռնդեց:

— Աստուած էդպէս արդարադատ դատաւորի կեանքն երկար անի, օրհնում էր տեղացի հասարակութիւնը, աշխարհը հոգեց հոգի ոտքի տակ էր գնացել, անմեղ մեղաւորը հարցնող չը կար, իրաւունքը շատ տուողինն էր: Մեր Խրիստաֆօրովը հօ ծրից անց էր կացել, հայրը գերեզմանից վեր կենար, պատանն ուսին առաջին չօքէր, մինչև կաշառք չառնէր, մինչև տասն անգամ իր սեպհական ազգի պատուին անպատուութիւն խօսքը չարտասանէր, խնդիր չէր կատարիլ:

Անո՛ւշ մարսական, լսում էր այժմ ամենքի բերանից. լաւ եղաւ, համ տեղից ընկաւ, համ տանից. տանից ասելով՝ իմացի կնոջից: Ագաֆիա Արկադևնան երկու տարեկան մի շէկ ու շլտիկ աղջիկ՝ իրանց քօսա տէրտէրի ձեռքով հետը պսակուած մարդի երեսին շրպըրտեց, խոր երկիրներից աշխարհատեսութիւնի եկած մի գեղեցիկ երիտասարդի հետ օր ցերեկով էս «վայրենիների աշխարհի» երեսին թքեց ու յաւիտեանս չը վերադառնալու պայմանով հեռացաւ: Յաւիտեանս խօսքը շուտ կատարուեց. լսուեց, որ Կովկասեան սարերից թափուած ձիւնի կոյտի մէջ կոլոլուած՝ խեղճ կինն անդունդն է գահաժիթուել:

Աներոջ ու կնոջ օրինակին հետևեց Արզաս Տերենտիեվիչը. երբ ամեն կողմից էր վրայ բարձրացած քթերը տեսաւ, երբ հաստատ համոզուեց, որ տեղացիների շուշի պէս իր փշրած սրտերը չի պիտի կարողանայ կոծկել, կարկատել, աղջկանը լանձնեց գիւղի հեռաւոր ազգականներից մէկին. «կապրի՛ կը պահես, կը մեռնի՛ կը թա-

ղես» ասելով, ինքը հայրենի աշխարհին ընդ միշտ մնաս բարեւ ասաց:

Մի առուով որ երբ և իցէ ջուր գնացել է, դարձեալ վաղ թէ ուշ՝ կերթայ. բաղդի երբեմնեան փայփայած զաւակն իւր վերաբնակած հայաշատ քաղաքում նորից բաղդի շալակն եղաւ:

Արգաս Տերենտիւսիչ Խրիստաֆօրով անունով էդ քաղաքում հիմի մարդ չէք գտնիլ. հիմի մենք ճանաչում ենք աղայ Թաթոս Բարթոսովի նորափեսայ, թունդ ազգասէր Արշակ Տրդատեան Խոսրովեանցին, որի աչքի կոյր գրողը կը դառնաս, եթէ պաշտօն, կամ պաշտօնեայ խօսքեր արտասանես մօտը, կամ մի պաշտօնակտւի մասին լաւ կարծիք յայտնես. նա ողջին համահաւասար անաղուհաց քրդի շներ է կանչում և երդում է, որ ինքն այսուհետեւ հաց կը մուրայ և պաշտօնի չի մտնիլ: Այլ բան է, ի հարկէ, ազգային ձրի ծառայութիւնները, այդ ամենքիս պարտքն է, ընտրեցին՝ պարտական ես լծի տակ մտնելու:

Որքան կուզես, մեծ մեծ բրդիր, պարոն Յանոս, լսեցի ես մի օր մի ժողովում, որտեղ նախագահել էր պարոն Խոսրովեանցը, խելք ունիս՝ քանի ուշ չէ, ուստնողական դրամարկդ պարտքերդ լրացրու, թէ չէ այստեղ էլ սիրամարգի փետուրներդ կը փետտուին, ագռաւութիւնդ կերեայ:

Փսփսողը չքաւորութեան առթիւ ուսանողութիւնից զրկուած մի երիտասարդ էր:

Նրա ասելով՝ ինքը ապրում է եղել ուսանողութեան գանձարանի նպաստով, որն ընդհատուել է Խոսրովեանցի շնորհիւ գանձարանին հասած սնանկութեան պատճառով:

—Գլուխը քննէ և տուել, պատասխանել է երիտասարդի խօսքերն իրեն հաղորդողին Խոսրովեանցը, ես իմ օրովս հարուստ գանձարան եմ յանձնել և իմ վերջրած մի քանի աննշան կուպէկների փոխարէն տասնապատիկ եմ հատուցել: Ես մեղաւոր չեմ, եթէ ուղարկած փողերս մի քանի անագնիւնները յափել են ու պարտամատենից իմ անունս չեն ջնջել: Այդ մասին ես շուտով մի յօդուած պիտի գրեմ, պարծենում էր և սպառ-

նում Խոսրովեանցը, բայց տարիներ անցան, իսկ յօգուածի հոտը չը կայ:

Արշակ Տրդատեան Խոսրովեանցը մի որոշ շրջանում այսօր էլ պատուի մէջ է: Իւր յաճախակի արած հրաւերքների շնորհքն է: Այս շրջանը մենք որոշենք № I-ով:

Կայ մի այլ շրջան, որտեղ Խոսրովեանցը դարձեալ պատուի մէջ է և կոչւում է Արգաս Տերենտիւիչ Խրիստափօրով: № II:

Կայ մի մեծ շրջան, որ Խոսրովեանցից երես է թեքել և այլապէս չի ճանաչում նրա կոչումը, եթէ ոչ Յանոս կամ Եանուս: Այս էլ № III:

Խոսրովեանցի երկրորդ կնոջից ծնած երկու երեխաներից՝ տղայի անունը № I-ի համար՝ Խոսրով է, աղջկանը՝ Նուարդ:

№ II-ի համար՝ տղայի անունը Խրիստի կամ Խրիստափօր է, աղջկանը՝ Լիւզմիլա:

№ III-ի համար երեխայքն, երկուսն էլ՝ ընդհանուր խօսքով կոչւում են Եանուսի ձագեր:

Պերձ Պուօսեանց ¹⁾

¹⁾ Խնդրում է աւելի շնորհալի բանասէրներից Խոսրովեանցի հակատիպ, թէկուզ և համատիպ պատկերներ չատնկարագրելու ի հակառակ դէպս՝ մենք մեր թոյլ գրիչը պիտի ստիպուենք չարժել:

Ուսանողներն ուսումնասիրութեան արժանի տիպեր են: Գուշակեցէք՝ ո՞վ է ծանօթութեանս հեղինակը:

ՈՒՆԷՐ ԻՐԱԻՈՒՆՔ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Նոյն հիւրասենեակը՝ նոյն կահ-կարասիով։ Դաշ-
նամուրի վրայ դրած է Անտոնի գլխարկը։ Հետզհետէ
մթնում է։ Վարագոյրը քարճրանալիս Մարմարեանը
նիրհած է թագկաթոռի վրայ երեսը դէպի ծախ պա-
տը, ձեռափայտը քովը դրած։ Մի քանի վայրկեան
անցած՝ ներս է մտնում Վիրժինէն, վառ լամպարը
դնում է զահաւորակի առջեւի սեղանի վրայ, պատ-
րոյզը քարճրացնում է։ Բեմը լուսաւորւում է։

ՏԵՍԻԼ I

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ ԵՒ ՎԻՐՃԻՆԷ։

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ։ (Սթափուելով, գլուխը քարճրաց-
նում է եւ աջ ու ծախ նայում։ Տեսնելով Վիրժինէին)։

Աա, այդ դձու ես։ Լուսացել է արդէն։

ՎԻՐՃԻՆԷ։ (Ժպտալով)։ Մթնում է, ոչ թէ լու-
սացել է։

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ։ (Նայելով ժամացոյցին)։ Աա, ճըշ-
մարիտ, ես այնպէս պինդ էի քնել, որ կարծում էի
գիշեր է...

ՎԻՐՃԻՆԷ։ Երեկոյեան եօթ ժամն է։

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ։ Պարոնդ տնից չի դուրս եկել։

ՎԻՐԺԻՆԷ: Ոչ, իւր կաբինեթումն է դեռ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Բեր ինձ համար մի սիֆօն...

ՎԻՐԺԻՆԷ: Աչքիս վրայ: (Գնում է սեղանատուն):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Չեռափայտը վերցնելով, վեր է կենում, մօտենում է Անտօնի առանձնասենեակի դռներին, քաց է անում, զգոյշ նայում է ներս, նորից ծածկում եւ յետ դառնում): Նա էլ ինչպէս բազկաթոռի վրայ քնել է... Թող քնի, մի փոքր հանգստանայ: Յիմար կեանք...

ՎԻՐԺԻՆԷ: (Բերում է սեղանատնից սիֆօն ու քաժակ եւ դնում սեղանի վրայ): Լցնեմ բաժակը, Իլիա Մարտինիչ...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ի հարկէ:

ՎԻՐԺԻՆԷ: (Բաժակը լցնում է, տալիս է նրան):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Դսում է ու քաժակը դնում սեղանի վրայ: Տեսնելով, որ Վիրժինէն նայում է իրան հետաքրքիր դէմքով): Ինչո՞ւ ես այդպէս մտիկ անում երեսիս:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Իլիա Մարտինիչ... (Չի համարձակում շարունակել):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ի՞նչ?

ՎԻՐԺԻՆԷ: Սիրտս կտրատւում է նրան տեսնելիս...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ո՞ւմ տեսնելիս:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Տիրուհուս: Նստած իւր սենեակում, մի գլուխ լաց է լինում ու համբուրում երեխաներին: Ոտքի վրայ չորացել ու ցամաքել է, ոչինչ նրան չի հետաքրքրում... Էն Աստուածը...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Կարծեմ, պարոնդ աւելի վատ դրութեան մէջ է...

ՎԻՐԺԻՆԷ: Ոչ, մի ասէք, Իլիա Մարտինիչ... ձըշմարիտ է, պարոնս էլ տանջւում է, բայց տիրուհիս, ախ Աստուած... (Արտասուքը սրբելով): Մեթէ կարե-

լի է: Իլիա Մարտինիչ, պարոնն օր չի անցնում, որ...
(Նայում է աջ ու ձախ երկիւղով):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ի՞նչ...

ՎԻՐԺԻՆԷ: Ծեծում է... էն Աստուածը...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Մեկուսի): Ես այդ գիտէի... (Վիր-
ժինէին): Սուտ մի ասա, անպիտան:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Էն Աստուածը, Իլիա Մարտինիչ, աչ-
քովս եմ տեսել... (Հանդարտ լալիս է):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Լռի՛ր, աղջի: Գնա՛, քո բանը չէ:
(Նախասենեակից զանգակի ձայն): Զանգակ են տալիս,
գնա՛, դռները բաց արա... Բայց ոչ ոքի ոչ մի խօսք,
հասկանում ես, ոչ ոքի...

ՎԻՐԺԻՆԷ: Ի հարկէ, ուրիշներին չեմ ասել...
(Գնում է նախասենեակ):

Մարմարեանն ընկնում է մտատանջութեան մէջ:

Նախասենեակից ներս են մտնում Սոլոմոնն ու
Նատալիան: Վիրժինէն գալիս է, սիֆօնն ու ըստակը
տանում սեղանատուն: Նատալիան տխուր դէմքով
գլխով ըարեւում է Մարմարեանին եւ անմիջապէս
անցնում ըուղուար:

ՏԵՍԻԼ II

ՍՈԼՈՄՈՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ:

ՍՈԼՈՄՈՆ: (Սեղմելով Մարմարեանի ձեռքը, նըս-
տում է բազկաթոռներից մէկի վրայ, գլխարկը դնե-
լով սեղանի վրայ): Ի՞նչ նորութիւն կայ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ի՞նչ պիտի լինի, որքը որոճում է
Երկուսի էլ սիրտը, իսկ ես հսկում եմ նրանց, ինչպէս
պահանջորդ:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Բայց այդպէս շարունակել չի կարելի...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Այո, ի հարկէ, չի կարելի... Բայց
ի՞նչ պիտի անել. ձեր աղջկայ յամուսնութիւնը անսահ-

ման է, անհասկանալի և միանգամայն ոչ խելացի...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Գուցէ, բայց ստիպել նրան սիրել չը սիրած մարդուն անկարելի է:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ստիպել, ի հարկէ, չի կարելի, իսկ համոզել, որ յանուն զաւակների պարտաւոր է հպատակուել իւր ճակատակագրին—կարելի է: Եւ այս ձեր պարտաւորութիւնն է, պարոն Սուրաթեան... Այո, ձեր պարտաւորութիւնն է... Գուք հայր էք...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ես չեմ կարող պահանջել իմ աղջկանից անել այն, ինչ-որ նա համարում է յանցանք —ստել և կեղծել:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Բայց չէ որ Հերսէլին մայր է:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Այո՛, բայց, միեւնոյն ժամանակ, նա եւ մարդ է, առանձին անհատ, ինքնուրոյն հոգի: Թող ինչ ուզում է խօսի ձեր հասարակական կարծիքը, ոչ ոք, հասկանում էք, ոչ ոք մի ուրիշից, նոյն իսկ հայրը հարգատ զաւակից չունի իրաւունք պահանջելու մարտիրոսութիւն որեւէ պարտականութեան համար: Ես ինքս կենսախիւնդ մարդ եմ և ընդունակ չեմ որեւէ զոհաբերութեան յանուն ձեր առօրեայ առաքինութեան: (Պառուզա) Գուք գիտէք, որ ձեր բարեկամն այժմ չի ամաչում գողալ իւր կնոջ վրայ, հայհոյել անգամ նրան: Աս, մի աշխատէք հերքել, բոլոր ծառաները գիտեն այդ...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Յուսահատութիւնը նրան դարձրել է ներվալին և դիւրագրգիռ... Նա սիրում է ձեր աղջկան խելագարի պէս և այն միտքը, թէ կարող է մի օր զրկուել նրանից, տանջում նրան գիշեր-ցերեկ: Ես մինչև անգամ վախենում եմ նրա ուղեղի մասին: Նա ընդունակ է ամեն բանի, այո, ամեն բանի, ահա ինչու ես հետևում եմ նրան քալլ առ քալլ ստուերի պէս, մոռացած իմ հիւանդութիւնը: Նա դարձել է մտախոհ, մռայլ և այնքան կասկածամիտ, որ ինձ էլ չի հաւատում անգամ...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ամեն ինչ կարող է անել, բացի կասկածելուց: Հերսէլին այն անբաղդ կանանցից է, որոնց համար խաբելն ու կեղծելը ամենաճանր յանցանքն է: Նա դեռ ոչ ոքի չի սիրում և եթէ սիրի էլ, ոչ ոքից չի թագցնիլ և չի վախենալ... Ահա ինչու. գոնէ ես իմ փողմից վճռել եմ թողնել ամեն ինչ իւր կամքին: Կամենում է, թող հպատակուի իւր ճակատագրին, չի կամենում, թող...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Թող ձգի զաւակներն ու հեռանայ, այո՞...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Իլիա Մարտինիչ, երեսայ մի լինիք... Ոչ մի քարասիրտ մայր իւր զաւակներից առանց խորը պատճառի չի բաժանուիլ... Եւ դուք չը պիտի քար առնալէք Հերսէլու ետեւից, եթէ նա մի օր հեռանայ այս տնից... Վերջապէս կան բաներ, որոնց մասին չեմ կարող պարզ խօսել...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Նայելով Սոլոմոնին խորհրդաւոր) Ես այդ գիտեմ... Գուշակում եմ...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Գիտէք, ուրեմն, լռեցէք...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Ականջ դնելով դէպի առանձնատննակ) Կարծեմ, զարթնել է: Ի սէր Աստուծու, հեռացէք, նա ձեզ սառնարիւն տեսնել չի կարողանում: Նա կարծում է, որ դուք լարում էք ձեր ալջկան իւր գէմ...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ես կը գնամ Հերսէլու մօտ: Ինչ և է, այսօր պէտք է խնդիրը լուծուի... կամ այսպէս կամ այնպէս:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Այնուամենայնիւ, աշխատեցէք խաղաղութեամբ լուծել խնդիրը... Նա իսկոյն պիտի գնայ Միգանդարովի պարտատէրերի ժողովը: Նրա ներկայութիւնն այնտեղ անհրաժեշտ է: Հեռացէք, գալիս է, կարծեմ...

Սոլոմոնն անցնում է Հերսէլու քուղոււարը:

ՏԵՍԻՆ III.

ԱՆՏՏՈՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ:

ԱՆՏՏՈՆ: (Ներս է մտնում առանձնասենեակից, սիրտուկի կոճակները կապելով): Դու անտեղ ես... Հսկում ես ինձ դայեակի պէս...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ինչ արած, երբ դու քեզ երեսալի պէս ես պահում:

ԱՆՏՏՈՆ: (Յանկարծ զրգոտելով): Ո՞վ է այնտեղ: Ես լսում եմ նրա անպիտան հօր ձայնը: Այդ մարդիկ, կարծես, երգուել են ինձ խելքից հանելու: Ախ, ոչ, ես չեմ կարող համբերել նրա ներկայութիւնն իմ տանը: (Քայլերն ուղղում է դէպի ընդունար):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Առաջը կտրելով, ձեռքը ընկնում է) Կաց... Եթէ գոնէ մազու չափ ինքդ քեզ յարգում ես, չը պիտի ընդհարուես նրա ծնողների հետ: Այդպիսի խնդիրներում երրորդ անձինք մեղաւոր չեն...

ԱՆՏՏՈՆ: (Կանգ առնելով, ձեռքով շփում է ճակատը: Ապա նայում է Մարմարեանին սուր հայեացքով): Երրորդ անձինք... Այո... (Աւելի զրգոտելով): Բայց ես ինչ գիտեմ, դու ինչ գիտես, լիմար... Դուցէ մեղաւոր է մի երրորդ անձ... Ամ, իրան, Իլիա, քնչ ես կարծում, չը կա՞յ մի երրորդ անձ...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Մեղք մի գործիր, Անտոն, դու գիտես, որ ոչ ոք չը կայ...

ԱՆՏՏՈՆ: (Սթափուելով): Այո, գիտեմ, համոզուած եմ... Չը կայ երրորդ անձ, չի կարող լինել... Հերսէլին այն կանանցից չէ... Բայց, ախար, ինչո՞ւ (Գրգռում է նորից) ինչո՞ւ է այդպէս վարուում... Չէ որ ես միևնոյն Բէգմուրեանն եմ, չէ որ ես ոչնչով չեմ փոխուել: Ինչի՞ց առաջացաւ այդ ատելութիւնը, այդ սարսափելի դրաման... Իլիա, ասա, ես փոխուել եմ, ես այժմ ու-

քիչ մարդ եմ... ծերացել եմ, այո, բանի պէտք չեմ, լաթի կտոր եմ, ալբի զամբիւղի մէջ ձգելու բան, այո...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Փոխուել է նա, իսկ դու չես փոխուել և չէիր կարող փոխուել... Դժբաղդութիւնը հէնց դրանումն է, որ չես կարող փոխուել, ուշ է...

ԱՆՏՕՆ: Բայց ես դուրս կը կորզեմ նրա միջից այդ զգացմունքը... ես կոչնչացնեմ նրա մէջ... ես նրան խելքի կը բերեմ... Ես... ես... (կատաղի կրծոտով է ձեռնարը)...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Կոպտութեամբ, կռուով, հայհոյանքներով ու ծեծով: Երբէք... Ընդհակառակը, դու նրան աւելի կը զգուեցնես և աւելի ինքդ քեզ կը ստորացնես թէ նրա և թէ ուրիշների աչքում:

ԱՆՏՕՆ: Ուրեմն, ցոյց տուր միջոց, Իլիա, միջոց ցոյց տուր կորցրած հանգստութիւնս գտնելու:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Միակ միջոցը, իմ կարծիքով, նրան ազատութիւն տալն է:

ԱՆՏՕՆ: Բաժանուէր: Երբէք, ամենեւին... Դու խելագարուել ես. դու խօսում ես ինչպէս յիմար ամուրի: Ես այդ մասին լսել անգամ չեմ ուզում: Նա իմն է եղել և իմն էլ կը մնայ, քանի որ կենդանի եմ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ուժով, բռնութեամբ...

ԱՆՏՕՆ: Բռնութեամբ, իրաւունքներով, օրէնքով, միւսնոյնն է, ես նրան երբէք ազատութիւն չեմ տալ: Երբէք թոյլ չեմ տալ, որ անունս զուր տեղը բամբասանքի առարկայ դարձնի... Նա իմն է և իմն էլ կը մնայ յաւիտեան, որովհետեւ ես այսպէս եմ ուզում...

Ներս է մտում Սամսոնը եւ մի նամակ է տալիս Անտոնին:

ԱՆՏՕՆ: Ի՞նչ է այդ: (Բաց է անում նամակն առաջ, կարդում եւ դէն շարտում: Սամսոնին): Ասա, որ ինձ չը սպասեն:

Սամսոնն ուզում է գնալ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Վերցնելով յատակից նամակը՝ Սամսոնին) Սպասիր: (Կարդում է նամակը: Անտոնին) Ձի կարելի, Անտոն, դու պէտք է անպատճառ գնաս այդ ժողովը: Երկու անգամ յետաձգել են քո պատճառով: Ձէ որ սնանկացած Միզանդարովի ամենամեծ պարտատէրը դու ես, առանց քեզ չի կարելի մի բան որոշել: (Սամսոնին) Ասա, որ կը գայ իսկոյն: (Սամսոնը զննում է) Դէ՛հ, գնանք, ես քեզ կուղեկցեմ: Ես էլ ուզում եմ գնալ, ես էլ ստանալիք ունիմ և հրաւեր եմ ստացել: Գնանք:

ԱՆՏՈՆ: Ես կը կամենայի ամեն ինչ կորցնել և ընկնել լետին չքաւորութեան մէջ, միայն թէ սիրտս հանգիստ լինէր: Գնանք, ես կատաղում եմ լսելով այն մարդու ձայնը: (Ձգում է ատելութեան լի հայեացք դէպի բուղուար):

Գնում է նախասենեակ Մարմարեանի հետ:

ՏԵՍԻՆ IV

ՀԵՐՍԷԼԻ, ՍՈԼՈՄՈՆ ԵՒ ՆԱՏԱԼԻԱ

ՍՈԼՈՄՈՆ: (Ամենից առաջ ներս մտնելով) Ո՛րք է նա, ես ուզում եմ նրա հետ, վերջապէս, խօսել: Ծեծել իմ աղջկան, իմ Հերսէլոն...

ՀԵՐՍԷԼԻ: Պապա, և՛ ոչ մի խօսք: Ես խնդրում եմ քեզ չը խառնուել մեր յարաբերութեան մէջ: Ես ինքս կը մտածեմ և կորոշեմ իմ անելիքը:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Մաստիկ յուզուած): Դու դուրս եկ, գնա քո բանին: Ի՛նչ քո գործն է: Քեզ նման մարդը իրաւունք չունի ուրիշներին խրատելու...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Իսկ քեզ նման կինը իրաւունք չունի մօր դեր կատարելու: Դու անբաղդացրիք իմ աղջկան, դու քո ազահոլութեամբ ու քողասիրութեամբ: Բէգմուրովը Հերսէլու զոյգը չէր...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Տանջանքով եւ ձեռները փշրտելով): Ի սէր Աստուծո, ծնողներ, թողէք ինձ հանգիստ: Ախ, այս ի՞նչ անտանելի դրութիւն է:

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ոչ, ես չեմ կարող այլ ևս սառնասիրտ մնալ: Դու ոտքի վրայ դիակ ես դարձել: Դու այլ ևս այս տանը մնալ չես կարող: Վերցրո՛ւ երեխաներդ, գնանք իմ տունը... Բաժանուի՛ր այդ կոպիտ գիւղականից... Զի՛ տալ երեխաներին... Թող չը տայ, դո՛ւ եկ, լետոյ ես երեխաներիդ էլ կը խլեմ նրանից:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Խելքդ Աստուած առել է, այ թէ ինչ կարող եմ ասել: Ո՛ւմ ես տանում այստեղից, ո՛ւր: Ի՞նչ է պատահել, որ նա բաժանուի մարդուց: Վերջապէս, ո՞վ կընդունի նրան իմ տունը: Դու կարծում ես, որ ես կարող եմ այդպիսի խայտառակութիւն տանել: Մարդ է, տաքացել է, արիւնը գլխովն է տուել, մի անգամ խփել է: Ի՞նչ եղաւ, աշխարհը խօմ չը քանդուեց: Հազար անգամ բաղդաւոր կը լինէի, եթէ դու էլ ինձ ծեծէիր, քան թէ այնպէս անպատուէր: Հերսէլի, դո՛ւրս բեր գլխիցդ քամիները... Ականջ մի դնիր այդ կաշաղակին... Նա չը գիտէ ինչ է ասում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Հանգստացիր, մամա, հտնգստացիր դու էլ, պապա: Ես ինքս իմ գլխի հոգսը կը տեսնեմ: Միայն դուք հեռացէ՛ք այստեղից, ինձ մենակ թողէ՛ք: Պապա, աղաչում եմ, հեռացիր: Ես ուզում եմ մենակ մնալ:

ՍՈԼՈՄՈՆ: (Բռնում է Հերսէլու ձեռը եւ նայում նրան): Հերսէլի, լա՛ւ նախիր աչքերիս: Զգո՛յշ, հասկանո՞ւմ ես, զգո՛յշ, լիմար բաների մասին չը մտածես...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ոչ, պապա, հանգիստ կաց, ես այնքան էլ թուլամորթ չեմ: Այդ երբէք չի լինիլ, հասկանո՞ւմ ես, երբէք, պապա: Ես ապրել եմ ուզում և կապրեմ: Նա ֆիզիքական ոյժ է գործ դնում, ես գործ կը դնեմ բարոյական ոյժ: Ես կապացուցանեմ նրան, որ կինն էլ կարող է ունենալ սեպհական ձգտում և կամքի ոյժ,

որ կինն էլ կարող է փշրել իւր շղթաները... Մամա, լաց մի լինիր, անցնում է այն ժամանակը երբ կնոջ զէնքը միայն արտասուքն էր... Դու այդ կը տեսնես... Թող ինչ ուզում եմ ասեն ուրիշները... Դեհ, հեռացիր, մամա...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Գնանք, Հերսէլին ինքը մեզանից լաւ գիտէ թէ ինչ է հարկաւոր տնել: (Առանձին Նատալիային): Մենք կարող ենք յետոյ էլի գալ: Լսիր, աղջիկս, ինչ որ էլ վճուես անելու, իմացիր, որ ես միշտ պատրաստ եմ քեզ պաշտպանել և օգնել...

ՀԵՐՍԷԼԻ: Շնորհակալ եմ, պապա: (Համբուրում է նրան): Դու բարի ես:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Իսկ ես միթէ չար եմ, աղջիկս: Ես միթէ ծնող չեմ: (Աչքերը սրբելով): Ինչ արած, եթէ չես կարող ինքդ քեզ յաղթել, զգուանքդ սպանել, ճար չը կայ, իմ տունն էլի քոնն է, (Համբուրում է Հերսէլու հետ): Բայց ինչ էլ որ անես, լաւ մտածիր, յետոյ արա: Լսում ես նրանց ձայներ: (Ծշան է անում դէպի բողոուարի կողմ):

ՀԵՐՍԷԼԻ: (Հեկեկանքը զսպելով, արձակում է մօր վրայ եւ ջերմաջերմ համբուրում):

Նատալիան Սոլոմոնի հետ գնում է դէպի նախասենեակ: Դռների մօտ Հերսէլին, մի անգամ՝ եւս յարձակուելով նրանց վրայ, համբուրում է եւ ապա քանի մի վայրկեան նայում է նրանց ետեւից: Այնուհետեւ մտնում է լուսամտին, նայում փողոց, յետ դռնում: Գնացի՛ն: Խեղճ մարդիկ, եթէ իմանալիք իմ յանցաւոր միտքը... (Մօտենում է սեղանատան դռներից նայում ներս, յետոյ գալիս, նստում է զրասեղանի քով, արժունգները յենում սեղանին, ձեռներով բռնում՝ գլուխն եւ ընկնում մտածողութեան մէջ: Յետոյ, ձեռով վճռական շարժումն անելով, վերցնում է զրիչն ու զրում: Նախասենեակից լսում է զանգակի ծայն:

Հերսէլին զգում է. պատռոտում է նամակն ու ցնցում զամբիղի մէջ. Աշխատում է ուշքը ժողովել):

Յերս է մտնում Աննա Ալիմբարեանը: Նա հագած է ճանապարհի հագուստ:

ՏԵՍԻՆ V

ՀԵՐՍԵՒԻ ԵՒ ԱՆՆԱ ԱԼԻՄԲԱՐԵԱՆ

ԱՆՆԱ: (Յայելով աջ ու ձախ, մօտենում է Հերսէլուն եւ համբուրում): Խոստովանում եմ, դողալով եմ մտել այստեղ: Ամուսինդ, կարծես, ինձ իւր ոխերիմ թշնամին է համարում: Բայց ի՞նչպէս գնալի առանց քեզ տեսնելու:

ՀԵՐՍԵՒԻ: Ուրեմն, այսօր անպատճառ գնում էք:

ԱՆՆԱ: Այո, առանց այն էլ շատ ուշացանք: Չը գիտեմ այժմ կը յաջողուի՞ ինձ, արդեօք, քննութիւն տալ: Աստուած իմ, այդ ի՞նչ ես դարձել, Հերսէլի: Հիւանդ ես:

ՀԵՐՍԵՒԻ: (Աշխատելով անհոգ ժպտալ): Տարուայ այս ժամանակին ես միշտ նիհարում եմ:

ԱՆՆԱ: Նիհարութիւնը չէ միայն, Հերսէլի, դէմքդ արտայայտում է անհուն վիշտ, տառապանք: (Մօտենալով առնում է ձեռները): Հերսէլի, ես գիտեմ բոլորը, բոլորը գիտեմ: Դու անչափ դժբաղդ ես:

ՀԵՐՍԵՒԻ: (Ձեռները խլելով եւ երեսը դարձնելով նրանից): Կառախումբը ո՞ր ժամին է գնում:

ԱՆՆԱ: Իննից քառորդ անց: Ախ, չը լինի թէ ուշանամ: (Յայում է իւր ժամացոյցին): Ոչ, դեռ ութ ժամը չը կայ:

ՀԵՐՍԵՒԻ: Մի վճռական շարժում անելով, մօտենում է սեղանատան դռներին, մատը սեղմում

զանգակի կոճակին։ Ներսից լսում է զանգակի ձայն)։
Նստիր, Աննա, դեռ բաւական ժամանակ ունես...

Աննան նստում է զրասեղանի քով, մի արմունգը
յենում սեղանին եւ, գլուխը դնելով ձեռի ափին, մոայլ
հայեացքը ձգում է անորոշ տարածութեան մէջ։

Վիրժինէն ներս է մտնում սեղանատնից։ Հեր-
սէլին դռների մօտ ինչ-որ շշնչիւնով պատուիրում է
նրան։ Վիրժինէն մի վայրկեան տարակուսանքով նայում
է նրան։ Հերսէլին շտապեցնում է նրան։ Վիրժինէն
շտապով անցնում է ըուղուար, ծանապարհին նայելով
Աննային եւ ուսերը վեր քաշելով։

ԱՆՆԱ։ (Գլուխը քարձրացնելով)։ Հերսէլի, եթէ
ինձ հիւրասիրելու պատրաստութիւն ես տեսնում, զուր-
է, կուշանամ։

ՀԵՐՍԵԼԻ։ (Տարօրինակ յուզուած ձայնով, քայց
աշխատելով իրան զսպել)։ Սյո, ես ուզում եմ քեզ
հիւրասիրել, բայց ոչ այս տանը, այլ... Աննա, ես քեզ
համար պատրաստում եմ մի սիւրպրիզ, կը զարմանա-
զուցէ, բայց չը պիտի զայրանաս։

ԱՆՆԱ։ Այդ ինչ տարօրինակ խօսքեր են, Հերսէլի,
և ինչ տարօրինակ եղանակով ես արտասանում։ (Ոտ-
քի կանգնելով, նորից առնում է նրա ձեռները իւր
ձեռների մէջ)։ Նայիր ինձ, ես աչքերիդ մէջ կարդում
եմ ինչ որ անսովոր վճռականութիւն։ Հերսէլի, ամու-
սինդ քեզ դարձեալ վշտացրել է, ոչ, ոչ, վիրաւորել է։
Պատմիր, ինչ է պատահել, Հերսէլի։ (Ուզում է զրկել)։

ՀԵՐՍԵԼԻ։ (Ազատուելով նրա զրկից)։ Թող ինձ,
զուցէ ես արժանի չեմ, որ ինձ գրկի իմ ընկերուհին։
(Մօտենում է լուսամտին եւ նայում փողոց)։

ԱՆՆԱ։ Ոչինչ չեմ հասկանում։ Քանի գնում այն-
քան աւելի անհասկանալի ես դառնում, Հերսէլի... Մի-
թէ ինձանից գաղտնիք ունիս։ Զէ որ ես գիտեմ բոլորը։

գիտեմ ինչ ծանր դրամա է կատարւում այժմ քս հոգում:

ՀԵՐՍԵԼԻ. Երբէք չես կարող երևակայել ինչ է կատարւում իմ հոգում, երբէք, քանի որ դեռ մայր չես: (Քայլերն ուղղում է դէպի ընդունար, կէս ծանապարհին կանգ է առնում):

ԱՆՆԱ. Այստեղ կամ արտաքոյ կարգի մի բան է պատահել կամ պիտի պատահի: Հերսելի, մի տանջիր ինձ այդ մութ խօսքերով, ասա պարզ: Ի՞նչ բաժանւում ես նրանից:

ՀԵՐՍԵԼԻ. (ինքն իրան) Երեխաներ: Միթէ ես նրանց համար մայր եմ այժմ կամ երբ և է եղել եմ: Այն օրից, երբ հասկացել եմ, թէ նրանց հետ բաղդաւոր չեմ, մայրական զգացումն ինձ համար դարձել է անտանելի տանջանք: Ի հարկէ, ես սիրել եմ նրանց, սիրել եմ ինչպէս ամեն մի ֆիզիքական մայր, և ո՞ր կենդանին չի սիրում իւր զաւակներին: Բայց այդ սէրը միշտ խժորուած է եղել մի տեսակ խուլ ատելութեամբ...

ԱՆՆԱ. (Զարմացած շարունակ նայում է նրան): Ատելութեամբ...

ՀԵՐՍԵԼԻ. Ոչ ոչ, տանջանքով, անտանելի տանջանքով, երբ լիջել եմ, որ նրանք չը սիրուած մարդուց են, երբ մանաւանդ նայել եմ նրանց դէմքերին և այնտեղ նշմարել որ և է նմանութիւն նրանց և այդ մարդու մէջ: Թող ինչ ուզում են ասեն մայրերն իմ մասին, բայց ես սէր չեմ համարում այն մայրական սէրը, որ սրբագործուած չէ ամուսնական սիրով: Չը կայ աւելի մեծ թշուառութիւն, քան ատենել հարազատ զաւակների մէջ սեպհական սխալի մարմնացումը: Իսկ այժմ... այժմ, երբ նայում եմ նրանց, սիրտս կտրատւում է վշտից, որ ես իսկական մայր չեմ, այլ ֆիզիքական ծնող, որ նրանք բարոյապէս խորթ են ինձ համար: Եւ միթէ դա յանցանք չէ, ա՜հ, Աննա, յանցանք

չէ: Եւ եթէ յանցանք է, ինչո՞ւ կրկնել, ինչո՞ւ շարունակել ամեն օր: Ա՜մ, ասա՛, Աննա, պէտք է կրկնել, պէտք է շարունակել...

ԱՆՆԱ: Հարցրու քո սրտից, քո հոգուց, սիրելիս: Այդ տեսակ հարցերի պատասխանը մարդ միայն իւր մէջ պիտի փնտրի...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Հարցնեմ հոգուցս: Ախ, ես շատ անգամ և երկար ժամանակ խորհրդակցել եմ հոգոյս հետ և եկել եմ այն եզրակացութեան, որ երկու չարիքից պիտի ընտրել նսեմագոյնը: Ես մայր եմ, այո՛, ուրեմն և պարտաւոր եմ կրթել իմ զաւակներին: Բայց ի՞նչ կրթութիւն կարող է տալ իւր զաւակներին մի մայր, որ այդ զաւակներին համարում է սեպհական սխալի և թշուառութեան հետեանք: Ես Խաչատուր եմ նրանց սիրտն ու հոգին և կը լինեմ անբարոյական մայր եթէ շարունակեմ: Ոչ ոչ, պէտք է վերջ տալ այս կեղծիքին և ստույգութեանը: Ես չունիմ իրաւունք շարունակելու, ամենեւին... Աննա, չունիմ իրաւունք:

ԱՆՆԱ: Սիրելիս, անգինս, ինչպէս թողնեմ քեզ այդպիսի յուզուած դրութեան մէջ և հեռանամ: Հանգըստացիր, հոգիս... (Գրկում է):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ազատուելով նրա գրկից): Մի վախենար իմ մասին և բոլորովին մի հոգար: Դու ինձ մինչև այսօր տեսել ես թոյլ ու տկար, այժմ կը տեսնես ուրիշ բան: Գնա՛, դու կարող ես ուշանալ: Իսկ ես չեմ ուզում, որ ուշանաս: Ես ուզում եմ, որ դու այսօր գնաս, անպատճառ այսօր, հասկանո՞ւմ ես, յետոյ կարող է... ուշ լինել: Դէ՛հ, բարի ճանապարհ...

ԱՆՆԱ: Բայց դու ինձ սառն ես ճանապարհ դնում, Հերսելի: Դու ինչ-որ մտածում ես, ինչ-որ վճռում, քո դէմքի արտայայտութիւնն ինձ ապշեցնում է: Հերսելի, յայտնիր ինձ քո զիտաւորութիւնը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Կիմանաս, շուտով կիմանաս... Ես կը

գրեմ... Հէնց այսօր, իսկոյն, այս րոպէիս... Գնա, ես վախենում եմ, որ նա գայ... Նա քեզ ատում է: Նա քեզ է պատճառ համարում իմ փոփոխութեան: Գնա, նա կարող է քեզ վերաւորել...

ԱՆՆԱ: Մնաս բարով, սիրելիս... Ահա ինչ, Հերսէլի, ինչ էլ որ վճռես անելու, իմացիր, որ իմ համակրութիւնը միշտ քո կողմն է, բացի մի դէպքից... Հասկանում ես ինչ եմ ասում: Այդ, գիտես, խնդրի հնացած տեսակի լուծումն է... Զը պիտի թուլամորթ լինել...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես երբէք թուլութիւն չեմ ցոյց տալ...

ԱՆՆԱ: Աա, հասկացա՞ր միտքս, ուրեմն, զգոյշ և խոհեմ եղիր...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դառն ծիծաղով): Զգոյշ և խոհեմ եղիր... Եւ այդ ասում ես դ՞ո՞ւ, Աննա, դ՞ո՞ւ, որ իմ մէջ առաջացրիր այս հոգեկան յեղաշրջումը քո մտքերի ազատ թռիչքով...

ԱՆՆԱ: Բայց դու հասկացար ի՞նչ մտքով եմ ասում զգոյշ եղիր...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, այո, հասկացայ... Գէհ, գնա, հեռացիր, բարի ճանապ... Ոչ, ցրտեսութիւն, շուտով կը տեսնուենք... Գնա, որ նրան չը հանգիպես... (Համքուրտում են):

ԱՆՆԱ: Համքուրտում է նրան երկու երեք անգամ արագ արագ եւ՞շտապում դուրս նախասենեակի դռներով):

ՏԵՍԻՆՆ VI

ՀԵՐՍԵԼԻ ԵՒ ՎԻՐԺԻՆԷ

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ծանապարհ դնելով Աննային, մօտենում է քուղուարի դռներին): Վիրժինէ...

ՎԻՐԺԻՆԷ: (Երեւում է դռների մէջ): Պատրաստ է):

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ասա Սամսոնին, որ մի կառք կանչի:
Շո՛ւտ, և ինչ որ պատրաստել ես, տար փողոց: Սպա-
սիր: Քնեցի՛ն:

ՎԻՐԺԻՆԷ: Վաղուց են քնել:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Շտապիր...

Վիրժինէն անցնում է նախասենեակ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Մնալով մի քանի վայրկեան ան-
շարժ) Այո, այո, ուրիշ ելք չը կայ... Բոլոր ճանա-
պարհները, բացի այս մէկից, անբարոյական են, բոլո-
րը... (Թոյլ, անվստահ քայլերով անցնում է բուռուար):

ՎԻՐԺԻՆԷ: (Ներս է մտնում նախասենեակից: Նա
չափազանց յուզուած է: Աչքերով փնտրում է Հերսելուն:
Յետոյ մօտենում է բուռուարի դռներին եւ ականջ դնում:)
Կարծեմ, լալիս է...

ՍՍՄՍՈՆ: (Ներս է մտնում նախասենեակից):
Կառքը պատրաստ է:

ՎԻՐԺԻՆԷ: (Յոյց տալով նախասենեակի կողմ):
Այնտեղ, դռների մօտ մի կապոց եմ գտել, տար, դիր
կառքի վրայ:

Սամսոնը գնում է:

ՀԵՐՍԵԼԻ (Դուրս է գալիս բուռուարից գլխար-
կով, ձեռին մի փոքրիկ թղթէ կապով: Մի քանի վայր-
կեան թուլացած կանգ է առնում դռների մօտ: Յե-
տոյ, ուշքը ժողովելով, վճռական շարժումն է անում):
Ապագան ինձ կարգարացնի, թող ներկան դատապարտի:
Մօտեցիր, Վիրժինէ...

ՎԻՐԺԻՆԷ: (Յարձակում է, ընդունում Հերսելու ձե-
ռը, սեղմում է իւր շրթունքներին): Մենք չենք կա-
րող առանց քեզ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Արտասուքը զսպելով) Քեզ եմ յանձ-
նում, Վիրժինէ: (Համբուրում է եւ շտապով մօտե-
նում զրասեղանին, գրիչ վերցնում, արագ արագ մի

քանի տող գրում, ծրարում եւ ծրարը թողնում սեղանի վրայ)։

ՎԻՐԺԻՆԷ։ (Լուռ արտասուելով, աչքերով հետեւում է նրան) Մենք ինչ պիտի անենք...

ՀԵՐՍԷԼԻ։ Չը պիտի թուլասիրտ լինել... (Մի անգամ եւս համբուրում է Վիրժինէի հետ եւ շտապով անցնում նախասենեակ)։

ՎԻՐԺԻՆԷ։ (Աչքերը սրբելով, հետեւում է նրան։ Փոքր ժամանակ քնմը մնում է դատարկ։ Վիրժինէն յետ է գալիս նախասենեակից, մտննում է լուսամուտին, թեքում, նայում ու յետ դառնում) Գնաց։ Ինչո՞ւ արաւ այդ բանը, Տէր Աստուած... (Ուզում է գնալ բուդուար։ Նախասենեակից լսելով զանգակի ձայն, ցնցւում է եւ մնում անշարժ։ Յետոյ շտապով անցնում է բուդուար)։

ՏԵՍԻԼ VII

ԱՆՏՕՆ, ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ, յետոյ ՆԱՏԱԼԻԱ ԵՒ ՎԻՐԺԻՆԷ

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ։ (Անտոնի հետ նախասենեակից ներս մտնելով) Այդ ինչ վարձուք էր, ինչ երեխայուլթիւն։ Թողնել նիստը ամենահետաքրքրական ըոպէին եւ հեռանալ, այն էլ այնպէս յանկարծակի։ Նախագահին հարց ես տալիս։ Նա ուզում է պատասխանել։ Դու խօսքը կիսատ ես թողնում եւ յանկարծ դուրս գալիս։ Այդ ուղղակի խելագարի վարձուք էր։ Ցնորուել ես։ Բոլորը ուշադրութիւն դարձրին քեզ վրայ եւ սկսեցին քչփչալ...

ԱՆՏՕՆ։ Թաքել եմ բոլորի վրայ։ Թող ինձ համարեն խելագար։ Ինձ քաշում էր այստեղ մի չար նախազգացում, Իլիա, նայիր, ականջ դիր, այնտեղ ոչ ոք չը կայ...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Մի տանջիր քեզ յիմար կասկածներով, Անտոն, Հերսէլին երբէք թոյլ չի տալ... (Կամաց կամաց առաջ գալով, մօտենում է գրասեղանին):

ԱՆՏՈՆ (Դէպի բուդուար) Վիրժինէ... Ո՞վ կայ այդտեղ: (Ականջ է դնում): Ձայն չի լսուում: Սամսոնի դէմքը շատ կասկածելի էր:

ՎԻՐՋԻՆԷ: (Դուրս է գալիս բուդուարից եւ կանգնում դռների մօտ, գլուխը, մեղապարտի պէս, կըրծքին թեքելով):

ԱՆՏՈՆ: Ո՞վ կայ այնտեղ: Սուրաթեանները գնացին: Վիրժինէն չի պատասխանում:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Եկատում է նամակը սեղանի վրայ, վերցնում է) Այս քնէ է: Նամակ քո անունով:

ԱՆՏՈՆ: (Խլելով նամակը, շտապով քաց է անում ու կարդում): Այդ արդէն ես չէի սպասում: (Տալիս է նամակը Մարմարեանին, գունաթափուելով) Կարգա՛:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Կարդում է) «Եթէ մնայի քո տանը, կը լինէի անբարոյական կին և վատ մայր: Թող ինձ համարեն անգութ ծնող, բայց կեղծել ու ստել չէի կարող: Մանրամասնութիւնները ճանապարհից»:

Նամակը կարդացուելուց մի քանի վայրկեան առաջ, ներս են մտել Նատալիան ու Սոլովոնն, այնպէս որ նրանք եւս լսում են:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Արծիւը խորտակեց վանդակն և թռաւ:

ԱՆՏՈՆ: Որպէս զի քաղցած սատկի...

ՍՈԼՈՄՈՆ: Ոչ, ես նրան քաղցած չեմ թողնիլ...

ԱՆՏՈՆ: (Նատալիային) Ուրախացէ՛ք, ձեր աղջիկը հերոսուհի դարձաւ: (Դառն հեկեկանքով ընկնում է քաղկաթոռի վրայ):

Նատալիան ամօթաբար երեսը ծածկում է:

(ՎԱՐԱԳՈՅՐՆ ԻՋՆՈՒՄ Է):

Շիրվանգադէ

ԴԵՍՏԻՆԵԿՈՒԹԵՆ ՄԵՍԻՆ

Կօմս Լ. Տօրսոյ ¹⁾).

Մարդկային գոյութեան հիմքը կազմում է նրա դէպի կեանքն ունեցած կրօնական վերաբերմունքը: Կրօնական հիմունքների վրայ է հաստատուած մարդու ամբողջ կեանքը և, հետևապէս, դրանով որոշուած է մարդկային հանուր գործունէութիւնը: Այդ իսկ պատճառով պարզ է, որ դաստիարակութիւնը, այսինքն կեանքի ու գործունէութեան համար մարդիկ պատրաստելու արուեստը, պիտի հիմնուի կրօնի կրթութեան գործի վրայ: Բայց մեր՝ այսպէս ասած, ուսեալ դասակարգի մէջ՝ կրօնը ո՛չ թէ չի ընդունուած իբրև դաստիարակութեան գործի վերջնական կէտ, ո՛չ թէ չի համարուած իբրև կարևոր և անհրաժեշտ առարկայ միւսների մէջ, — այլ նրա վրայ սովորել են նայել ինչպէս մի անպետք և աւելորդ առարկայի վրայ, իբրև հին և անցեալից մնացած մի բանի վրայ, որին ոչ ոք իսկապէս չի հաւատում և միայն, կարծես քաղաքավարութեան համար, այսպէս թէ այնպէս աւանդում են դպրոցներում: Հասկանալի է, որ այդպիսի պայմաններում դաստիարակութիւնը կարող չէ խելացի և գործնական լինել, — ընդհակառակն, նա բոլորովին կերպարանափոխուած է և այդ իսկ պատճառով խօսելով դաս-

¹⁾ Այս յօդուածը տպուած է ֆրանսիական «La Bevue» հանդիսում և թարգմանուել է եւրոպական բոլոր լեզուներով իբրև հետաքրքիր նիւթ, տալիս ենք սորա թարգմանութիւնը ռուսերէնից առած, որ տպուած է առանձին բրօշիւրով: Ծ. Թ.

տիարակութեան մասին պէտք է ամեն ինչ սկզբից ուշադրութեան առնել:

Բոլորի հիմքը պէտք է հաշուել կրօնական դաւանանքը (doctrine), որը պիտի համապատասխանէ մարդկանց կրթութեան աստիճաններին՝ առանց ազգութիւնների և դասակարգերի խտրութեան: Այդպիսի կրօնական doctrine, ի հարկէ, կարող չէ ունենալ ո՛չ կաթոլիկութիւնը, ո՛չ պրօտեստանտիզմը, ո՛չ մահմետականութիւնը, ո՛չ յուդայականութիւնը (հրէութիւն) և ո՛չ բուդդայականութիւնը, որոնք հիմնուած են մարգարէների որոշ ուսման հաւատի վրայ: Այդ doctrine-ը պիտի ապացուցուի խելքով, սրտի զգացումով և ամեն մի մարդու կեանքի փորձառութեամբ: Եւ այդ դաւանանքը՝ քրիստոնէութիւնն է, իւր հասարակ և խելացի վարդապետութեամբ:

Միութիւնը և փոխադարձ օգնութիւնը որոշում են կեանքի միտքն ու աշխատանքը, որովհետեւ զրանումն է կայանում սկզբունքի կամքը, որը կառավարում է և առաջնորդում հանուր մարդկութիւնը և ամբողջ աշխարհը, և մեր գոյութեանը տալիս է հաստատութիւն: Այդ պատճառով դաստիարակութեան բոլոր աշխատանքը հիմնուած պիտի լինի ո՛չ թէ այդ սկզբունքի վրայ, այլ և պիտի առաջնորդուի նրանով: Ամեն ինչ որ գործակցում է գոյութիւնների միացման ու մարդկանց եղբայրակցութեան իդէալին, դաստիարակութեան միջոցին այդ ամենը պիտի խրախուսուի և հակառակն, ամեն-ինչ որ ընդդէմ է միութեան գործին և բաժանում է մարդկանց միմեանցից, — պիտի հեռացուի: Իսկ այն, ի հարկէ, ինչ որ աւելի շուտ մօտեցնում է այդ նպատակին, անհրաժեշտ է դնել առաջին տեղում և ինչ-որ նուազ ծառայում այդ գործին՝ — երկրորդ տեղում:

Ուրեմն ի՞նչ է դաստիարակութիւնն և ինչո՞ւմն է կայանում նա:

Որպէս զի նոյնութեամբ պատասխան տանք այդ հարցին, պէտք որոշենք մարդկային գործունէութեան յատկութիւնը առհասարակ: Ամեն մի մարդու գործունէութեան յատկութիւնը այն է, որ — հոգեբաները այդ լաւ գիտեն — մարդը կարող չէ կռուել հիպնօզի կամ ի-

դիօտիզմի հետ, այսինքն՝ եթէ նրանում բոլորովին պատկանում է ներքին պատճառ գործունէութեան համար, այն ժամանակ նա հնազանդւում է հենց առաջին արտաքին ազդեցութեան, որը գործում է նրա վրայ աւելի նրանով, որ ընդօրինակում է այն՝ ինչ որ տեսնում է, կամ կրկնում այն, ինչ որ նա քանիցս անգամ արել է. նրան հրամայում են ման գալ,—նա ման է գալիս և մինչև անգամ պատի առաջ շարունակում է շարժել ոտքերը այնպէս, ինչպէս ման գալու ժամանակ: Նրա բերանին գդալ են մօտեցնում և նա իւր բերանում կը պահի այն, մինչև որ հեռացնեն: Այդպէս են տնում հիպնօզուածներն ու իդիօտները: Բայց և ամեն առողջ մարդ յատկութիւն ունի հնազանդուել արտաքին ազդեցութեան և ինքնազգուման: Յիշեցէք մի որ և է բառ և լետոյ մտածեցէք ուրիշի վրայ, զբաղուեցէք և ուրիշ բաներով, բայց և այնպէս անգիտակցաբար մէկ-մէկ կկրկնէք առաջին բառը: Միևնոյնը վերաբերում է և մարդկային վարմունքին: Այդ յատկութիւնը, որ մեզ խղճալի է թւում իդիօտների մէջ, խիստ կարևոր և անհրաժեշտ է ամեն մի մարդու համար: Եթէ մարդ պարտաւոր է մտածել իւր ամեն վարմունքի վրայ, այն ժամանակ նա հնարաւորութիւն չի ունենալ հետեւել իւր մտքերի գործունէութեան և վճռել գիտութեան ու կեանքի հարցեր: Օտար՝ և իւր ներքին ազդումներին հնազանդուելու ընդունակութիւնը տալիս է մարդուն հնարաւորութիւն մտածելու: Մեզանից ամեն մէկը իւր վարմունքի ամենափոքր մասը կարող է կատարել միայն գիտակցաբար և նա գործում է ինքնազգուման և օտարազգուման շնորհիւ: Բարոյական տեսակէտից որքան մարդ բարձր է, այնքան նա քիչ է ընկնում օտարազգուման տակ և աւելի հնազանդւում ինքնազգուման,—և ընդհակառակն: Այդ պատճառով, մարդուն յատուկ՝ հոգեկան աւելի կամ նուազ ոյժից անկախ, մարդիկ որքան հասակաւոր են՝ այնքան քիչ են ընկնում օտարազգուման տակ և որքան երիտասարդ, այնքան շուտ զգացուող կողմնակի ազդեցութիւնից:

Մարդկանց այդ յատկութեան վրայ է հիմնուած զաստիարակութիւնը: Երեխաները ուրիշի ազդեցութեան

տակ ընկնելու ընդունակութիւնը նրանց լիովին հնազանդեցնում է մեծ մարդկանց և, ակնյայտնի է, թէ երեսաների համար որքան կարեւոր է հնազանդել ճշմարիտ և բարի և ոչ խաբեբայ և չար ազգման:

Ամեն ինչ որ կոչւում է երեսաների դաստիարակութիւն, սկսած աղօթքներից, առականներից, թուաբանական խնդիրներից, պարերից և վերջացած անձնական վարմունքների և ուրիշների կատարածի քննադատութիւնով, վարմունքներ՝ որոնք բաժանւում են լաւերի ու վատերի,—այդ ամենը փոխարինւում և ընդօրինակւում են ազգման միջոցով: Ամեն բան, որ մենք դիտմամբ սովորեցնում ենք մեր զաւակներին, լինի այդ գիտութիւն կամ արհեստ,—այդ գիտակցական ազդումն է. ամեն ինչ, որ երեսաները իրենք ընդօրինակում են անկախ մեր ցանկութիւնից, և առանձին, մեր կեանքից՝ մեր վարմունքներից և չկարողանալով զանազանել լաւը վատից,—այդ ամենը կազմում է անգիտակցական ազդումը:

Գիտակցական ազդում, — այդ այն է, որ կոչւում է կրթութիւն. անգիտակցական ազդում, — այդ դաստիարակութիւնն է՝ առած նեղ մտքով և որը ես կը կոչէի լուսաւորութիւն (просвѣщеніе) որպէս զի լայն մտքովը զանազանուի դաստիարակութիւնից և որը իւր մէջ բովանդակում է այս կամ այն տեսակի ազդումն:

Որպէս զի ամենակարեւոր ազդումը՝ անգիտակցականը, այսինքն դաստիարակութիւնը լաւ և բարոյական լինի, անհրաժեշտ է — որքան այդ տարօրինակ թուի,— որ դաստիարակիչների կեանքը լաւ լինի: Նա պէտք է լաւ լինի ոչ թէ մի քանի բաներում, մի քանի մանրունքներում,— հարկաւոր է որ նրանց կեանքի բոլոր հիմքերը լաւ լինեն: Մարդասպանների անհոգ կեանքը որոնք ապրում են լախշտակած օտարի բարիքով, կարող էր բարոյական ազդեցութիւն անել նրանց զաւակների վրայ, որոնք սնւում են այդպիսի շրջանում: Բայց դուք կը հարցնէք՝ «Ուրեմն ո՞ր կեանքը կարելի է լաւ համարել»: Բարութեան աստիճանները վերջ չունին, բայց նրանք ամենը ունին մի ընդհանուր յատկութիւն,

առանձնապէս լաւ կեանքում, — այդ դէպի կատարելութիւնը ձգտելն է և դէպի սէրը:

Երբ կա՛յ այդ ձգտումը դաստիարակիչների մէջ և եթէ երեխաները յափշտակոււմ են դրանով, այն ժամանակ դաստիարակութիւնը կարող չէ լինել վատ:

Որպէս զի երեխաների դաստիարակութիւնը լաւ լինի, հարկաւոր է որ դաստիարակներ չդադարեն իրենք-իրենց դաստիարակելուց և օգնեն միմեանց աւելի կատարեալ կերպով իրագործելու ա՛յն, դէպի ինչ ձգտում են նրանք: Ներքին գլխաւոր միջոցից զատ, այն է՝ իւրաքանչիւր մարդու իր հոգու վրայ աշխատելուց, — այդ նպատակին հասնելու համար, շատ կարելի է, կան և ուրիշ միջոցներ. պէտք է որոնել դրանց, գտնել, կազմակերպել, իւրացնել և ստուգել խելքով:

Ես կարծում եմ, որ *կրիտերիումը* *) որը գործ են դնում ինքնակատարելութեան ձգտող մարդիկ, այս դէպքում ամենալաւ միջոցն է: Ես լաւ բան եմ համարում որոնել և գտնել ամենաանբաղձ՝ և ֆիզիկապէս ու բարոյապէս չափազանց անհամակրելի մարդիկ ու աշխատել ամեն կերպ օգնել՝ բարձրացնել նրանց: Ես լաւ բան եմ համարում փորձել հաշտուելու թշնամիներին հետ, որոնց ես շատ ատում եմ: Ես այս մտքերը շտապ մէջ եմ բերում, բայց կարծում եմ, որ սրանում կայանում է գիտութեան մի ամբողջ շրջան և այն էլ վերին աստիճանի կարեւոր մի գիտութիւն, որ մեր ժամանակներում բոլորովին դուրս է վռնդուած, բայց որը շատ անհրաժեշտ է դաստիարակութեան համար: Եթէ հասկանանք դաստիարակութեան այդ նշանակութիւնը, մենք կը կարողանանք և ուսումնասիրել նրան: Այս՝ մատնացոյց է դաստիարակութեան աշխատանքի մի մասի վրայ: Ահա ընդհանուր գծերով ա՛յն, ինչ որ ես մտածում եմ դաստիարակութեան մասին: Այս հասարակ դատողութիւններ չեն, որոնք և դատողութիւններ էլ մնում են: Եթէ ըմբռնում են դրանց ճշմարտութիւնը, այն ժամանակ՝ ի հարկէ, պիտի աշխատենք ընդհանուր ոյժերով ձեռնարկել գործնական

*) Ճշմարտութիւնը լիովին գիտենալու նշան: Մ. Թ.

միջոցների դաստիարակութեան գործի ան անվերջ կատարելութեան համար, որն այնչափ անհրաժեշտ է նրանք:

Այդ միջոցները կան. միայն մնում է ի մի հաւաքել դրանց: Յամենայն դէպս, հարկաւոր է մեզ միայն համաձայնել, որ դա վերին աստիճանի կարեւոր գիտութիւն է,—այն ժամանակ մենք կը կարողանանք գտնել և միջոցներ՝ այդ գործը հիմնելու և ընդարձակելու համար:

Մոսկուա, 25 Մայիսի 1903 թ.

Թարգմ. Ղ. Քեմէլեճեան

ԽՈՐԷՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՓԱՅԵԱՆԸ ԵՒ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԻ «ԱՂՅՄԻՔԸ» *)

Գլուխ Դ.

Խորէն Գալֆայեանը դեռ մինչև իւր Պարիզ գալը տեսած է եղել Լամարտինին, նա դեռ մինչև 1858—59 թուականները ծանօթ է եղել նորա հետ: Նա տեսած է եղել նորան դեռ իւր մասնկութեան ժամանակ, ներկայ գտնուելով Բոսֆորի նաւահանգստում բազմամբօխ ժողովրդի հետ միասին, որ խռնուել էր այդտեղ Լամարտինին ճանապարհ ձգելու համար, որ վերադառնում էր այդ ժամանակ իւր արևելեան ճանապարհորդութիւնից: Այդ մասին մենք տեղեկութիւն ունինք այն ընծայական ոտանաւորից, որ Խորէնը գրել է իւր դաշնականների թարգմանութեան սկզբում յառաջաբանի, հօրը նուիրած ոտանաւորի և Լամարտինի վերոյիշեալ երկու նամակի հետ միասին:—

Յայգոյն ի ծայրս տալ, էր երբեմն, ես յիշեմ,

Գաղղիադրօշ նաւ ի Պոսփսր գընայր դէմ.

Ոք պարմանի կացեալ ի խելսն անդ ի վեր,

Զաչս ընդ ափունս և ընդ երկին բաժանէր,

Եւ աջն ի լանջ՝ ճընշէր ըզտրօփըս սըրտին.

Նաւն այն, անժույժ ի դարձ՝ էր քոյդ, Լամարթին:

Խուռն անդ ամբօխ յեզերսն հոճեալ դալարիս,

Մաղթէր քեզ հողմն աջող յափունս հայրենիս.

Մանուկ, ես զայն խընդրէի վեհ ուղևոր,

Զոր եռանդուն ձայն ողջունէր բիւրաւոր...

Մինչև ծածկել առագաստին իւր յաչաց

Եւ իմ բերան զանուն իւր մեծ թօթովեաց:

*) Տես «Առմայ» 1903 թ. № 3:

Թէև դոյն ընծայականի մէջ Խորէնն ասում է, որ հէնց այդ օրից Լամարտինի երգերը, որոնք այդ ժամանակները յուզում էին բոլոր կարգացող աշխարհը, ձգել են նորա սրտի խորքը մի տեսակ զմայլումն և նա սկսել է «ոգել» նորա տաղերը, սիրել է նորան, աշակերտ է գրուել նորան, բայց մենք այդ միայն բանաստեղծական չափազանցութիւն ենք համարում: Խորէն մանուկը ներկայ գտնուելով մեծ բանաստեղծին ճանապարհ ձգելու հանդիսին, տեսնելով այն մեծ յարգանքը, որ խռնուած ամբոխը մատուցանում էր «պարմանի» ճանապարհորդին, լսելով այն գովասանքները, որոնք ուղղում էին բազմաթիւ ժողովրդի բերանից այն օտարականի հասցէին, անկասկած, ինքն էլ կարող էր հետևել միւսների օրինակին և իւր մանկական օվսաննան էլ խառնել միւսների կեցցէների հետ և ցանկանալ Լամարտինի պէս մեծ մարդ դառնալ և մի օր նմանել նորան, բայց որ նա այդ գիտակցաբար անէր, որ կարողանար զգալ նորա երգերի քաղցրութիւնը և զմայլել և, որ գլխաւորն է, «ոգել» նորա տաղերը և ցանկալ աշակերտ գրուել նորան—, այդ անկարելի է, որովհետև այն ժամանակ նա դորա համար դեռ շատ մանուկ է եղել:

Գալֆայեանը գիտակցաբար ծանօթացել է Լամարտինի հետ իւր Միխիթարեան ուխտի մէջ եղած ժամանակ, երբ նա Ուխտի դպրոցում աշակերտ է եղել, երբ նա աւարտելով իւր ուսման ընթացքը, վարդապետ է ձեռնադրուել և ուխտի միաբանների շարքն անցել, երբ նա, վերջապէս, սկսել է գիտակցաբար կարդալ և ինքն էլ բանաստեղծութիւններ յօրինել: Թէև Միխիթարեան վաճառ գտնուելով Վենետիկ ծոցի կղզեակներից մէկի վերայ, կտրուած էր ոչ թէ միայն Եւրոպայից, այլ և մինչև անգամ և Վենետիկ քաղաքից, թէև Միխիթարեան ուխտն իբրև կաթոլիկ վանական միաբանութիւն չէր մասնակցել Եւրոպայում տեղի ունեցած քաղաքական և մտաւոր յեղափոխութիւններին, թէև, վերջապէս, Ս. Ղազարու ուխտի արբանները խիստ աչալրջութեամբ էին հսկել ու հսկում էին, որ կաթոլիկ եկեղեցու շահերը չօշափող, սրբազան աւանդութիւնները

խախտող, պապի իշխանութիւնը նուաստացնող և առհասարակ մեծ յեղափոխութեան արդիւնքը կազմող ոչ մի հանգամանք, ոչ մի վտանգաւոր գիրք ու հեղինակութիւն մուտք չգործեն կղզեակը, բայց այնուամենայնիւ կատարուած և կատարուող յեղափոխութեան արձագանքները հասնում էին, թէև շատ թույլ կերպով, և այդ հալ վարդապետների խաղաղ բնակարանը: Յայտնի բան է, միաբանները չէին կարողանում արձակ կարգալ յեղափոխութեան հեղինակների ամենաթունոգ գրուածները, դժուարութեամբ էին ձեռք բերում Վոլտերի և Ռուսօյի գրուածները և շարունակում էին իւրեանց միտքն ու հոգին պարարել միջնադարեան կաթոլիկ եկեղեցու հայրերի գրուածներով՝ Ալբերտի աստուածաբանութեամբ, Թովմա Գեմբացու միստիքականութեամբ, Բօսուէթի քարոզներով, բայց նոքա իսպառ էլ անմասն չէին մնում Եւրոպայի ժամանակակից հեղինակների գրուածներից: Նոքա կարդում էին Փրանսիական, անգլիական և իտալական չափաւոր հեղինակներին, նոցա ձեռքին պտտուում էին գլխաւորապէս ռեստաւրասիօնի հեղինակների գրուածները, որոնց ընթերցանութիւնը թէև չէր խրախուսուում, բայց չէր արգելուում: Նոքա մեծ սիրով ու եռանդով կարդում էին Հիւգօյի և Լամարտինի գրուածները, որոնք, մանաւանդ Լամարտինի գրուածները, իւրեանց պահպանողական գաղափարներով և կրօնական զանգուածով շատ յարմարուում էին նոցա կրօնական կրթութեամբ տոգորուած գրասիրական ճաշակին:

Խորէնր, որ ինչպէս ասել ենք, օժտուած էր նուրբ զգացմունքով և փափուկ, կանացի բնաւորութեամբ, որ իւր սրտի խորքերում թագուցանում էր այն վիշտն ու թախիծը, այն անհատականութիւն արտայայտելու հակումն, որ յատուկ է ռոմանտիք հեղինակներին և որ, վերջապէս, ինքն էլ արդէն սկսել էր բանաստեղծութիւններ գրել և նոցա մէջ իւր սրտի զեղմունքն արտայայտել, յափշտակուում էր Հիւգօյի գրուածներից և կատարելապէս սիրահար է դառնում Լամարտինին, որին շատ նմանում էր իւր բնական խառնուածքով, իւր խոհերով և իւր քնարի վշտահար թելերով: Նա

արդէն կարդացել էր Կուսէյլը և թարգմանել էր նորա «Պողիկտոսից» մի կտոր, կարդացել էր Լըվալասէօրը և թարգմանել էր նորա «Թշուառութիւն մարդկան» ոտանաւորը, կարդացել էր Շէքսպիրը և թարգմանել էր նորա «Յուլիոս Կեսարից» մի հատուած, կարդացել էր Բալրոնը և թարգմանել էր նորա «Չալլը-Հարոլդից» մի կտոր, վերջապէս, նա արդէն կարդացել էր Ժիւլբէրը, Անդրէաս Շէննէօ, Մէտաստազօ և Դէբարօ և դոցա հետևողութեամբ յօրինել էր իւր «ի սուրբ Դաւիթ Դուռնեցի» ու «Առ Յորդանան» չոր, արուեստական չափաբերականները, երբ կարդում է Վիկտօր Հիլգօյի ոգևորուած երգերը և Լամարտինի սրտաբուխ «Խորհրդաճութիւնները» ու քաղցր, խորհրդաւոր «Պաշնակները», և մի կողմ թողնելով միւսները, սկսում է թարգմանել ու ուսումնասիրել միայն դոցա, նամանաւանդ Լամարտինին, որի «Հաւմոնեաները» մեծ ազդեցութիւն են անում նորա վշտահար, թախծալից, կրօնական ուղղութեամբ զարգացած հոգու վերայ: 1854 թուին նա թարգմանում է Հիլգօյի «Մանուկ յորանի» և «Գերդաստան» երգերը, յաջորդ 55 թուին թարգմանում է Լամարտինի երկու գեղեցիկ դաշնակը՝ «Բնութիւն կամ Մեծութիւն մարդոյ» և «Տաղ գիշերոյ», իսկ 54—57 թուականների ընթացքում նա յօրինում է մի շարք ինքնուրոյն տաղեր ու երգեր, որոնք թէև ընդհանրապէս չոր ու ցամաք, արուեստական, հայկական սովորական ախ ու վախով լցուած չափաբերականներ են, բայց արդէն իւրեանց գրութեան եղանակով, բովանդակութեամբ և հիմնական գաղափարով ռոմանտիզմի նըշույլներ են պարունակում իւրեանց մէջ և տեղ-տեղ յիշեցնում են կամ, լաւ է ասել, նմանութիւն են տալիս Հիլգօյի և Լամարտինի քնարի մօտիւններին: Մի քանիսը, ինչպէս օրինակ, «Յիշատակ սիրելեաց»-ը և «Յառաջին մանուշակն» մինչև իսկ, կարծես, տաք զգացմունքի պէս մի բան են պարունակում իւրեանց մէջ, կարծես թէ ձգտում են սրտառուչ լինել և դուրս գալ հայկական շաբլոնականութեան սահմանից, բայց դրժբաղդաբար հեղինակի այդ դողդոջուն, այդ անվստահ

սրտի բերմունքն էլ կորչում է գրաբառի խրթնաբանութեան մէջ ⁽¹⁴⁾:

Լամարտինի «Հառմոնեաների» ազդեցութիւնն այնքան մեծ, այնքան զօրեղ է լինում Խորէնի վրայ, որ նա, երբ ժամանում է Պարիզ և անձամբ առիթ է ունենում ծանօթանալու մեծ բանաստեղծի հետ, արդէն չի շատանում իւր նորանից արած հատ ու կտոր թարգմանութեամբ, այլ ձեռնարկում է թարգմանելու ամբողջապէս բոլոր հառմոնեաները: Լամարտինի այդ գործում քի թարգմանութեան դժուար գործին ձեռնարկելու հանգամանքն ինքը Խորէնն իւր թարգմանութեան յառաջաբանում երկու տեսակ է մեկնում: Նա, նախ, կամեցել է դորանով կատարել իւր բարեկամների ցանկութիւնը, իւր բարեկամների, որոնք կարգացած լինելով Ֆրանսիացի բանաստեղծի այդ նշանաւոր երկից նորա ձեռքով արուած մի քանի հառմոնեաների թարգմանութիւնը, քանիցս խնդրել, թախանձել էին, որ նա ձեռնարկէ ամբողջ գործի թարգմանութեան. երկրորդ, նա դորանով կամեցել է իւր երախտագիտութեան պարտքը հատուցանել Լամարտինին, որ նորան Պարիզում այնքան սիրով ընդունել, փայփայել և մինչև իսկ խախուսել էր նորա գրելու, թարգմանելու ձգտումները: Բացի այդ երկու գլխաւոր պատճառներից, Խորէնն ունեցել է, ինչպէս երևում է նոյն յառաջաբանից, և ուրիշ երկրորդական պատճառներ: Նա կամեցել է արեւելցիներից ինքն առաջինը լինել և իւր միջոցով էլ Հայոց ազգը և լեզուն առաջինը հանդիսացնել բոլոր արեւելեան ազգերի մէջ այն հեղինակի գլխաւոր երկերից մէկը թարգմանելու գործում, որ իւր բոլոր կեանքի ընթացքում անպիսի բուռն սիրով սիրել էր արեւելքը և այնքան եռանդով իւր մեծ հանճարը նուիրել էր նորան, որ հազիւ թէ Արեւելքը մէկ օր կարողանար նորա երախտիքի տակից դուրս գալ:

¹⁴⁾ Խորէնի այդ առաջին երկասիրութիւնները և թարգմանութիւնները բոլորն էլ տպագրուել են Խ. Գ. կամ Խոռոռոռնի ստորագրութեամբ «Բազմավէպի» 1852—57 թուականների համարներում:

Մի քննական հայեացք ձգելը հանգուցեալի մէջ բերած այդ պատճառների ու շարժառիթների վերայ բաւական է, որ համոզուենք, թէ այդ բոլոր շարժառիթներից միայն մէկն է իսկապէս գոյութիւն ունեցել —, նորա անձնական սէրը դէպի Լամարտինի երկերն ընդհանրապէս և դէպի նորա «Հաւմոնեաները» մասնաւորապէս, իսկ մնացեալ պատճառներն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ իւր անձնական, իւր անհատական հակումը հասարակաց օգտի պատրուակի տակ ծածկելու ցանկութիւն ու ձգտումն: Եւ ճշմարիտ, Խորէնն, անկասկած, այնքան միամիտ չէր, որ կարծէր, թէ Հայոց ազգը դեռ 1859 թուին կարօտութիւն ունէր Լամարտինի գրուածներին և թէ գրաբաւ թարգմանելով ու տալով ազգի ձեռքը Հաւմոնեաների պէս մի, ճիշտ է, գեղեցիկ, բայց բոլորովին վերացական և դժուարամարս գրուածք, համարէր, թէ դորանով ազգին մեծ օգուտ է տալիս. նոյնպէս նա այնքան անգէտ չի եղել իւր հռչակաւոր բարեկամի կեանքի ու գործունէութեան հանգամանքներին, որ չիմանար, թէ Լամարտինն իսկապէս ոչինչ էլ չի արել արեւելքի համար և արեւելքը ոչնչով իսկ երախտապարտ չէ նորան: Լամարտինը, ինչպէս յայտնի է, առաջ դեսպանի օգնականի պաշտօն է կատարել Նէապօլում, յետոյ մի կտրճ ժամանակ Բուրբոնների վերահաստատուելու միջոցում մուշկատիր է եղել, այնուհետեւ նա ամբողջ տաս տարի հռետոր է եղել ու հասարակաց գործերով զբաղուել, մի երկու ամիս էլ ամբողջ Փրանսիան է կառավարել և, վերջապէս, միւս բոլոր իւր ազատ ժամանակը նուիրել է հայրենի գրականութեան, հեղինակել, շարադրել է և ծառայել է իւր հայրենիքին ըստ չափու կարողութեան:

Եթէ Խորէնը խօսելով Լամարտինի արեւելքի վերայ ունեցած երախտիքի մասին, ակնարկում է նորա դէպի արեւելք կատարած ճանապարհորդութեան և զորա նկարագրութեան վերայ, — մենք արդէն համառօտապէս ցոյց տուինք, թէ ինչ արժէք ունի բուն գիտնական աշխարհի և արեւելքի օգտի տեսակէտից նորա այդ ճանապարհորդութիւնը: Կրկնում ենք, Լամարտինի «Արեւելեան ճանապարհորդութիւնը» ընթերցողներին

ծանօթացնում է աւելի իւր, Լամարտինի անձի հետ, քան թէ արեւելքի: Վերջապէս, եթէ հանգուցեալ եպիսկոպոսը Լամարտինի ճանապարհորդութեան մասին այդքան մեծ համարմունք ունէր, աւելի նպատակաշարմար չէր լինիլ, որ նա հէնց նորա այդ «ճանապարհորդութիւնը» թարգմանէր: Մենք կարծում ենք, որ յամենայն դէպս այդ աւելի հետաքրքրական կլինէր հայերի համար, աւելի շահեկան կլինէր և նոյն իսկ աւելի կճառայէր Ֆրանսիայի բանաստեղծի անուան հռչակը տարածելու, ընդհանրացնելու արեւելքում, քան թէ «Հառմոնեաները», որ եթէ մինչև անգամ իսկ հասկանալի լեզուով թարգմանուած լինէր, դարձեալ հազարից մէկը չէր հասկանալ: Որ հասարակաց օգուտը և Լամարտինի արեւելքին մատուցած ծառայութիւններ չեն, որ դրդել են Խորէնին թարգմանելու «Դաշնակները»¹⁵⁾, այլ իւր անձնական սէրն ու համակրութիւնը դէպի նորա անձը և նորա գրուածները, մասնաւորապէս դէպի նորա «Հառմոնեաները» և «Խորհրդածութիւնները», — դրան ապացոյց կարող են լինել և նորա թարգմանութեան յառաջաբանի հեռեւեալ խօսքերը: «Այլ առինչ անձնականս մեր դատաստան զչքնաղագունէն ի գործս Լամարտինեայ, մինչ զարմանք, զոր էր երբեմն ընդ աշխարհ ամենայն սոյն այս յարուցանէր մատենան, ընդ աճել ժամանակաց, աճեաց առաւել: Իցիւ թէ ի

¹⁵⁾ Ֆրանսիական «l'harmonie» բառը Խորէնը թարգմանել է Հայոց «դաշնակ» բառով — «Դաշնակը Լամարտինեայ» — Les harmonies de Larmartine: Նախանդեանցը հաւան չէր այդպիսի թարգմանութեան. նա կարծում էր, որ Հայոց դաշնակ բառը չի համապատասխանում հառմոնի բառի բուն իմաստին ու նշանակութեան: Այդ հանգամանքի վերայ է ակնարկում հանգուցեալը, երբ իւր Աղցմիլի «Հրեշտակն աղօթից» ոտանաւորի մէջ գործածելով դաշնակ բառը տակը հետեւեալ ծանօթութիւնն է դնում. «Յայսմ և ի սոյն միայն ներեմք մեզ, և այն ոչ անխորհրդաբար, որպէս թէ կամեցեալ ասել «քոյդ ցքեզ», կիրառութիւն բառիդ ըստ այդմ առման, զոր այլուր մերժեմք իսպառ, որպէս կամամտածական բռնազբօսութիւն լեզուիս»:

նոյն իսկ ի զարմանս անդ մեր և ի սէր, զյանդուզն ձեռնարկութեանս գոյր արդեօք գտանել զներողութիւն: Անդասին յարբուն տիոց արտօսը ընդ արտասուս խառնեալ սիրելագունին ի քերթողս, և հաղորդ եռանդեան նորա լինէաք և յուսոյն նուագութեան, ընդ նմա խորհելով և ընդ նմա անդաճելով: Այսու օրինակաւ ընդ Քերթողին հոգւոյ և մտացն զուգակցեալ ընկերէին միտք մեր և հոգի:

Շատ հետաքրքրական է, ի միջի այլոց, իւր Խորէնի անձնական դատաստանը Հաւմոնեաների մասին: Նա այդ երկը համարում է ամենաընտիրը Լամարտինի բոլոր բանաստեղծական գործերի մէջ և կոչում է նորան «չքնադագոյն» ի գործս Լամարթինեայ: Նա ասում է, որ թէև արտաքուստ — «առ վերին երեսս» Հաւմոնեաները զանազանում են միմեանցից, բայց ի ներքուստ նոցա մէջ կայ մի տեսակ միութեան օղակ, որ բոլորը միացնելով, շաղկապելով միմեանց հետ, ներկայացնում է մեզ ամբողջապէս քերթողի միտքը և հոգին դոցա, այդ Հաւմոնեաները ստեղծաբանելու ժամանակ. նա ասում է, որ ինքը Լամարտինն անձամբ խոստովանել է իրան, թէ այդ հաւմոնեաներից ամեն մէկը գրուած է խորին առանձնութեան մէջ «ի ժամս յուսաբեկ վհատանաց»: Իսկ ինչ վերաբերում է հաւմոնեաների ընդհանուր բովանդակութեան, — Խորէնի ուրոշում է նորան միայն հետևեալ ընդհանուր ու անորոշ խօսքերով. «Երբեմն, ասում է նա, Լամարտինը հրաբորբոք երգեր է վերարձակում դէպի Բարձրեալը, երբեմն էլ մտաբերելով անդարձ անցած-գնացած օրերը, վերանորոգում է իւր լիշողութեան մէջ անցածի լիշատակը և «յանճառելի իմն յափշտակի զմայլութիւն»:

Յաջողել է արդեօք Խորէնն իւր ձեռնարկութեան մէջ և կարողացել է հայ ընթերցողին ներկայացնել հաւմոնեաների մի տյնպիսի պատկերը, կամ պատճէնը, որ նա կարողանայ եթէ ոչ լիակատար, գոնէ, մօտաւորապէս մի ամփոփ գաղափար կազմել Փրանսիայի բանաստեղծի այդ, ճիշտ որ, հրաբորբոք երգերի մասին:

Թէև մեր հեղինակը դորա համար ունեցել է ամեն մի յարմարութիւն — թէև նա լաւ ֆրանսագէտ է եղել,

լաւ գրաբառագէտ և օգտուել է իւր, Լամարտինի անձնական ցուցմունքից, թէ և իւր ներքին աշխարհով, իւր բնութեան խառնուածքով նա շատ նմանել է Լամարտինին, այնպէս որ նորա միտքն ու հոգին, ինչպէս ինքն ասում է, «գուգակցեալ ընկերէին ընդ Քերթողին հոգւոյ և մտացն», այնուամենայնիւ մենք վստահանում ենք այստեղ համարձակապէս ասել, որ նա իսպառ յաջողած չէ իւր ձեռնարկութեան մէջ, որ նա չի կարողացել իւր թարգմանութեամբ Դաշնականների բնագրի ոչ թէ միայն մօտաւոր, այլ նոյն իսկ հեռաւոր նմանութիւնը ներկայացնել: Մենք կարծում ենք, որ մեր գրաբառագէտներից շատ քչերն ունեցած կլինին այնքան քաջութիւն ու համբերութիւն, որ ամբողջապէս գլխէ-գլուխ կարգացած լինեն 65 դաշնակները: Մենք, որ յունեցանք այդ քաջութիւնն ու համբերութիւնը, հրապարակով խոստովանում ենք, որ չստացանք այն համն ու հոտը, այն մտքի վեհութեան և արտայայտութեան վսեմութեան ճաշակը, որ ունի հաւմոնեանների բնագիրը: Դաշնակները Լամարտինի դէպի Բարձրեալի աթոռը վերառաքած հրաբորբոք երգերը չեն, այլ միայն նոցա չոր ու ցամաք կմախքը, տեղ-տեղ դժուար հասկանալի, տեղ-տեղ էլ իսպառ անհասկանալի: Եկէք կարգանք «Կաղնի», «Մարդկութիւն», «Յաւիտենականութիւն բնութեան և սղութիւն մարդոյ», «Տրտում է տնձն իմ մինչև ի մահ» ընտիր դաշնակները, որոնց մէջ Լամարտինը թէ և բանաստեղծական, բայց պարզ ու բնական ձեւով արտայայտում է մի մեծ փիլիսոփայական և կրօնական գաղափար: Մենք չենք հաւատում, գոնէ, կասկածում ենք, որ մեր գրաբառագէտներից մէկը միայն Խորէնի հայերէն թարգմանութեամբ, առանց բնագրի կամ առանց մի օտար լաւ թարգմանութեան օգնութեան, կարողացած լինի իրան մէկին կերպով ներկայացնել բնութեան այն յաւիտենականութեան, մարդու կեանքի այն կարճատեւութեան, մահուան այն անխուսափելիութեան գեղեցիկ վսեմ պատկերները, որ վարպետ բանաստեղծի վրձինով նկարել է մարդու հոգու ու երեւակայութեան մէջ Լամարտինը:

Առնենք, օրինակի համար, «Յաւիտենականութիւն

բնութեան և սղութիւն մարդոյ» դաշնակը, որի մէջ փիլիսոփայական գաղափարի ճշգրութիւնը միախառնուած բանաստեղծական ոգևորութեան հետ ղեկավարում է բանաստեղծին: Բնութիւնն անմահ է կամ, գոնէ, մեզ անմահ է թւում. մարդս ապրում է միայն և միայն մի օր, բայց նա դարձեալ շատ բարձր է արտաքին աշխարհից, որովհետեւ նա հասկանում է, ըմբռնում է նորան, այդ աշխարհը:—«Յաղթանակիր, ով անմահ բնութիւն, դու, որին բազմաթիւ օրեր իւր մէջ պարունակող ձեռքը տալիս է անսահման ժամանակի ընթացքում անդադար վերանորոգուող զօրութիւն. մահը զօրավիգ է լինում քո կարողութեան: Ուղարկիր, կորզիր, վերադարձրո՛ւ գոյութիւնն ամեն բանի, որ քեզանից է ստանում իւր կենդանութիւնը: Ես որդս, որ սկիզբն եմ առել քո մի ժպտի մէջ, ես ծնունել եմ, ես նայում եմ, ես մեռնում եմ... Գնա՛ դու քո ճանապարհով և այլ ևս մի մտածիր իմ մասին: Չէ՛ որ դու, բնութիւն, չես կարող երկրի երեսից անհետ ոչնչացնել և ոչ մի էակ: Ես մեռնում եմ. ինչ փոյթ, չէ՛ որ ես ապրեցի, Աստուած ինձ տեսաւ, կեանքի հայեացքն ընկաւ իմ ոչնչութեանս վերայ: Քո անընդհատ վերանորոգուող գոյութիւնը տեւում է դարեր. ես միայն մի վայրկեան ապրեցի... բայց այդ վայրկեանական ակնթարթի ընթացքում ժամանակի և տարածութեան անեզրութիւնն արտացոլուեց իմ նայուածքիս մէջ, և բռնելով այս աշխարհի միայն մի չնչին մասը, ես տեսայ նոյն իսկ պատկերը, որ դու ինքդ տեսնում ես քո անբաւութեանդ մէջ: Տիեզերական և եզակի էակի ճաճանչը լուսաւորեց իմ ստուերը. ես շշնջացի իմ ուրախութեան և սիրոյ օրհներգը և նորա լուսափայլ միտքն արտացոլուեց իմիս մէջ, նորա խօսքերը ճանաչեցին ինձ. ես բարձրացայ նորա առաջ... և բնութիւնն ինձ ասաց. Անցիր, քո վիճակը վեհ է,— Նա քեզ տեսաւ: Անցկացրէ՛ք, ուրեմն, ձեր անծայր, անվերջ օրերը, երկինք և երկիր, արև, լեռներ, ծովեր և դու, բնութիւն, երկար, շատ երկար դեռ ժպտա՛ իմ գերեզմանիս սնարքում: Եթէ իմ անունը ջնջուած է կեանքի դպրութիւնից, թո՛ղ և չգոյութիւնը մոռանայ ինձ: Ես խոնարհում եմ և չեմ նախանձում. իմ միտքն

ապրում էր դեռ առաջ. նա մեռնում է աւելի հաստա-
տուն լուսով, քան թէ դուք բոլորեքեանդ»։ Արդեօք,
այս վեհ, վսեմ, գեղեցիկ ու խորիմաստ պատկերը կա-
րելի է պարզ կերպով վերստեղծել Խորէնի հետեւեալ
թարգմանութեան մէջ. —

Յաղթանակեան, անմահ բնութիւն,
Դու որում ձեռքն լուսարձակ
Անչափելի տալ զօրութիւն,
Եւ նորածին յար ժամանակ
Մահ զօրութեան քում տալ պընդանս,
Շընորհեան, բարձ, գարձո՛ ըզկեանս
Որոց ի քէն ընդունին զէս.
Որդն ես ի քո ծագեալ ժըմիտ,
Ծնանիմ, հայիմ, մեռանիմ ես.
Ընթան, զիս մի ածեր ընդ միտ:
Այլ քեզ, բնութիւն, չիցէ քեզ մարթ
Զարարած մի եղծել համայն.
Զրաւիմ, զի՛ փոյթ. կեցի ես մարդ:
Ետես զիս Տէր, կենաց քթիթ
Խոնարհեցաւ իմ անդ ոչէս,
Զեր գոյութիւն նորափըթիթ
Կեցցէ ըզդարս, ըռպէ մի ես.
Այլ ի վայրկեանն անդ վաղազրաւ
Դարք և միջոցք ինքնին անբաւ
Երկրորդեցան յաչացս իմ բիբս,
Եւ դոյն ի կէտ մի գոյութեան
Նոյն ինձ տեսի երևեալ տիպս
Զոր ձեզ ի ձերդ անեզրութեան:
Ընդհանրական և մի էին
Յոյս յաղթամուղջ իմ անդ ծագեաց,
Եւ հըծծեցի հանդէպ նորին
Զիմ երգ սիրոյ և զհրճուանաց.
Եւ անդուստ միտք իւր լուսալիր
Յիմ միտս ետ զիւր նըկարագիր,
Ծանեաւ եւ բանըն նորա զիս,
Եւ համբարձալ հանդէպ ի տես
Եւ բնութիւն՝ «Անց» ասէ ցիս,
Վեհ ունիս բախտ, նա զքեզ ետես»։

Կեցջիք, ապա զաւուրսդ անծայր
 Երկիր, երկին, լերինք և ծով,
 Զահդ երկնաճեմ: Իսկ դու լամայր
 Ժըպտեա՛, բնութիւն, զշիրմաւս իմով.
 Ի գըպրութեանցն անկեալ կենաց
 Մի՛ յոչընչէն ևս լիշեցայց.
 Պըշնում ալ չեմ նախանձայուզ:
 Միտք կեցեալ իսկ է նախուստ,
 Եւ մեռանի նա ի մի յոյս
 Որ քան ըզձեզն է անկորուստ ¹⁶⁾:

¹⁶⁾ Համեմատութեան համար աւելորդ չենք համարում
 զնեւ այստեղ այդ հատուածի ֆրանսիական բնագիրը—

Triomphe, immortelle Nature,
 A qui la main pleine de jours
 Prête des forces sans mesure,
 Des temps qui renaissent toujours.
 La mort retrempe ta puissance.
 Donne, ravis, rend l'existence
 A tout ce qui la puise en toi.
 Insecte éclos de ton sourire,
 Le nais, je regarde et j'expire
 Marche et ne pense plus à moi!
 —(Car) vous ne pouvez, ô Nature,
 Effaces une créature.
 Je meurs. Qu'importe? J'ai vécu.
 Dien m'a vu! le regard de vie
 S'est abaissé sur mon néant.
 Votre existence rajeunie
 A des siècles. J'eus in instant
 Mais dans la minute qui passe
 L'infini de temps et d'espace
 Dans mon regard s'est répété,
 Et j'ai vu dans ce point de l'être
 La même image m'apparaître
 Que vous dans votre immensité
 De l'être universel, unique,
 La splendeur dans mon ombre a lui,

Առնենք, օրինակի համար, և «Տրտում է անձն իմ
մինչև ի մահ» դաշնակը, որ Լամարտինը գրել է 1829
թուի նոյեմբերի 3-ին, «Համայն ննջեցելոց»-ի յաջորդ-
օրը, Իւրսի գղեակում խորին միայնութեան մէջ, մեծա-
տարած անտառի վիթխարի ծառերի հովանու տակ, ծա-
ռերի, որոնց տերեւները թափել էին դառնաշունչ հող-
մից, տեղատարափ անձրևից և որոնք, կարծես, ստի-
պում էին հեծելու անտառը... Անխուսափելի մահուան
գաղափարը բանաստեղծի բնակութեան տեղի այդ թախ-
ճալից դրութեան ու հանգամանքների մէջ պարզ կեր-
պով նկարուում է նորա աչքի առաջ և նա տխուր ու
տրտում, հառաչելով խորհրդածում է. «Էհ, ինչ փոյթ.
եթէ մահն անխուսափելի է, եթէ մեռնելն անհրաժեշտ
է, գոնէ, մի վերջին անգամ հառաչանք արձակենք,
ինչպէս այն մարդը, որ անդձրձ դատապարտուած է,
որ ինքն իւր յօժար կամքով բարձր աշտարակից վայր
գլորէ իրան, բայց որ ահռելի բոպէին, երբ նորա ոտ-
քը սալթաքում է բարձրութիւնից, յուսահատ տղաղա-
կով, գոնէ, լցնում է անդունդը: Բայց որքան գեղեցիկ

Et j'ai bourdonné mon cantique
De joie et d'amour devant lui;
Et sa rayonnante pensée
Dans la mienne s'est retracée,
Et sa parole m'a connu;
Et j'ai monté devant sa face,
Et la Nature m'a dit: Pasco,
Ton sort nst sublime. Il t'a vu.
Vivez donc vos jours sans mesure,
Terre et ciel, céleste flambeau,
Montagnes, mers, et toi, Hature,
Souris longtemps sur mon tombeau.
Effacé du livre de vie
Que le Néant même m'oublie!
J'admire et ne suis point ja lout.
Ma pensée a vécu d'avance
Et meurt avec une espérance
Plus impérissable que vous.

էր այդ կեանքի առաւօտը, որքան հրճուանք կար առաջին սիրոյ մէջ: Սակայն սէրը նոյնպէս անմահ չէ, նա մինչև անգամ կեանքից էլ շուտ է հանգչում, և ոչ ոսկին, ոչ կիրքը, ոչ փառքը չեն կարող մխիթարել այն մարդուն, որ կորցրել է սէրը: Այդպիսի դէպքում արդեօք կսփոփէ մեզ, գոնէ, ճշմարտութիւնը: Հարցնէք իմաստուններէց. նոքա մեռնելիս, բոլորեքեան էլ ասել են. «Գիտութիւն, դու քնչ գիտես»: Բայց եթէ սէրը միայն հրապոյր է, փառքը—մի դատարկ հնչիւն, ճշմարտութիւնը—խաբէութիւն, —եկէք մենք, քանի որ չենք զգուել կեանքից, մեր յօժարակամ մահով կանխենք, շտապենք մեռնելու: Այդպիսի փոքրօգուծեամբ սակայն մի բան իմ մէջ վրդովուում է. այդ խիղճն է բողբոջում, որ միակն է, որ մնացել է ընդհանուր աւերածի մէջ: Խիղճը: Կարելի է նա էլ միայն մի ուրուական է, մի պատրանք է, ինչպէս միւս բոլորը: ... Ոչ, որովհետև միայն Աստուած կարող էր նորան ներշնչել իմ մէջ: Աստուած. բայց արդեօք Աստուած կ'ալ: Ինչպէս. միթէ կարելի է ենթադրել, որ, երբ մարդն իւր խիղճն ունի, արտաքին աշխարհը զուրկ է դորանից: Համաշխարհական խիղճը—այդ էլ հէնց Աստուածն է: Բանաստեղծի այս երկար խռովայոյզ խորհրդածութեան արդիւնքը վերջ ի վերջոյ յանգում է հետեւեալ եզրուակացութեան. «Ինչպէս որ առաւօտեան վաղ ճանապարհընկած ուղևորը, որ դեռ չի տեսնում իւր ճանապարհի վերջը, գտնում է, որ երկինքը հրատապ է, օրը երկայն, հողը—կոշտ, բայց հպարտ իւր թափած քրտինքով ու յոգնածութեամբ և տեսնելով, թէ ինչպէս նոճիներէ ստուերն աճում է, ասում է. Ես այնչափ երկար ընթացայ, որ, հաւանականաբար, արդէն մօտ եմ նպատակիս—, այդպէս էլ աստուածային յիշատակն իջնում է իմ վերայ, շշնջում է իմ ականջին. «վեր կաց»:

Ահա այս մեծ կրօնական-փիլիսոփայական վարդապետութիւնը, որ Լամարտինը խորհրդածութեան նիւթ է շինել իւր այդ նշանաւոր դաշնակի մէջ և որ թէև ճանաչում է, ընդունում է Աստուծոյ գոյութիւնը, բայց վերջնականապէս չի որոշում, թէ արդեօք մենք միայն անգոր էակներ ենք, ընկճուած Աստուծոյ կարո-

զուլթեան ներքոյ, թէ նորա աստուածային չարչարանքի արդիւնքը, չենք կարծում, որ շատ էլ հեշտութեամբ կարողանան հալ ընթերցողները հանել, վերականգնել Խորէնի թարգմանութիւնից, թէև այն էլ պէտք է ասենք, որ այդ դաշնակի թարգմանութիւնն ամենայն ջողածներից մէկն է:

Իբրի ըզմարդ դատապարտ զորմէ կընքեալ է անդարձ
Ձի գահավէժ հոսեսցի ի կատարաց բարձրբարձ,
Ի սոսկային այն պահու յոր ոտն ըզսար կորուսին՝
Ի յուսահատ աղաղակ լընու ըզխորս գէթ վըհին:
Ձոր օրինակ ուղևոր ելեալ ի չու յայգս այգուն,
Որ ոչ յակնէ տակաւին ըզկատարած զիւր ուղւոյն,
Գտանէ գերկինքս հրատապ. ըզտիւն երկայն, ըզհող կորդ,
Այլ իւրրոխտ յիւրն յոգնութիւն և ի քըրտունս արկեալ յորդ,
Ասէ, տեսեալ ըզնոճեաց հանդէպ աճումըն զըստուերց,
Այնչափ լերկարս ընթացայ զի արդ անշուշտ իցեմ մերձ.—
Աստուածային իշատակ գայ իջանէ առ երի,
Եւ յունկանէ հըծծելով ասէ առ իս, «Օ՛ն, արի»:
— Աշխարհս հիւլէ է եւ եթ անբաւութեան յանդիման,
Եւ առ իւրովն յաւիտեամբ դար իսկ է մի լոկ վայրկեան
Իսկ ես զոտիւք անդ նորա թէպէտ փոշի ծըփծըփուն,
Բայց չեմ ընդհատ ինչ յարփից, զի ես խորհուրդ եմ
նորա ¹⁷⁾:

¹⁷⁾ Համեմատութեան համար դնում ենք այստեղ այդ համուածի ֆրանսիական բնագիրը.—

Comme un homme jugé, condamné sans retour
A ce précipiter du sommet d'une tour,
Au moment formidable du son pied perd la cime
D'un cri de desespoir rempli du moins labême.
Comme le voyageur parti dès le matin,
Que ne voit pas encor le terme du chemin,
Trouve le ciel brûlant, le jour long, le sol rude,
Mais fier de ses sueurs et de sa lassitude,
Dit, en voyant grandir les ambres des cyprès
J'ai marché si longtemps que je dois être près...
Le souvenir de Dieu des cent et vient à moi,
Murmure à mon oreille et me dit: «Leve-toi!».

Եւ թարգմանութեան այդ անյաջողութեան պատճառն այն չէ, որ Խորէնը չի հասկացել բնագիրը, չի ըմբռնել նորա հիմնական իմաստը, չի զգացել, չի համակուել բանաստեղծի զգացմունքով, այլ որ նա չի կարողացել հեղինակի հաւմոններէ բանաստեղծական ներդաշնակութիւնը պահպանել և միևնոյն ժամանակ այնպիսի պարզ ու բնական ձևով արտայայտել նոցա վերացական կրօնական փիլիսոփայական միտքը, որ յատուկ է իրան հեղինակին, որով նա հէնց տարբերուած է միւս բանաստեղծներէ: Հմուտ թարգմանը պէտք է ոչ միայն հասկանայ, սիրէ, զգայ թարգմանելիք նիւթը, այլ պէտք է սեփականէ, իւրացնէ և թարգմանելիք բնագրի հեղինակի արտայայտութեան եղանակը: Դաշնակների թարգմանութեան անյաջողութեան, գուցէ, նպաստել է և այն հանգամանքը, որ Խորէնը ցանկացել է բնագրին շատ մօտ թարգմանել, կամ, ինչպէս ինքն ասում է, բոլորովին զուգակցուել քերթողի հոգու և մտքի հետ: «Ապաքէն անհրաժեշտ իմն էր այս զուգակցութիւն», ասում է նա այդ մասին իւր թարգմանութեան յառաջաբանում, առ բնագրին տնվթար հաւատարմութիւն, որ առաջին ի պայմանս է բարւոյ թարգմանութեան: Մեր ի դոյն իսկ ջան ի վար արկեալ հասանել, զամենայն իսկ տողս գաղղիականին ի հաւասարաթիւ տմփոփեցաք տողս հայկականս: Եւ յուսամք զի ի յեղուլ անդ զգզացմունս Քերթողին և զմիտս, աջողեալ իցէ մեզ զգոյշ կալ ի սովորական թերութենէ անտի թարգմանչաց, ալլափոխելով ասեմ առատօրէն զձև, նա ուրեք զիմաստս ևս զմատենագրին»:

Թարգմանիչը, ի հարկէ, չպէտքէ փոխէ հեղինակի իմաստը, բայց չի կարելի պահանջել, որ նա չփոխէ և բնագրի ձևը, որովհետեւ շատ անգամ մի լեզուի ձևերը յատուկ են միայն այդ լեզուին և նոցա փոխադրելու, թարգմանելու համար անհրաժեշտ է փոխելը, յարմարեցնելը թարգմանելիք լեզուի ձևերին. նոյնպէս և պէտք է թարգմանելու ժամանակ հաւատարիմ մնալ բնագրին, բայց ծայրայեղ ճշգրիտ և տնվթար հաւատարմութիւնը յաճախ կարող է թարգմանութիւնը նիւթական դարձնել և մթնեցնել հեղինակի իմաստը, ինչ-

պէս որ դաշնակների մէջ շատ տեղ պատահել էլ է:

Դաշնակների թարգմանութիւնից յետոյ, Խորէնի և Լամարտինի բարեկամական յարաբերութիւնն աւելի մտերմական բնաւորութիւն է ստանում. նորա Լամարտինին հետևելու, աշակերտ գրուելու հանգամանքն այդ ժամանակներն այնպէս ակներև է դառնում, այնպէս ամենքի աչքին է զարնում ու ընդհանրանում, որ հայ ընթերցողներն այնուհետև այլ ևս ուրիշ կերպ չեն կոչում Խորէնին, բայց թէ «Լամարտինի որդի» օտարները — «Հայոց Լամարտին», իսկ ինքը Լամարտինն այդ բոլորի փոխարէն իւր հաւատարիմ աշակերտին «Հայաստանի յոյս» — l'espérance de l'Arménie մեծ անունն է տալիս:

Ռոմանտիզմի և Հիւգօյի ազդեցութիւնն ընդհանրապէս և Լամարտինինը մասնաւորապէս երևում է, բացի դաշնակների թարգմանութիւնից, և Խորէնի Պարիզում գրած մի շարք ոտանաւորների վերայ, որոնք յետոյ նորա Վենետիկում ու Պօլսում գրուածների հետ միասին կազմեցին մի հատոր և հրատարակուեցին Պօլսում 1868 թուին «Քնար Պանդխտին» խորագրով: Դոքա, Պարիզում գրուած այդ ոտանաւորները թէև իւրեանց արժանաւորութեամբ շատ էլ հեռու չեն գնացել վանքում գրուածքներից, թէև դոքա իւրեանց արուեստականութեամբ, փքուած-ուռածութեամբ, իւրեանց անբնականութեամբ, կարելի է ասել, ուղղակի կազմում են «Բազմավէպում» տպագրուածների շարունակութիւնը, բայց այնուամենայնիւ դոցա մէջ անհատականութեան արտայայտութիւնը, քնարերգականի մասը և ընդհանրապէս ռոմանտիզմի տարրն աւելի զօրեղ է, քան թէ առաջինների մէջ: Դոցա մէջ, նախ և առաջ, պարզ կերպով աչքի է ընկնում այն վիշտը, այն մեղմ ու նուրբ թախիժը, որ Լամարտինի քնարի յատկանիշն է, երկրորդ, դոցա մեծամասնութեան բովանդակութիւնն ընդհանուրում համարեալ թէ միևնոյնն է, ինչ որ Լամարտինի «խորհրդածութիւններինը», երրորդ, դոցա գրութեան և ոտանաւորի կազմութեան արտաքին ձևն ու եղանակը նմանում են Լամարտինի բանաստեղծութիւնների գրութեան արտաքին ձևին ու եղանակին և, վեր-

չապէս, կրօնական տարրի առատութեամբ զոքա համարեա նոյն հառմոնեաներն են: Զանազանութիւնը միայն նիւթի մշակութեան, մտքերի խորհրդաւորութեան և զգացմունքի խորութեան մէջ է:

Լամարտինն իբրև խոշոր բանաստեղծական տաղանդ, իբրև վարպետ նկարիչ, իբրև հարուստ երեւակայութեան տէր կարողացել է իւր նիւթերի մանրամասնութիւններից մի այնպիսի ամբողջութիւն կազմել, մի այնպիսի հրաշալի շինուածք յօրինել, որ և՛ դիւրմբռնելի է, և՛ պարզ, և՛ բնական և՛ գեղեցիկ: Իսկ Խորէնը բանաստեղծական միայն մի փոքրիկ քանքար ունենալով և իսպառ զրկուած լինելով բնական և անարուեստ լինելու յատկութիւնից, իւր այդ գրուածներից միայն մի քանիսի մէջ է կարողացել, չենք ասում հասնել, այլ միայն յիշեցնել իւր մեծ ուսուցչին, իսկ մնացեալների, մեծամասնութեան մէջ նա շատ լետ է ընկել: շատ հեռու է մնացել նորանից: Լամարտինը, օրինակի համար, գրել է «Կանդեզն տաճարին», «Ճաղ գիշերոյ», «Մարդկութիւն», «Յիշատակ», իսկ Խորէնը — «Առ կանդեզն», «Գիշեր», «Մեծութիւն մարդոյ», «Յիշատակ սիրելեաց» և այլն, այսինքն երկուսն էլ գրել են մի և նոյն նիւթի վերայ, բայց որքան տարբերութիւն կայ երկուսի այդ համաբնաբան գրուածների մէջ: Մի տեղ սրտի զեղմունքի, խորհրդաւոր մտքերի և խոր զգացմունքների պարզ, բնական արտայայտութիւն, միւս տեղ արուեստականութիւն և միայն արուեստականութիւն: Այդ տարբերութիւնը, այդ մեծ զանազանութիւնը մենք կգտնենք մինչև անգամ և այն գրուածներում, որոնք ոչ թէ միայն իւրեանց նիւթով ու բնաբանով, այլ և բովանդակութեամբ ևս նմանում են Լամարտինի գրուածներին: Առնենք, օրինակի համար, «Թռչունք» ոտանաւորը, որի բովանդակութիւնն այնքան նման է Լամարտինի «Աղօթք մանկան զարթուցելոյ» դաշնակին, որ, կարծես, նորանից առնուած լինի, նորա ընդլայնումը կամ նմանողութիւնը լինի: Դաշնակը մի պարզ, սիրուն, գիւրմբռնելի կտոր է, որ հէնց իւր անմեղ մանկան աղօթքի պարզութեամբ մի գեղեցիկ ներդաշնակութիւն է կազմում, իսկ «Թռչունք»-ը

յանգաղապութիւն և բառերի կուտակումն է միայն:

Աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ այդ երկու ոտանաւորներից էլ մի քանի տուն, որից մի կողմից յայտնի կլինի նոցա նմանողութիւնը, միւս կողմից էլ այն բանաստեղծական գերազանցութիւնը, որ ունի դաշնակը Խորէնի երգի վերայ, թէև այն էլ պէտք է ասենք, որ Խորէնի թարգմանութեամբ դժուար է գաղափար կազմել դաշնակի իսկական գեղեցկութեան վերայ:

«Աղօթք մանկան զարթուցելոյ».

«Թուշունք»

Աստուած իմ, տուր վիժանս
յաղբիւր,

Եւ ճընճըղկանց ըզփետուր,

Մանրիկ գառանց գեղմն ըզմա-
քուր,

Զօղ և ըստուեր ի յեղտիւր:

Բժշկութիւն տուր առ հիւանդ,

Առ մուրացիկն՝ հաց յոր լայ,

Սրթեւանիկ առ որբ տըղայ,

Եւ արձակուրդ ոյց ի բանտ:

Տուր բազմածին որդւոց երաստ

Հօր երկիւղած առ ի քէն,

Իմաստ եւ խինդ ինձ տուր աս-
տէն

Զի մայրս իցէ բարեբաստ:

Եւ սըլասցի սիրտ իմ յերկինս,

Հանգոյն խընկոց հեշտավառ,

Զոր քաղցրաբոյր ճօճէ բուրվառ

Ի ձեռս մանկանց իբլև զիս:

Գետոց տուր հոսանս
Ծովուն ըզբօսանս,

Յառագաստն հողմիկ,

Եւ ցանցին որսիկ:

Տուր և առ մանկիկ

ձիճ, նինջ անուշիկ

Մօր ի ստեաց ի թոր՝

Կաթըն մեղրածոր:

Տուր, Տէր, և որբոյն

Զըսփոփանս այգոյն.

Տուր արտօսը աջաց,

Գնաց՝ սրտին առուաց

Տուր թեւս ի նորուն

Անմուռնչ հեծութիւն,

Զի առ քո գահոյս

Թռիցէ մեծայոյս:

Խորէնի Պարիզում գրած ոտանաւորներից իւրեանց բանաստեղծական տարրով, իւրեանց մէջ պարունակուած զգացմունքների տաքութեամբ համեմատաբար արժանի են ուշադրութեան՝ «Օրհնեալ որ սիրեն զհէգ Հայաստան», «Ո՛հ յիշեցէք զՀայաստան», «Տէր, կեցո՛ զՀայաստան», «Հայկազն մօր օրօրք» և «Քնար պանդխտին» տաղերը, մանաւանդ առաջինը, որ Խորէնը նուիրել է Վիկտոր Հիւգօյին և որ Վիկտոր Լանգլուա հայագէտ

Ֆրանսիացին նորա մի քանի ուրիշ երգերի և «Արշակ Բ.» ողբերգութեան հետ միասին թորգմանել է Ֆրանսերէն «Benis soient ceux qui aiment la pauvre Arménie» խորագրով:

Հռչակաւոր Հիւգօյի հետ էլ, ինչպէս Լամարտինի, Խորէնն անձամբ ծանօթացել և մտերմացել է Պարիզում նա նորան էլ, բացի վերոյիշեալ «Օրհնեալ որ սիրեն զհէգ Հայաստան» ոտանաւորից, ընծայել է յատկապէս հէնց ընծայականի նպատակով գրուած իւր «Առ Հիւգօ» խորագրով ոտանաւորը, որ Պարիզում գրուած միւս ոտանաւորների հետ միասին մտել է «Քնար Պանդխտին» հատորիկի մէջ, ինչպէս որ Լամարտինին ընծայել էր «Առ Լամարտին», որ գետեղուած է դաշնակների թարգմանութեան սկզբում: Իբրեւ ապացոյց այդպիսի մտերմական յարաբերութեան կարող է ծառայել Հիւգօյի Խորէնին գրած այն նամակը որ մինչև ցայսօր պահպանուել և մեր ձեռքն է հասել: Այդ նշանաւոր նամակը գրուած է Պարիզում 1879 թուի նոյեմբերի 2-ին և, ինչպէս երևում է բովանդակութիւնից, մի պատասխան է Խորէնի նորան ուղղած նամակին: Հանգուցեալ արքեպիսկոպոսը, ինչպէս երեւում է, 1878 թուին իւր քաղաքական պատուիրակութեան դժուար պաշտօնը կատարելուց յետոյ, հարցրել է իւր ականաւոր բարեկամի կարծիքը «Հայկական խնդրի» կամ Հայոց ազգի մասին և նա էլ պատասխանել է նորան: «Մենք երկու բանաստեղծ ենք և, ես կաւելացնեմ, երկու քահանայ, գրում է աշխարհահռչակ Ֆրանսիացին իւր այդ նամակում: Բայց ձեր բանաստեղծ լինելն ինձ բաւական է, և մեր երկու ձեռքը կարող են սեղմել միմեանց: Զեր նամակը յուզում է ինձ, ձեր եղբայրութիւնը հատուցանում է, փոխարինում է իմս, և ես յայտնում եմ շնորհակալութիւնս: Այն, ինչ որ զուք հարցնում էք ինձանից Հայաստանի մասին, զուք աւելի քաջ գիտէք, քան թէ ես, բայց ես երջանիկ եմ, որ կարող եմ հաստատել այդ ձեզ: Այն ազգերը, որոնք իւրեանց աչքերն ուղղած են դէպի անցեալը, պիտի կորչեն, այն ազգերը, որոնք նայում են ապագային, պէտք է սպրեն: Հայաստանը թող հետևէ ձեզ, և նա

ոտքը քաղաքակրթութեան ճանապարհի վերայ է գրած: Ինչ յայտնի է ձեր աշխարհայեցողութեան վսեմութիւնը: Ձեր բաղդի վսեմութիւնը եռ չափում եմ ձեր մտքի մեծութեամբ: Դուք հին ցեղերի արիւնը և նոր ցեղերի միտքն ունիք»¹⁸⁾:

Խորէնն իւր Պարիզում գրած բանաստեղծութիւնները տպագրում էր «Մասեաց աղանի» ամսագրում, որ սկսել էին հրատարակել Գ. Այվազեանը և Ամբրոսիոս Գալֆայեանը 1855 թուականից յայտնի շանիկ Արամեանի տառերով: Այդ ամսագիրը, որի լիակատար անունն էր «Մասեաց աղանի, աւետարներ Հայաստանեայց», հրատարակում էր երկու լեզուով՝ Հայերէն-Ֆրանսերէն և նպատակ ունէր Հայերին ծանոթացնելու եւրոպացւոց և հաղորդ անելու նոցա եւրոպական քաղաքակրթութեան: Դա, այդ ամսագիրը շատ նպաստաւոր էր Խորէնի համար, որովհետեւ յաճախ նորա մէջ թարգմանւում էին Ֆրանսերէն և նորա բանաստեղծութիւնները և այդպիսով միջոց էր տրւում Ֆրանսիացի գիտ-

¹⁸⁾ Դնում ենք այստեղ այդ հետաքրքրական նամակի բնագիրը, որ տպագրուած է «Արձագանքի» 1893 թուի 6 համարում:—

Paris, 20 Novembre 1879

Mon noble confrère, — Nous sommes deux poètes et j'ajoute moi deux prêtres, mais votre qualité de poète me suffit, et nos deux mains peuvent se serrer. Votre lettre m'émeut, votre fraternité éveille la mienne, et je vous remercie.

Ce que vous me demandez sur l'Arménie, vous le savez mieux que moi, mais je suis heureux de vous le confirmer. Les nations, qui regardent le passé doivent disparaître, les nations tournées vers l'avenir doivent vivre. L'Arménie n'a qu'à vous suivre, et elle est dans la voie de la civilisation.

Je connais l'élévation de votre intelligence. Je mesure la grandeur de votre destinée à la grandeur de votre esprit. Vous avez le sang des vieilles races, et l'esprit des races nouvelles.

նականներին և բանաստեղծներին կարգալ հայ բանաստեղծի գրուածները և իւրեանց կարծիքը յայտնել նոցա մասին: Թէև մեզ համար ժամանակակից ֆրանսիացիներից մի քանիսի կարծիքը չի կարող ծառայել իբրև հիմք Խորէնի բանաստեղծական քանքարը ճշգիւ որոշելու համար, որովհետև նոքա իւրեանց կարծիքը յայտնում էին, հիմնուելով ֆրանսիական թարգմանութեան վերայ և որովհետև այդ կարծիքների մէջ մի մեծ տեղ տրուած է, անկասկած, նորութեան, հայասիրութեան ու ֆրանսիական նուրբ քաղաքավարութեան, բայց այնուամենայնիւ դոքա կարող են ծառայել մեզ համար, գոնէ, իբրև մի ընդհանուր չափ, չենք խօսում արդէն այն բանի մասին, որ այդ կարծիքներից մի քանիսն այնքան անկեղծութեան դրոշմ են կրում, որ նորասիրութիւնից և ֆրանսիական նուրբ քաղաքավարութիւնից մի բան աւելի են պարունակում իւրեանց մէջ: Հայագէտ Դիւլօնէն Խորէնին «Հայկական Լամարտին» է կոչում. ֆրանսիացի ոչ շատ անյայտ մատենագիր Ռոմէն Կոռնուէն Խորէնի ոտանաւորները «Զովաշունչ ու ականակիտ բանաստեղծութիւններ» է անուանում. ֆրանսիացի քերթող Յուլիոս Ռուէտը իւր քերթողական եղբայրակցութիւնն է առաջարկում նորան. իտալացի նշանաւոր բանաստեղծ Ալէարդօ Ալէարդին նորա հետ մըտերմանալ է ցանկանում, և այլն և այլն:

Մենք շատերից ենք կասկածներ լսել և ինքներս էլ կարգալով մեր գրաբառագէտ գրողների քերթուածների հատորիկները, շատ անգամ կանգ ենք առել և մտածել, թէ արդեօք մեր զանազան Զախջախեանները, Բագրատունիները, Հիւրմիզները, Խորէնները, Սերովբէ և Տէր-Դաբրիէլ Պատկանեանները, Ալամդարեանները և մինչև իսկ Ալիշանները, ճշմարիտ, բանաստեղծ են, թէ գրաբառ խրթին ոճեր բանաստեղծութեան զիմակի տակ կուտակող, յանգեր որոնող ու կապող, ախ ու վախելով իւրեանց մտքերի սքօլաստիքականութիւնը ծածկող: առանց սրտի, առանց գաղափարի, առանց խորին զգացմունքի, առանց զօրեղ երևակայութեան, առանց բանաստեղծական պատկերների: Եւ միշտ եկել ենք այն եզրակացութեան, որ դոցանից ահագին մեծամասնու-

Թիւնը, որոնց թուում և վերոյիշեալ Զախախեանը, Բագրատունին, Եղուարգ Հիւրմիզը, Ալամդարեանցը և Սերովբէ ու Տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանցները եղել են, եթէ կարելի է այսպէս ասել, միայն գրաբառի բանաստեղծ, այսինքն գրաբառից հնչիւն բառեր, ոճեր քաղող և դոցանից տաղաչափական արուեստով զանազան բովանդակութեամբ տաղեր կազմող, մի խօսքով տաղաչափ և ոչ թէ իսկական բանաստեղծ: Ինչ որ վերաբերում է Խորէն Գալփայեանին և Ղևոնդ Ալիշանին, — արգարութիւնը պահանջում է ասել, որ դոքա այնքան բանաստեղծական աւելն են ունեցել, այնքան ոժտուած են եղել բանաստեղծական աստուածատուր շնորհքով, որ ուրիշ աւելի նպաստաւոր հանգամանքներում կարող էին կատարեալ բանաստեղծ դուրս գալ և աւելի մեծ արդիւնք ցոյց տալ հայրենի գրականութեան քերթողական ճիւղի ասպարիզում, քան թէ որ ցոյց են տուել:

Յաւն այն է, որ դոքա երկուսն էլ ստացել են վանական սքօլաստիք կրթութիւն, որ սովորաբար կաշկանդում, սահմանափակում է ամեն մի ազատ դատողութիւն, մտքի ազատ արտայայտութիւն, երևակայութեան լայն թռիչք: Սորա վերայ պէտք է աւելացնել և այն, որ դոքա գրել են առհասարակ և մեծ մասով գրաբառ, որ ոչ պակաս կաշկանդիչ տարր է եղել մտքի ելևէջների ազատ արտայայտութեան: Մեզ դորա դէմ կարող են ասել, թէ դոքա եղել են Մխիթարեաններ, ուրեմն, և լաւ հայկաբան և իւրեանց միտքը գրաբառով ազատ յայտնող: Ոչ, մենք չենք ընդունում, չենք հաւատում դորան: Թող դոքա լաւ հայկաբան եղած լինեն, թող դոքա գրաբառն այնքան լաւ իմացած լինեն, որ այդ լեզուով ազատ շարադրելու հնարաւորութիւն ունեցած լինեն, այնուամենայնիւ բանաստեղծութիւն գրելու, յօրինելու համար հարկաւոր է մի ուրիշ աւելի բան — մտքի սրտաբուխ, ոչ բռնազբօսիկ արտայայտութիւն, լեզուի կատարելագոյն վարժութիւն, առանց բառեր որոնելու, առանց ոճերի յետևից ընկնելու, առանց բառերի ու ոճերի թանձր կոյտերի մէջ յանգեր որոնելու, որ ձեռք է բերում միայն մանկական հասակից սովորական խօսակցութեան

վարժութեամբ, առօրեայ կեանքում գործածելի, ականջին ու սրտին ընտել աշխարհիկ կենդանի լեզուի գործածութեամբ: Գորան ապացոյց կարող է լինել հէնց այն հանգամանքը, որ Խորէնն ու Ալիշանն իւրեանց աշխարհաբառով յօրինուած բանաստեղծութիւններում միշտ աւելի են բարձրացել ընդհանուր մակերևոյթից, աւելի բանաստեղծական քանքար ու աւիւն են ցոյց տուել: Ալիշանի փոքրաթիւ աշխարհաբառ քերթուածները, ինչպէս. օրինակի համար, «Պլպուլն Աւարայրի», «Շուշան Շաւարշանայ» իսկական համով-հոտով բանաստեղծութիւն են. Խորէնի «Ստուերք Հայկական»-ի շատ կտորները, ինչպէս, օրինակ, «Հայ մեռնինք», «Հայ ապրինք» մաքուր բանաստեղծական գրուածներ են:

Դեռ Խորէնը մի փոքր բացառութիւն է կազմում, որովհետեւ նա շուտ է թողել վանքը, շուտ է ձգել իւր վրայից կաթուղիկ հոգևորականի միտքն ու հոգին կաշկանդող հանգամանքները և ապրել Պարիզի պէս աշխարհահաշակ քաղաքում, որտեղ կեանքն եռ է գալիս իւր բոլոր արտայայտութիւններով, որտեղ մեծ ասպարէզ կայ տեսնելու գեղարուեստը, գեղեցիկը, կենդանի կեանքը, որտեղ միջոց կայ շփուելու իսկական, ազատ գիտութեան ու մտքի ներկայացուցիչների հետ, մտքի փոխանակութիւն, հաղորդակցութիւն կատարել, ազատ կարգալ, ազատ մտածել, ազատ համակուել: Նորա ուսուցիչներն էին Փրանսիացի բանաստեղծները, նորան ղեկավարողը, ուղղութիւն տուողը—հրաշալի Լամարտինն իւր «Դաշնակներով», որ մի ամբողջ բանաստեղծական աշխարհ է: Եւ չնայելով այս բոլորին Խորէնն իսպառ երբէք չանջատուեց իւր վանականութեան յատկութիւններից, երբէք բարձր ի գլուխ չհանդիսացաւ իբրև բանաստեղծ և որ, գլխաւորն է, երբէք սքօլաստիքականութեան կեղևն իւր վերայից չմերկացաւ, չհանեց: 16—17 տարուայ վանական կեանքը շատ զօրաւոր կնիք էր դրել նորա թէ մտաւոր և թէ բարոյական զարգացման վերայ, նորա ներքին աշխարհը, ըստ ամենայնի, կազմակերպուել էր վանական մթնոլորտում: Նա, ճիշդ է, երգեց սրտաբուխ «Օրհնեալ որ սիրեն զհէգ Հայաստան» և «Հայ մեռնինք», բայց յանգակա-

պէց և շատ չոր ու ցամաք, ախ ու վախով լցուած ոտանաւորներ. նա մինչև անգամ հրատարակեց և մի «Յանգարան», որի մէջ գրաբառի հարուստ գանձերից նա քաղեց, հաւաքեց միտյանգ բառեր հեշտութեամբ յանգ գտնելու, հեշտութեամբ ոտանաւոր գրելու համար: Այդ արդէն բանաստեղծութեան կամ բանաստեղծական չափածոյ գրուածների վերայ սխալ հասկացողութիւն ունենալու ամենամեծ նշանն է, քերթուածի վերայ իբրև արուեստական թխուածքի վերայ նայելու պարզ ապացոյցն է:

ԵՐ. ՇԱՀԱՋԻՋ

(Կը շարունակուի)

ԼՈՒԴԱԴ ԶՈՌԼԴԱ

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ ¹⁾

Բ. ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գործողութեան տեսարանը:

ՏԵՍԵՐԵՆ, I.

ՏԻՄԱՐԻՏԱ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Նստած քարէ նստարանի վրայ ճախարակ է մանում, ձախ ձեռքով մալաչը բռնած, որով և թէն է ուրում, իսկ աջով պտտում է ճախարակի շուտուկը):

ԿԼԻՏԻԱ

(Դուրս գալով Գեղեկի տնից, նկատում է նորան):

Ամբողջ օրը միթէ հանգիստ

Չունիս գործից, Տիմարիտա:

Կուգես մի քիչ օգնեմ ես քեզ:

Իլիկ մանեկ նոյնչափ յաջող

Կարող եմ ես, որչափ ճախարակ

Պտտել արագ. կամ թէ կուգես

Ձեռքիս փաթթեմ ոստիդ մանածն

Առաջդ կանգնեմ, կծիկ անես,

Վիլա դարձնես:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

Ձէ, չեմ ուզում.

Շնորհակալ եմ, սիրուն աղջիկս:

Քո և որդուս համար օժիտ

Պատրաստելու անուշ հոգսը

Թող, մեն-մենակ ես կատարեմ:

¹⁾ Տե՛ս «Լուամայ» 1903 № 3.

ԿԼԻՏԻԱ

(Մօտենալով նորան):

Դեռ ժամանակ չատ կունենաս:

(Մօտը՝ քարէ նստարանի վրայ նստելով):

Բայց սիրում է, արդեօք, նա ինձ.

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Շարունակելով մանել):

ԿԼԻՏԻԱ

Նւ կարող ես, դեռ. հարց տալ, հա:

Ա՛խ, կարծում ես, թէ չմտ գիտեմ:

Գիտեմ միայն՝ օրեր, շաբաթ

Պիտի անցնի մինչև նորան

Տեսնելու ճար, հնար գտնեմ,—

Այդ ժամանակ անգամ այնքան

Ցրուած, թարթափուն է լինում,

Այնքան շտապ, վրայ տալով

է բան ասում, նոյն իսկ երբեմն

Խօսքը կիսատ թողնում—անցնում,

Որ կարծես թէ նոր է զարթնել

Խօր, խոր քնից: Աչքերն յառած

Նայում է ինձ, բայց թէ մտքով

Որտեղ ասես չէ թափառում...

ՏԻՄԱՐԻՏԱ ձիւղ հէնց այդպէս և ինձ հետ է:

Գործը միայն...

ԿԼԻՏԻԱ

Գործը միայն...

Իւր գործն, այո: Նւ դեռ այսօր

Պահանջում էր, որ ես սիրեմ,

Սիրեմ միայն իւր իսկ գործը:

Բայց, ասա ինձ, դեռ. չաւարտած

Նւ անկենդան գործը սիրել

Հէշտ է միթէ: Թագցընում է

Նւ ինձանից: Թող թագցնէ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Մանել թողնելով):

Երբ կ'աւարտէ յաջող կերպով

Դու կը տեսնես: Ա՛խ, երանի

Քո աչքերին, որ հիացած,

Ապշած պիտի հրճուին նորա

Գործի տեսքով: Նա չէմ կարող:

ԿԼԻՏԻԱ

Հա, սպասել, միշտ սպասել.—

Զինուած հանգիստ ու անխռով

Համբերութեամբ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Նորից մանել սկսելով):

Անձուզ զաւակս,
Քո հասակում հանգիստ, անխռով
Սպասելուց էլ հեշտ բան կայ:
ԿԼԻՏԻԱ Իմ ցանկութիւնս, իղձս է եղել,—
Միշտ անթաւամ, մատաղ մնալ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Ա՛խ, յաւիտեանս մատաղ նա է,
Ով որ գիտէ կանուխ մեռնել,
Որի երիտասարդութեան
Թարմ ծաղիկներն առաւօտեան
Արշալոյսի ցօղ-արցունքով
Ցօղուած-թրջուած, դեռ ծաղկում են,
Դեռ չեն թոշնել մարդկանց սրտում,
Այն ինչ Պարկեան անսիրտ քոյրերն
Անքուն աչքով կեանքի թելը
Հա մանում են ու մանում:

ԿԼԻՏԻԱ

(Զգածուած):

Ո՛չ, ծերանալ չեմ կամենում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Բնութիւնը յետ է դարձնում
Երիտասարդ անցած օրերն
Մեզ զաւակներ պարգևելով:
Իսկ մեր կորցրած զգիլի ժպիտն՝
Թռռիկների նազ տիպարով:

ԿԼԻՏԻԱ

Ա՛խ, չգիտեմ, անուշ մայրիկ,
Ինձ ինչ եղաւ այս քանի օրս:
Մէկ ուզում եմ փրփուր գետի
Յորձանք լինել ու ծով դիմել,
Մէկ էլ տեսար՝ նիզակ առած
Սարերն ընկնել, վախկոտ էրէ՝
Քոչ-այծերի հետեւելու
Բուռն զգացումն է ինձ տիրում:
Մէկէլ յանկարծ այդ բոլորին
Տեղի տուեց յաւերժհարսի,
Լեռնանոյչի մեծ խմբի հետ
Ուրախ, անհոգ պար բռնելու
Բուռն տենչանք. կամ թէ այրուող
Վառ այտերով առաջ-կտրուկ
Վազ տալ նոցա բոլորի հետ,—

Վազել-կտրել դաշտեր, պուրակ,
 Ոտքի տակ տալ լեռներ, ձորակ,
 ՏԻՄԱՐԻՏԱ Է՛, դաւակս, դեռ չգիտես
 Ի՞նչ ասել է Սիրոյ ոյժ, թափ:
 Բայց կհասնի և քո ժամը,—
 Չարաճճին, երևում է,
 Ձեռք է առել, ծաղրում է քեզ:
 Լեռան վայրի պուրակներից
 Թպրտացող, բաբախ սրտով՝
 Ամբողջապէս կրակ կտրած
 Գլխապատառ տուն կը դառնաս:
 Վազելուց չէ՛, որ դու այնպէս
 Կրակ ու բոց կտրած կլինիս,—
 Ո՛չ. դա սիրոյ և ցանկութեան
 Թէժ հրդեհն է կիզում արիւնդ.
 Խոպուպներով ծանրաբեռնուած
 Քո գանգրահեր այլուող գլուխդ
 Տեղ կը գտնէ քեզ պատկանող
 Սիրածդ մարդու կրծքի վերայ.
 Շրթունքներով նորա շրթներն
 Որոնելու ջանքեր կանես,
 Եւ երբ անուշ քուն կը պատէ
 Նորա աչերն, արթուն, անթարթ
 Աչքով նորա շնչառութեան
 Հեզ պահապան քեզ կդարձնես.
 Ե՛ւ կը փարես, եւ քնքշանք
 Ձեզուն, առատ, սիրող սրտով
 Ուժեղ թափով կձօնես, կտաս:—

ՎԼԻՏԻԱ

(Մտորմունքով):

Դու կարծում ես...

ՏԵՍԵՐԿՆ II

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Դուրս է գալիս իւր տնից, նկատելով Կլիտիային):

Հէնց այդպէս էլ, կարծում էի,
 Արամազդի անուն վկայ:
 (Կանչում է):

Կլիտիա:

ՎԼԻՏԻԱ

Ի՞նչ է, սիրած պապիկս:

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Կլիտային):

Խօսքերս, ասա, ոչ մի արժէք
Զուէնին աչքումդ: Զէ՛ ասացի,
Հրամայեցի, թողնել անշուշտ
Անմիտ գորով, համակրութիւնդ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Հպարտութեամբ):

Ե՛ս չեմ կանչել նորան ինձ մօտ:

ԿԼԻՏԻԱ

Ազատ ծնուած, ազատ սնուած
Մեծցած եմ ես: Յանկութեանդ՝
Խոնարհ, հլու հպատակ եմ,
Բայց հրամանիդ,—ամենեին:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Երախտամու, դու ապերախտ:
Խղճուկ, անտէր, որբուկ էիր՝
Քեզ պահեցի, մեծացրի.
Թէ հայր կասես՝ հայր եմ եղել,
Թէ մայր կուգես՝ մայր եմ եղել
Ես քեզ համար, իսկ դու այսօր
Թշնամուս հետ սէր ես կապում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Քեզ թշնամի ինձ չեմ հաշուում:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Հապա ինչո՞ւ չը դարձրիր
Նորից ինձ մօտ անխիղճ որդուդ,
Երբ որ երկու ամիս առաջ
Թողեց, յանկարծ, զնաց-կորաւ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

Նա էլ նոյնպէս ազատ-արձակ
Ծնուել, սնուել ու կրթուել է:
Իսկ միւս կողմից՝ երեխայ չէ:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Է՛, անմիտ մայր: Զլինի կարծես
Շատ մեծ կարիք ունիմ նորան,
Ե՛ս—մի չնչին նորեկուկի,
Որի համար իմ գործարանս
Արդէն շատ նեղ տեղ է թւում,
Եւ որ իրեն երազում է
Շատ մեծ հանճար: Զարմանալի,
Ծիծաղ բան է: Դնանք, զաւակս,
Թող քո անմիտ համակրութիւնդ:
(Գնում է գէպի ձախ):

ԿԼԻՏԻԱ

(Հապաղով Տիմարիտային):

Ասա; նորան, որ սովոր չեմ

Ծածկած ու փակ դռան ճեղքից,
Ինչպէս խղճուկ, աղքատ մուրիկ,
Գուժ սպասել: Չէ որ անդարձ,
Անդարձ է գնում, երիտասարդ
Մատաղ օրերն: Ես ուզում եմ
Սիրել, սիրուիլ: Կամենում եմ
Յաղթել, ընկճել եւ փառք, պարծանք,
Ե՛ւ ստեղծող ոգի, հանճար,
Ե՛ւ թէ՛ նոյն իսկ աստուածուհուն:

(Գեգեսիյի յետեից տուն է շտապում):

ՏԵՍԵՐԸ III

ՏԻՄԱՐԻՏԱ, ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ յետոյ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ.

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Հէնց որ Կլիտիան հեռանում է, դուրս է գալիս իւր տնակից):

Ապսպարանքն ինքս անձամբ
Իմ ականջովըս լսեցի:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Այն ժամանակ պէտք է անձամբ
Նորան բռնել, պատասխան տալ:
Դէ, շտապիր:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Օ՛հ, թէ բոպէ
Կարող լինէի գրկիս մէջը
Սեղմել նորան, ջերմ համբուրով
Ծածկել չրժերն, պատասխան տալ,
Զքնաղ լանջի վերայ մոռնալ
Գլուխս այրող, ստեղծագործող
Տանջող մտքերս:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Բայց դու նորան
Արձ գործդ տար և ցոյց տուր:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ցոյց տամ նորան, ինչ որ դեռ ևս
Գլխիս մէջն է լոկ սաւառնում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Գլխիդ, մտքիդ մէջն է միայն:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Այո՛:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Ինչ երկար չաբաթ
Դու չարունակ չէիր ծեփում:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Այս, ինչ երկար չաբաթ

Ես չարունակ, ամեն զիշեր
Ոչնչացնում ու փշրում եմ
Ինչ որ ցերեկն ստեղծում եմ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Ինչո՞ւ:

ՀԵՐՈՍԵՐԱՏ Ինչո՞ւ: Որովհետև

Ծանր ձեռքս աղաւաղել
Միայն գիտէ իմ ցնորքս,
Դիտումներս: Դէմք եմ ստեղծում՝
Ամենեկին աստուածունհու
Դէմքի շնորհք չունի վերան:
Ձէ, դա չէ իմ աստուածունհին,
Նա որ դարեր, անյիշատակ
Ժամանակից վառ աստղերին
Իւր իսկ փայլով զուգել պճնել,
Ջարդարել է, որ դեռ այսօր
Ե՛ւ իշխում է, ե՛ւ դատում:
Դու, անհնազանդ, վատարի ձեռք-
Կամքիս ձայնը միայն լսիր,
Կեանք ու մարմին տուր ցնորքիս,
Որին յղացող մայրն է՝ միտքս,—
Այդ բեղմնաւոր մտքից համար
Համբաւատար, քարոզ դարձիր:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Միջոցներից մէկը միայն

Դեռ չեա փորձել: Թող մի ուրիշ
Քնքոյչ բազուկ պինդ, գերգ փաթտուի-
Ջեղուն սիրով քո աջ բազկին,—
Վաղուց այդ աջն քեզ է մեկնած:

ՀԵՐՈՍԵՐԱՏ Սիրտ չեմ անիլ: Վախենում եմ:

Վախենում եմ նոյն իսկ նորա
Մօտկութիւնից, չնայելով
Նորան տածած անհուն սիրուս.
Վախենում եմ ե՛ւ նորանից:
Եւ եթէ հէնց մի անգամ իսկ
Անուշ տաղտուկ, նիրհ ինձ պատէ՝
Ես հեշտութեան բաժկի առաջ
Շուտով կմոռնամ իմ սուրբ պարտքս,
Որ տիրաբար ինձ կանչում է:
Դու լաւ գիտես, որ Աստղիկը

Շատ խանդոտ է,—չի կամենայ
Այլ գիցուհու ընկեր դառնալ
Իշխանութեան իւր սահմանում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Ա՛յ, ապերախտ, քեզ սիրում է
Աստուածուհին և նորա չափ
Զքնադ, սիրուն կուսի սէրն ես
Դու վայելում, —հարուստ օթիտն
Աչքիդ այնքան ծանր է թւում:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Թեք, վառիվեր, փշոտ, քարոտ
Բերկրանքից զուրկ ուղին միայն
Անմահութեան է տանում մեզ:
Պարզեն ու վարձն, իբրև տեսիլ՝
Բանդազուչանք, հրապուրում
Կանչում է մեզ:

(Այդ ժամանակ նաւահանգստում հետզհետե հաւար-
ւում է ժողովուրդը՝ դուրս գալով ձախ կողմից. ամբոխի
մէջ են—Զոյա, Լխիլլա և Ֆէօնիդա: Ամբոխի ձայնը
քանի գնում աղմկում է):

ԶԱՆԱԶԱՆ

ԶԱՅՆԵՐ.— Լսեցի՞ք դուք:—Պահապանը
Արդէն տեսաւ:—Ի՞նչ է եղել:—
Է՛, Ֆիլիմոն, դու չես լսում:—
Մի մեծ նաւ է մեզ մօտ գալիս:—
Հարուստ գանձով ծանրաբեռնուած:—

ՏԻՄԱՐԻՏԱ (Ականջ դնելով):

Ի՞նչ աղմուկ է, որդիս, այնտեղ:
Դու տեսնում ես, ինձ էլ պատմիր:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ոչէնչ: Դատարկ, պարապ, անգործ,
Քամի կլանող մարդկաց խումբը
Ժողովուրդ է նաւահանգստում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ (Ճախարակն առած տուն է գնում):

Ժամանակ է տուն դառնալու.
Երթամ ճաշի պատրաստութիւն
Տեսնեմ քիչ-քիչ:

(Դուրս է գնում):

(Հերոստրատը նստում է քարէ ննտարանի վերայ՝ եւ
րեսը դարձրած դէպի տաճարը):

ՏԵՍԵԼԻՆ IV

(Ահագին ամբոխ է հաւաքուած նաւահանգստում):

ԶՕԾԱ, ԼԻՍԻԼԼԱ, ՖԵՕՆԻԴԱ, ԿԱԼԼԻՅ, ԴԻՕԿԼ, ՊԱՀԱՊԱՆ.

ՊԱՀԱՊԱՆ Դէ՛, ճանապարհ: Ճանքայ տուէք

Խորհրդական Մետրոդորն է

Ինձ սպասում:

(Ճանապարհ բանալով իւր համոր, առաջ է գալիս:
Երէք աղջիկներն էլ հետևում են նորան քայլ առ քայլ):

ԶՕԾԱ

(Կիթառը ձեռին):

Ասան, մեզ դու

Յոյն նաւ է սա:

ԼԻՍԻԼԼԱ

(Գրկին-սրինգ առած ձեռքը).

Հարուստ, փարթամ

Օտար հիւրեր է բերում մեզ:

ՖԵՕՆԻԴԱ

(Բաւական վեր-քշտած հագուստով, ծաղիկներով լի կո-
ղովով):

Հը, կոյսերի համչափ պարից

Տարուողներից են, թէ ուրիշ:

ԶՕԾԱ

Եւ կիթառի քաղցր ձայնի

Դաշնակութեամբ...

ԼԻՍԻԼԼԱ

Կամ սրնգի

Անուշ, գեղ-գեղ ձայնակցութեամբ:

ՖԵՕՆԻԴԱ

Իսկ վարդերից հիւսած պսակ

Ձի՛ վարդարում նոցա ճակատ

Խոլ խնճոյքի թունդ ժամանակ:

ՊԱՀԱՊԱՆ

(Զուարճաբանելով):

Ինչո՞ւ այդքան հարցեր տալ ինձ:

Հէնց իրենցից հարցնէք, լաւ չէ՛,

Արտեմիսի յաւերժհարսներ:—

Թէ որ բան է յիմար դուրս գան,

Գլխապատառ ինձ մօտ եկէք:

(Գնում է դէպի Մետրոդորի տունը, նախաբեմի դռներից):

ԶՕԾԱ

(Նորա յետևից կանչելով):

Ա՛խ, վայրենի, կոպիտ գուհիկ:

Եփեսոսում ամենքն արդէն

ժլատութեան պոչն են բռնել.
Թէ չէ, ասա, ինչ հաշիւ է,
Անծանօթի վզին փաթթուել.

ՖԵՕՆԻԴԱ (Նկատելով Հերոստրատին):

Ապճւշ: Ամբողջ օրը նստած
Այստեղ դիտում է տաճարը:
Կարծես հայեացքն ուրիշ մի լաւ
Բանով կարող չէր պարարել:

(Մտնելում է նորան, միւս երկու աղջիկներն ևս հետեւում են իրեն):

Ի՛մ բարեկամ, չ'լինի կինդ
Փնփնթացող արարած է.
Այն ժամանակ ինձնից առած
Ծաղիկներով պատիր նորան:

ԼԻՍԻԼԼԱ Կամ թէ քացի տուր դուրս արա:

ՋՕՅԱ Ի՛նչ սիրում էք դատարկ խօսել:
Գրազ կը դամ, թէ խաբուածի
Մէկը չէ սա:

ՖԵՕՆԻԴԱ Վէրքոտ սրտիդ

Վրայ լցնեմ մոռացութեան
Դեղ ու դարման:

ԼԻՍԻԼԼԱ Թէ երգերի

Ձայնով մարեմ քո հառաչներ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Դատարկ խօսքով դուք առաւել
Վեհ ձայներ էլ խեղդել կրնաք:
Կորէք աչքիցս:

ՋՕՅԱ Վայրենի՜ արջ:

ՖԵՕՆԻԴԱ (Կարեկցութեամբ նայելով նորան):

Ձէ, արնս վկայ, դու ժլատ չես:
Միայն կասեմ՝ չա՛տ աղքատ ես:
Ունեցածիս աւելցուկից
Պէտք է քեզ էլ բաժին հանեմ:
Դէ, ա՛ռ, բռնիր:

(Ձգում է նորան մի վարդ):

ՏԵՍԸԼԻՆ Վ

ԱԹԱԶԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ.

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ (Շտապով ելնում է իւր տան նախադռնից և դառնում է իրեն հետեող պահապանին):

Գնա՛, շուտով, քրմապետին
Ասա՛, արդէն, նաւն երեաց:
Յետոյ գնա Գեղեսիյին՝
Սուրբ տաճարի փակակալին
Կանչիր այստեղ: Ողջ եփեսը
Պարտաւոր է դիմաւորել
Նորան, որին հիւր է կանչել:

(Պահապանը տաճար է գնում: Հետեւալ խօսակցութեան ժամանակ նորից վերադառնում է և գնում Գեղեսիյի տունը և այնտեղից էլ ելնելով խառնում է ամբոխի հետ բեմի յետեւում՝ ձախակողմը: Մետրոգորը նկատելով ազդիկներին):

Ոսկեծղի ուրախութեան
Սիրուն դստերը,—դու Լիսիլա,
Ճարտար, հմուտ սրնգահար,
Դուք էլ Զօյա, Ֆէօնիդա,
Կը կամենա՞ք վաղուան ճաշիս
Մեր սեղանի վարդը լինել:

ԼԻՍԻԼԱ Հաճիր միայն հըրամայել:

ԶՕՅԱ Մեր երգերի քաջ գնհատող
Բացի քեզնից ուրիշն ունի՞նք:

ՖԷՕՆԻԴԱ Մեր պարերի արժանիքը
Գնհատելու փափուկ գործում
Կը գտնուի մի ուրիշը
Որ սիրտ անէ՛ հետդ մրցէ:

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ Խիստ պահանջկոտ օտար հիւրի
Առաջ վաղը ոչ մի ջանք, ձիւրք
Պիտի չխնայէք եփեսոսի
Յայտնի հռչակն ու անունը
Պահպանելու. դուք ինքներդ
Ձեր արուեստից ու շնորհքից
Պիտ գարմացած, ապշած մնաք:

(Ամբոխը հեռացնում և առաջ է գալիս և հետաքրքրութեամբ հետեւում է խօսակցութեանը):

ԿԱԼԼԻՅ (ժողովրդին):

Հիւրի մասին է խօսակցում:

ԳԻՕԿԼ (ժողովրդին):

Նկող նաւը խորհրդական

Մետրօդորին հիւր է բերում:

ՋՕԵԱ

Նորա դատից, դատաստանից

Վախենալու տեղիք չունինք,

Թէկուզ նոյն իսկ խիստ պահանջկոտ

Մեծ Աթէնքի զաւակ լինի:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Հէնց Աթէնքի զաւակ էլ է:

ԼԻՍԻԼԼԱ (Խօսքը կտրելով):

Աթէնքից է նաւը գալիս:

ԿԱԼԼԻՅ (ժողովրդին):

Նկող նաւը Աթէնքից է:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՉԱՅՆԵՐ (Իրար հաղորդելով):

Աթէնքից է:

(Ընդհանուր շարժում: Ամենքը, աղջիկներն էլ դիմում են նաւահանգիստ):

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Ականջ դնելով):

Աթէնքից է:

(Շտապով ելնում, մօտենում է Մետրօդորին):

Ո՛վ Մետրօդոր, ասա, խնդրեմ

Նաւի վերայ եկողն ո՞վ է:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Ուխտաւորներ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Բայց քիչ առաջ

Չէ լսեցի, որ ասացիր

Աթէնացի է եկողը:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Դու իրաւ ես. ուխտաւոր չէ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Հապա ո՞վ է:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Քո ախոյեանդ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ի՛նչ ասացիր:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Հա, բարեկամ,

Շիտակ նա է և առաւել

Կանուխ եկաւ, քան թէ կարծել

Կարող էի:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Իմ ախոյեանս:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Զարմացած ես: Չէ որ ինքդ իսկ

Հրաւիրելու միտքն յղացար:
 ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Հրաւիրելո՛ւ. ո՛ւմ, ո՛րտեղից,
 ՄԵՏՐՕԴՈՐ վերջին անգամ, երբ ծերերի
 Մեծ Ժողովին խիզախ մտքիս
 Արգիւնքն էի, իբր ծրագիր,
 Առաջարկում տաճարի մէջ
 Մի նոր արձան դնելու համար,
 Իմ իսկ մտքիս ողջ ծանրութիւն
 Սրտիս վերայ ընկած զգացի,
 Ինչպէս ծանր, դժուար մի բեռ:
 Այդ մեծ գործը գլուխ բերող՝
 Քեզ ցոյց տուի, քեզ, միայնակ:
 Բայց քո ձեռքից ելած անթիւ
 Մեծ գործերը չէին փառքիդ
 Քարոզները, որ քո անյայտ
 Եւ անծանօթ անունդ տուին,
 Այլ գէպի քեզ իմ ունեցած,
 Տածած անկեղծ վստահութիւնս:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Կար ժամանակ, որ Ֆիդիասի
 Անունն էլ էր այդպէս տրուում,

ՄԵՏՐՈԴՈՐ Սուտ չես ասում, իրաւ է այդ:
 Անկեղծ հոգով, բոլոր սրտով
 Ցանկանում եմ, որ քո փառքի
 Արձագանգը աշխարհ բռնէ,
 Երկրէ երկիր հզօր ձայնով
 Ե՛ւ տարածուի, ե՛ւ հռչակուի:
 Բայց և այնպէս պարտք ունէի
 Գէթ մի ըոպէ խորհել, ասել՝
 Թէ որ բան է, յանկարծ մէկ էլ
 Մեր բոլորի վառ յոյսերի
 ձիւտ հակառակ նորա ձեռքից
 Ելած գործը յաջող չլինի՜...
 Այն ժամանակ միմիայն իմ խեղճ
 Գլխի վերայ պիտի թափուին
 Ամեն կողմից խիտ տեղացող
 Կշտամբանքներ, թէ այդպիսի
 Նըշանաւոր և մեզ համար
 Խիստ կարևոր յայտնի գործն

Ու պատուէրը, առանց մի լաւ
Գիտե՛նալու ո՛ւմ յանձնելս՝
Վերցրի տուի միայն մէկին:
Չէ՛ որ այդ միտքն ես եմ ծնել:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Սխալուում ես: Մտքի հայրը
Ես եմ միայն. այդ զաւակը
Ի՛մա է, իմա: Ի՛ստե՛ն արտասուք
Ծնեց նորան, իսկ դայեակն էր՝
Անվերջ թախիծս:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ (Արհամարհական ժպտով):
Արժէ՞ միթէ
Վէճի բռնուիլ մէկի համար,
Երբ անթիւ են մտքիս ծնունդ՝
Զաւակներս:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Բայց այն ասա,
Ո՛վ է այն անձն, որին մրցման
Հրաւէր ու կոչ ես ուղարկել:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ Կեֆիտոդոտ Աթենացու
Որդին է նա՝ Պրակսիտիլն:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Ապշած):
Պրակսիտիլն է:
(Իսկոյն ինքն իրեն տիրապետելով, սառնասիրտ եղա-
նակով):

Հա՛, լսել եմ.
Նորա անունն ինձ ծանօթ է:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ Թէ՛ն նա շատ երիտասարդ,
Մատաղ մէկն է, բայց ասում են,
Թէ՛ իւր գործին շատ հմուտ է:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Դժուարութեամբ զսպելով յուզումը):
Հա՛, ասում են...

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ Ուրիշ ինչո՞վ
Կարող էի քեզ ապացոյց
Տալ, թէ որչափ քո հանճարի
Գնհատող եմ, քան այդպիսի
Մի պերճախօս փաստի շնորհիւ:
Մի այդպիսի հռչակ հանած
Արձանագործ միայն պիտի
Կարող լինէր արժանապէս

Հետդ չափուիլ, մրցման ելնել:

ԿԱԼԼԻՑ

(Դիօկլի և ուրիշների հետ ելնելով տաճարի սան-
դուղտների վրայ ակնապիշ նայում է հեռուն):

Չէք նշմարում. առագաստներն

Արդէն հեռուում ճերմկտի կտան:

ԴԻՕԿԼ.

Տեսէք, ահա, սկսեցին

Կամաց-կամաց և հաւաքել

Առագաստներն և թիակներն

Ծովն իջեցնել:

ԿԱԼԼԻՑ

Գնանք, չուտով՝

Հանդիպելու, ընդունելու:

(Իջնում են սանդուղտներից և նաւահանգիստ վազում):

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

(Դիտելով Հերոստրատին):

Ինչի մասին ես մտածում:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ինչո՞ւ ինձնից այսքան երկար,

Զիզ ժամանակ զաղտնի էիր

Պահում այդ բանն:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Զէի ուզում

Աշխատանքիդ հանգիստն աւերել:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ինչո՞ւ նորից և կեղծում ես,

Եւ աշխատում, որ ինձ խաբես:

Ուզում էիր ցոյց տալ, թէ դու

Վստահութիւն չունիս վրաս.

Կարծում էիր թէ մրցակցից

Կը վախենամ:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Ես քեզ համար

Լայն ասպարէզ, փայլուն ուղի

Եմ բաց անում, որի համար

Դու երազած անգամ չէիր:

Կռուի, մրցման ես դուրս գալիս,

Ոչ թէ միայն քո սեփական

Փառքի համար, այլ և պաշտած

Հայրենիքի պատուի սիրուն:

Դու ես նորա փառքի, պատուի

Բուն մարմնացումն: Եւ թէ միայն

Կարողանաս քո ձեռագործ

Դիցարձանով օտար եկրից

Մրցման եկած արուեստագետի

Գործը մոռցնել, նսեմացնել,
Այն ժամանակ, երդւում եմ քեզ
Արամազդով, որ ոչ միայն
Հերոսադասը Պրակսիտելին
Յաղթեց, ընկճեց, այլ և Նփեսան—
Գոռ Աթէնքին. և ժողովուրդն
Ամբողջապէս քո խնկ փառքով
Տարուած, արքած՝ ուրախ սրտով
Յաղթանակի տօն կը տօնէ
Այն հերոսի, որ հինաւորց
Փառքի ոսոխ մեր թշնամուն
Ազատ մրցման մէջ տապալեց:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Կանչիր նորան: Մրցման հրաւերն
Ընդունում եմ: Քեզ, Մետրոդոր
Շնորհապարտ եմ:

ՏԵՍԵՐԸ, VI

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ԳԵԳԵՍԻՅ. յետոյ ԵՒՊԷՅՏՆ ու ՔՐՄԵՐԸ:
Յետոյ ԿԼԻՏԻԱ:

ԳԵԳԵՍԻՅ (Հտապ դուրս է գալիս իւր տնից. Մետրոդորին):

Ուշ եմ հասնում: Իմ տօնական
Պատմուճանս էի հագնում:

(Եւպէյան քրմերի և քրմուհիների ուղեկցութեամբ
դուրս է գալիս տաճարից. նոքա կանգ են առնում սան-
դուղտների վրայ):

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Ահա քրմերն եկան, հասան:

(Գեգեսիյի հետ գնում է ողջունելու Եւպէյոսին):

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Խոժոռած):

Արքայի պէս են ընդունում
Ամենքն:

(Նկատելով Կլիտիային):
Եւ դո՛ւ:

ԿԼԻՏԻԱ (Հրեղ հագնուած ելնում է Գեգեսիյի տնից):

Տանը մենակ

Նստած հաչւում էի, քանի

Օր է, որ դու չես երևում

Եւ փախչում ես միշտ ինձանից,

Երբ գոնապանն եկաւ շտապով
 Եւ լուր բերեց, թէ Աթէնքից
 Հիւր է գալիս մեզ մօտ մնալու՝
 Մի արուեստագէտ:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

Իմ մրցակիցս:

ԿԼԻՏԻԱ

Չէ՞ որ նորան ինքն Աթէնքն է
 Մեզ ուղարկում: Ինքդ չէիր
 Իմ ուսուցիչս՝ նոցա սիրել
 Եւ յարգելու արուեստի մէջ,
 Եւ կախարդիչ հէքիաթներով
 Կապուտակի հեռուից քաշում,
 Ու դուրս բերում, ինձ ցոյց տալիս:
 Է՛, տես, ահա:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Խանդավառ):

Ասա, անկեղծ.

Հաւատ ունիս դեռ դէպի ինձ,

Անգին Կլիտիա:

ԿԼԻՏԻԱ

(Զարմացած):

Կարելի՞ է:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ Ի՞նչը:

ԿԼԻՏԻԱ

Միթէ, չե՞ս նկատում

Նոր հանդերձներս: Այս առաջին
 Անգամն է, որ ձեռք եմ տալիս,
 Հագնում սոցա: Հաւատում ես:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ Օտար հիւրի համար միայն:

ԿԼԻՏԻԱ

Ո՛չ. քեզ համար: Ուզում էի
 Ես սոցանով պճնուած, զուգուած
 Արհեստնոցիդ դուռը զարկել
 Եւ հարցնել—«սիրում ես ինձ»:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Ցած ձայնով):

Կեանքիցս աւել:

ԿԼԻՏԻԱ

Մտածում էի. թէ որ ասէ՝
 Սիրում եմ քեզ, անշուշտ պիտի
 Ինձ նայելիս մոռնայ և իւր
 Աստուածուհին, գոնէ, գոնէ,
 Մի կէս-վայրկեան, Եւ յաղթութեանս
 Համար արդէն այդ-կէս-րոպէն
 Ել կը բաւէր:

ԶԱՅՆԵՐ

(Հեռուից, նաւահանգստի կողմից):

Կեցցէ, կեցցէ:

ՄԵՏՐՕՏՈՐ

(Մօտենալով Հերոստրատին):

Դու չե՞ս գնայ հիւրին ընդ առաջ՝
Ողջամբ գալուստ, կեանք մաղթելու:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Հը՛, ես: Նորա՞ն: Որ ամբոխի

Շարքերի մէջ արժանանամ
Նորա ժպտին, քանի ինձ դեռ
Չէ՛ ճանաչում ամենեկին:

ՄԵՏՐՕՏՈՐ Բայց նա գիտէ, որ ախոյեան

Ունի այստեղ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Ասա, նորան՝

Պրակսիտէլին, ամեն ըռպէ
Երբ կամենայ ինձ տեսնելու
Արհեստնոցիս մէջ կը գտնէ:
(Գնում է դէպի իւր տունը):

ՏԵՍԵՐԱՆ VII

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ առանց Հերոստրատի: ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ: ՈՒԽՏԱ-
ԻՈՐՆԵՐ: ՆԱԻԱՋՆԵՐ: ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ:

ԶԱՅՆԵՐ

(Բեմի վերայ):

Կեցցէ, կեցցէ:

(Ամբոխը լցնում է բեմը: Նաւը մտնում է նաւահան-
գիստ. թիերը ժողովում են՝ ձգում են խարիսխը: Տախ-
տակամածի վերայ կանգնած է Պրակսիտելը, շրջապա-
տուած ուխտաւորներով, նաւազներով և ստրուկներով:
Ուրախ զուարթ պատասխանում է ողջոյններին: Ֆէօնիդան
և միւս աղջիկները ծաղիկ են տեղում դէպի նաւը):

ԿԱԼԼԻՑ

Ահա, ինքը:

ԴԻՕԿԼ

Ի՞նչ ես կարծում, ո՞րն է արդեօք:

ԿԱԼԼԻՑ

Գեղեցկադէմ, բարձրահասակ
Կայմին թիկնած, կանգնողն է նա:

ՋՕՅԱ

Երիտասարդ, ջահել մէկն է:

ԼԻՍԻԼԼԱ

Կարծեմ, հետը խիստ վարուելու
Իսկի պատճառ. չէիր ունենայ:

ԳԵԳԵՍԻՑ

Հին Աթէնքի արուեստագէտներն,
Առհասարակ, թէ տարիքով,

ԼՈՒՄԱՑ

Թէ լուրջ, պզօն էին լինում:

ՉԱՅՆԵՐ

(Նաւից պատասխանում են ողջունողներին):

Կեցցէ՛, կեցցէ՛...

ՈՒՐԻՇ ՉԱՅՆԵՐ

Կեցցէ՛, կեցցէ՛:

(Նաւին սանդուղտներ են կայցնում: Պրակտիտելը թեթեւ ուստիւնով գետին է ցատկում: Նորան հետեւում են ուխտաւորները՝ քրմերը ողջունում են նոցա, որից յետոյ նոքա ցրւում են բեմում: Ամբիւր գրոհ տալով առաջ և միեւնոյն ժամանակ երկուսի բաժանուելով՝ մէջ տեղից ազատ անցք է թողնում: Կլիտիան կանգնած է աջ կողմը, նախաբեմի վրայ եղողների մէջ: Ստրուկները նաւը դատարկում են):

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Անցնելով Զօյայի մօտից, զարկում է նորա կիթառի լարերին):

Որչափ չքնաղ են օրհայի

Աղջիկները:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Ոտք կոխելով

Մեր ափերը՝ իմ սրտագին

Ձերմ ողջոյնս առ, ընդունէ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Դո՛ւ չես, արդեօք, իմ հիւրընկալ

Խորհրդական Մետրօդորը:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Այո՛: Բայց ձեր մեծ Աթէնքում

Իմ անունս իմաստասէր,

Քան խորհրդի մարդ է յայտնի:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Հաւանական է. չեմ վիճում...

Հըրաւէրիդ համար այժմէն

Շնորհակալիքս յայտնեմ, տամ քեզ:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Շնորհակալիք քեզ վայել է,

Որ հրաւէրս անտես չարիր:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Իմ ականջիս թովիչ ձայնով

Հնչեց մէկէն քո այդ հրաւէր:

ԵՒՊԻՅՏ

(Հանդիսաւոր եղանակով)

Քեզ, Պրակսիտել, յանուն հանուրը

Մեր մեծ Մօքը, օրհնում եմ ես

Նւ ձեռնարկիդ՝ ոյժ ու կորով

Յաջողութիւն եմ ցանկանում:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Քո ողջոյնդ, մեծ քրմապետ,

Ամաչեցնում է ինձ իսպառ:

Այս աշխարհի զաւակ եմ ես
 Եւ արուեստորդս միայն գիտեմ
 Յարգել, պատուել աստուածներին:

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Առաջ անցնելով)

Քեզ ողջունողն Գեգեսիյն է:
 Քո մայրենի քաղաքդ վաղուց
 Ճանաչում եմ: Քառսուն տարի
 Սորանից առաջ այցելել եմ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ճանաչում ես մեծ Աթէնքը
 Եւ դու այսքան ձիգ ժամանակ
 Չես էլ եղել նորից այնտեղ:
 Նորա անձուկ քեզ չէր վառում:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Իմ հայրենի տուն-օջախիս
 Ամուր կապով կապուած եմ ես.
 Նախ՝ առևտուրս, ապա՝ յարգի
 Մեծ պաշտօնս—մեծ տաճարի
 Ժառանգական փակակալն եմ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Երջանի՜կ մարդ: Վեհագունի
 Պահապան ես: Եւ թէ ինչպէս,
 Տեսնում ես դու, նորա չքնաղ
 Տեսքից շատ էլ յուզուած չեմ ես,
 Ապա գիտցիր, այն պատճառով,
 Որ շատ վաղուց հոգուս ներսը
 Ապրում է նա՝ պարզ ու մէկին
 Իւր ողջ չէնքի ճիշդ պատկերով:
 Ուրիշ կերպ իսկ չէր էլ լինի:
 Նա տալիս է ինձ այն միայն
 Ինչ որ վաղուց խոստացել էր:
 Եւ վառ յոյսերս ամենեկին
 Չէ կամենում խաբել, ինչպէս
 Հաւատարիմ եւ կատարեալ
 Ազնիւ, յարգի մի բարեկամ:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ

Մտի՛ր տունս՝ ինչպէս քոնդ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ողջունեցի՛ ես, չգիտեմ,
 Ամեն-մէկին, ով որ ինձնից
 Ողջոյն ունի սպասելու:
 Երկրի օրէնք, սովորութիւն
 Ես հեշտութեամբ չեմ կոխ տալիս:

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ Կատարել ես, ինչպէս պէտք էր:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Նկատում է Կլիտիային, որն առաւել լաւ գիտելու համար բարձրացել է ժայռոտ բարձրութեան վերայ և կանգնած է միւսներից բոլորովին առանձնակի՝ կարծես պատուանդանի վերայ):

Օ՛հ, ոչ: Նա դեռ նոյն իսկ իրեն՝

Աստուածունհուն չեմ ողջունել:

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ Նա իշխում է իւր տաճարում:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Անթարթ նայելով Կլիտիային):

Ո՛չ, իւր գահից իջել է նա

եւ իւր անհուն սիրով ընտրել,

Բնակուել է մահկանացուի

Մարմնի միջում: Խոնարհ ողջոյնս,

Մեծդ Արտիմես:

(Լսում է հետզհետէ աճող զարմացման և սրտմտութեան յուզում և աղմուկ):

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ

Ի՞նչ եմ լսում:

ՉԱՅՆԵՐ

Հայհոյում է աստուածունհուն:

ԿԼԻՏԻԱ

(Նորապէս յուզուած և ամաչելով)

Նա՛ Կլիտիան եմ, մահկանացու

Մի խեղճ աղջիկ:

ԵՒՊԷՅՏ

(Մօտենում է Պրակսիտելին, որ յափշտակուած նայում է Կլիտիային և ձեռքը նորա ուսին դնում):

Ուշքի արի,

Օտարական: Ոչ ոք մեզներից

Մինչ այս բոլոր պէս դեռ չէ լսել

Մեր աշխարհում մի այդպիսի

Խիստ անմաքուր պարսաւ, դարով

Աստուածունհուն մաքուր անուան:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ի՞նչ պարսաւանք, ո՛ւմ հասցէին,

Ասա, խօսիր, մեծ քրմապետ:

ԵՒՊԷՅՏ

Սրբութիւնը անմտութեամբ

Դու կոխ տուիր, հայհոյեցիր:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Երկրպագել էր իմ միտքս

Այդ սրբութեան, ո՛չ պարսաւել:

ԵՒՊԷՅՏ

Մահկանացուին անուանեցիր

Այն անունով, որ կրում է

Մեր ահարկու, վրէժխնդիր

Անհաս, անեղ, կեանքի աղբիւր,

Կեանք պարզևող աստուածունին:

Օ՛, զղջա՛ն դու: Ահ ու մահ է

Նորա ցասում, բարկութիւնը:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ներիր անգէտ և ակամայ
Սխալանքս: Մեծարելի
Մարդկանց անեղ բարկութիւնից
Միշտ փախչում եմ: Բայց չեմ վախում
Աստուածունու բարկութիւնից.
Եթէ այս կոյսն Արտիմեսը
Ձէ, ապա նա՛ երկրի վերայ
Աստուածունու չքնադատես
Ամօթխած քոյր Ֆէբ-Արեգի
Տիպալն է ճիշդ, որ գիշերուայ
Լուիկ պահուն սահում-սուրում
Ջերմ համբոյր է դրոշմում դնում
Հանգիստ ննջող էնդիմիօնի
Պարզ ճակատին:

(Ամբոխը նորից յուզում է):

ԿԻՊԷՅՏ

Երկրայինը

Մի՛ չփոթիր ամենեկին

Աստուածային:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ոչինչ երկրում

Այն աստիճան աստուածային

Տարբ չէ կրում իւր սուրբ ծոցում,

Որչափ չքնաղ գեղեցկութիւնն:

ԿԻՊԷՅՏ

Ի՛նչ նոր հաւատ ես քարոզում,

Անլուր կրօն՝ մեր ականջին,

Խիզախ, անմիտ դու պատանի:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ուրեմն գիտցիւ: Այդ հաւատը,

Անլուր կրօնը — մեր Աթէնքն է,

Իսկ ես նորա խոնարհ քուրմը:

Երբ ձեր զգաստ ականջներին

Պղծութիւն է հնչում ասածս,

Ապա թողէք ես տուն դառնամ:

Իսկ թէ ձեռքիս գործն է պէտք ձեզ՝

Ապա կասեմ, որ լոկ միայն

Իմ հաւատովս գործ կատարել

Եւ գործ յանձնել՝ ընդունակ եմ:

(Նորից դառնալով Վիտային):

Աստուածունու չքնաղ տիպար,

Խոնարհ ողջոյնս առ, ընդունէ:

(Գնում է Մեարգորի յետեից):

(Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր)

(Կը շարունակուի)

8. Վ.

ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Տ. Մելիսէ Մանազկերտացի

Հինէ մնացած ցուցակներ ընդհանուր կերպով զանց կրնեն այդ անունով կաթողիկոս մը նշանակել, և Յովհաննէս կաթողիկոսէ սկսելով ամեն պատմիչներ Յովսեփայ անմիջական յաջորդ կը ճանաչեն Գիւտ կաթողիկոսը: Փարպեցին միայն է որ սորա և ասկէ ետքը եկողին անունը կուտայ (Փրպ. 376), և ըստ այսմ ընդունած էին զայն վերջին դարու պատմութիւն գրողներ և ցուցակ յօրինողներ, մինչ նորերս ոմանք դարձեալ յօժարեցան Գիւտը իբր Յովսեփայ անմիջական յաջորդ ճանչնալ, կարծելով իսկ թէ Փարպեցւոյն մէջ վերջէն մուծուած են այդ երկու անունները: Մենք այդ ենթադրութեան համակարծիք չեմք. զի ուրիշ աղբիւր մը չեմք գտներ յաւելուածը մուծանելու համար, և ոչ ուշագրաւ պարագայ մը կամ նպատակ մը սուտ լուծելուածը կազմելու համար: Այս ու յաջորդ անունները ընդունելնուս մէկ պատճառն ալ միջոցին ընդարձակութիւնն է, զոր չէ հնար գոցել նոյն ինքն Յովհան կաթողիկոսին կողմանէ Գիւտի և նորա յաջորդաց տրուած տարիներով:

Բայց ընդունելով հանդերձ պէտք է խոստովանել թէ պարզ անունէն զատ ուրիշ որ և է տեղեկութիւն չունիմք Մելիտոսի պաշտօնավարութեան նկատմամբ. Իւր անունը Մելետ և Մեղէս ալ գրուած է, իսկ մեք Փարպեցւոյն գործածած հնչմամբ գրեցինք: «Յազգէ Մանազկերտացեաց» ըսուիլ կը ցուցնէ թէ Աղբիւնոսեան ցեղէն էր, և Շահակ և Զաւէն և Ասպուրակէս կաթողիկոսաց և Սուրմակ չկաթողիկոսին ազգական, և ասով կը տեսնուի թէ տոհմական քահանայապետութեան գա-

դափարին վերադարձն էր որ տեղի կունենայր Մելիտէի կաթողիկոսանալովը: Մելետ կամ Մելիտէ եպիսկոպոս Մանազկերտոյ՝ Արտաշատու ժողովականներուն թիւէն էր (Եղ. 22. Փրպ. 138) և այս բաւական է իւր անունը գովութեամբ յիշատակելու: Շահապիվանու ժողովոյն մէջ ալ Մեղետ երէց մը յիշուած է (Աբ. 59), և շատ հաւանական է որ նոյն ինքն Մանազկերտացին լինի եպիսկոպոսութենէ առաջ:

Իրեն պաշտօնավարութեան միջոցը որոշ չէ: Հ. Միքայէլ Չամչեան 5 տարի տուած է կամայական հաշուով մը: Մեք կը դիտեմք թէ Գիւտայ կաթողիկոսութիւնը 461 տարիէ առաջ դնել հնար չէ, իսկ Մելիտէի կաթողիկոսութիւնն ալ պէտք է դնել 452-ին, Յովսեփայ ցկեանս դատապարտութեան տարին, ընդունելով Յովհաննու կաթողիկոսի աւանգուծիւնը, թէ նոր կաթողիկոսը ընտրուեցաւ մինչ կենդանի էր Յովսեփ և ի հրամանէ նորին իսկ Յովսեփայ (Յոհ. 78): 452է 461 տառնամեայ միջոցին յարմար կուգայ Ասողիկի ալ ըսածը, թէ Վարդանի մահուանէ, այսինքն 451է ետքը 10 տարի անիշխան եղև երկիրս Հայոց (Աս. 80), զոր քաղաքական կերպով դժուար է մեկնել, քանի որ պարսիկ մարզպանն Ատրորմիզդ այդ միջոցին հանդարտութիւն վերանորոգելու աշխատեցաւ. ուստի պէտք է եկեղեցական կերպով մեկնել՝ Գիւտէ յառաջ նստող կաթողիկոսաց տկարութեան վրայ: Մեք ալ կը պահեմք Մելիտէի 5 տարիները և 452 է 456 ենթադրական տեւողութիւն մը կուտամք անոր գրեթէ անուանական կաթողիկոսութեանը:

Տ. Մովսէս Մանազկերտացի.

Սա աւելի ևս անծանօթ է քան իւր նախորդը: «Զհետ նորա Տէր Մովսէս որ էր և նա ի նոյն տանէ» (Փրպ. 376) բառերը, իւր վրայ գտնուած տեղեկութեանց ամբողջութիւնը կը կազմեն: Արծրունին Մովսէսի անունը Մեղէսէ այսինքն Մելիտէէ ալ առաջ կը դնէ (Արծ. 75), բայց մեք բոլորովին Փարպեցւոյն վրայ կը հիմնուինք, այնպէս որ եթէ նորա հեղինակու-

Թիւնը չլինէր, մինչև իսկ պէտք էր անունը ցուցակէն հանել՝ հետևելով բոլոր պատմչաց և գաւազանագրոց, այլ միայն Փարպեցիի վկայութիւնը մեզի համար մեծ ծանրակշռութիւն ունի, ինչպէս արդէն բացատրեցինք:

Մովսէսի բոլոր արժանիքը իւր ազգատոհմն է, իսկ Մանազկերտացի ցեղին կաթողիկոսներուն իրմով գազարիլը, ձախող նշանակութիւն կուտայ ապիկար և ապարդիւն իշխանութիւն մը վարած լինելը ցուցնելով, որով կարգարանայ Ասողիկի յիշած անիշխանութիւնը:

Մովսէսի ժամանակն ալ պէտք է դնել Մելիտէի հնգամեայէն ետքը մինչև Գիւտայ կաթողիկոսութիւն պարապ մնացող հինգ տարիները 456 էն 460 կամ 461: Չամչեան 8 տարի տուած է, իւր հաշուով այդչափ դատարկ միջոց գտած լինելուն, և ոչ թէ պատմական յիշատակի մը լինելով: Անօգուտ չէ ի նկատի առնուլ որ մեր հին պատմիչք և ժամանակագիրք որք Մելիտէն և Մովսէսը զանց կընեն, սխալ ժամանակագրութեամբ Ս. Սահակայ մահը կը հասցնեն 467, Ս. Յովսեփայ նահատակութիւնը 470, և Քաղկեդոնի ժողովը 473, որով 770-ին դնելով Գիւտայ կաթողիկոսութիւնը (Սամ. 71) բնաւ պարապ միջոց չեն ունենար: Այլ քանի որ 451 տարին իբր Քաղկեդոնի ժողովոյն և իբր Յովսեփայ բանտարկութեան թուական ամենաստույգ է, Մելիտէի և Մովսէսի անունները ժամանակագրութեան անհրաժեշտ պահանջը կը կազմեն, խառնեալ Փարպեցւոյն ծանրակշիւ հեղինակութեան հետ:

Տ. ԳԻՒՏ ԱՐԱՀԵԶԱՅԻ

1. Կաթողիկոսութիւն

Գիւտ կաթողիկոսի ընտրութեան և նախընթացին մասին յիշատակներ կը պակսին: Թարգմանչաց դասակից կը ճանչցուի, թերևս և Սահակ Մեսրոպեան հարիւրոց թիւէն էր, թէպէտ հազիւ հրապարակի վրայ կը տեսնուի երբ անոնցմէ շատեր արդէն ալևորեալ տարիքի հասած են և հրապարակէ կը հեռանան: Գիւտ

բնիկ Տայեցի է Արահեզ գիւղէն (Փրպ. 376), ինչպէս յայտնապէս կը գրէ Փարպեցի: Բայց նա ինքն ի վերջոյ Գիւտայ թաղումը և նախնեաց գերեզմանները Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղին մէջ կը դնէ (Փրպ. 398), և ուրիշ պատմիչք (Յոհ. 79, Աս. 80) և գաւազանագիրք պարզապէս Ոթմսեցի կը ճանչնան Գիւտը: Վանանդը կերելի թէ երկրորդ հայրենիք եղաւ Գիւտին. և այս առիթ կընծայէ մեզ յատուկ կարծիք մը կազմելու: Գիւտայ անունը Եզնիկ քահանայի հնագոյն գաւազանագրոց մէջ գրուած է Գադ (Սամ. 208), և Գադ Վանանդայ եպիսկոպոսը կը տեսնեմք Արտաշատու ժողովականաց շարքին (Եղ. 22, Փրպ. 139), վերջիններէն կամ կրտսերագոյններէն մին, որ թերևս Շահապիվանու ժողովոյն Գատ եպիսկոպոսին հետ ալ (Աբ. 59) մի և նոյն անձն է: Գիւտը կանուխէն Վանանդայ եպիսկոպոս եղած և Վանանդայ Ոթմուսի մէջ բնակութիւն հաստատած, և կաթողիկոսարանէ հեռացուելէն լետոյ նոյն տեղ դարձած, և խաղաղութեամբ այն տեղ ապրած և թաղուած լինելով, շատ բնական էր որ Արահեզացի լինելը մոռցուէր և ընդհանրաբար Ոթմսեցի նկատուէր: Ոմանք կարծեցին թէ Տայք և Վանանդ սահմանակից լինելուն Արահեզ և Ոթմուս ալ իրարու մօտիկ տեղեր էին, և Գիւտայ հայրենիքն ու ազգատոհմը երկուքին միանգամայն կրնային պատկանել (Արար. 89):

Գիւտ երիտասարդութեան Յունաստան գացած էր ուսման համար (Փրպ. 390), չեմք գիտեր թարգմանչաց որ խումբին հետ, և պատուաւոր դիրք ալ բռնած էր: Ինչ ինչ պատմութեանց մէջ Յովսէփէ լետոյ անմիջապէս Գիւտայ անունին յիշուիլը կը ցուցնէ, թէ Մելիտէի և Մովսէսի անուանական կաթողիկոսութեանց ատենն ալ նոյն ինքն Գիւտն էր իրօք գործունէութեան հոգին: Երբ Մովսէս մեռաւ և աթոռոյ անկերպարան վիճակին վերանորոգիչ մը պէտք եղաւ գտնել, սա ինքն Գիւտ կաթողիկոս հռչակուեցաւ ազգին հաճութեամբ, թէպէտ ընտրողական ձևերը չեմք գիտեր: Մարգպանը տեսաւ հարկաւ, ալ չհակառակեցաւ, իսկ պետական հաստատութեան խնդիր ալ եղած չերևիր: Ժամանակ ետքը Պերոզ թագաւոր կըսէր Գիւտին. «Մինչև ցայժմ

քո իշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալեալ է» (Փրպ. 391):

Աւոնդեանց նահատակութիւնը պատմա՞տեննիս նախարարները իրենց բանտարկութեան մէջ թողուցինք. այդ նեղութիւնը երեք տարի ևս տևեց: Յազկերտ իւր վերջին օրերը զիջաւ նախարարաց համար եղած բարեխօսութեանց, որոց ձայնակից էր նոյն ինքն բանտարկելոց հսկողն Հրուշնամ Շապուհ. և 457 ամարան արքունիք կանչել տուաւ և փառօք տեղերնին դարձնել խոստացաւ, այլ հրամանը չարձակուած մեռաւ: Որմիզդ և Պերոզ արքայորդիք միանգամայն թագ կապեցին և իրարու դէմ սլսան պատերազմել, մինչև որ երկու տարի ետքը Որմիզդ սպանուեցաւ և Պերոզ միահեծան թագաւորեց: Այս դիպուածներ նախարարաց ազատութիւնը յապաղեցին (Եղ. 153):

Աստ միւս պատմութեան Պերոզ է որ իւր թագաւորութեան սկիզբը բանտէ արձակում կը շնորհէ և հայրենիք դարձնել կը խոստանայ (Փրպ. 367): Երկու պատմութիւնք զիրար կը լրացնեն եթէ ըսեմք, թէ Պերոզ հաստատեց անմիջապէս հօրը խոստումները, որպէս զի իւր կողմ ունենայ Հայոց աշխարհը և յօգուտ գործածէ պատերազմիկ նախարարաց կարողութիւնը: Իրօք ալ կը տեսնեմք որ կապանքներէ արձակեալ նախարարներ ժամանակ մը ծառայեցին Պերոզի բանակին մէջ, մինչև որ նա միահեծան իշխանութիւնը ապահովեց: Զիշդ այդ միջոցին է Գիւտայ կաթողիկոսանայն ալ երբ Պերոզի քաղաքականութիւնն ալ կստիպէր զինքն մեղմ և զիչող ըլլալ քրիստոնեայ հայոց համար:

2. Գործունէութիւն

Պարսից շփոթութեան ժամանակ Աղուանք ալ պատեհ ունեցան իրենց քրիստոնէութիւնը վերահաստատել: Վաչէ ուրացեալ թագաւորը, որ նոյն իսկ Պերոզի քեռորդի էր, իւր քրիստոնէութիւնը հռչակեց և Պարսից դէմ պատերազմի սկսաւ (Եղ. 154, Կաղ. 12). Մասքթաց երկրէն տասնութէկ լեռնորդեայ իշխաններ նիզակակից բերաւ. Պարսիկք ալ Ալանները դէմ հանե-

ցին, բայց չկրցան յաղթել և վերջապէս Պերոզ խաղաղութիւն առաջարկեց, իւր քոյրն ու քեռորդին, այսինքն Վաչէի մայրն ու եղբայրը յանձնելու պայմանաւ. և այսպէս խաղաղացան Աղուանք և երկրին քրիստոնէութիւնը ապահովուեցաւ. իսկ Վաչէ թագէն հրաժարեցաւ և ապաշխարելու համար կրօնաւորական կեանք ստանձնեց (Եղ. 155, Կաղ. 13):

Վերջապէս պէտք էր որ Պերոզ նախարարաց դարձին խոստումն ալ իրականացնէր: Իւր հինգերորդ այսինքն է 461—2 տարին խոստումը նորոգեց, և վեցերորդ այսինքն է 462—3 տարին գործադրեց (Եղ. 155, Փրպ. 375): Արդէն 12 տարի էր (Եղ. 146), որ խոստովանող նախարարք աքսորական կը մնային, և երկրին համար մեծ եղելութիւն մը նկատուեցաւ անձկացեալ ազատութիւնը: Գիւտ կաթողիկոս օրհնութեամբ ընդունեցաւ խոստովանողները, մխիթարեց հոգեւորապէս, և իւր յորդասաց և առատաբուղի վարդապետութեամբ բարեբանեց աստուածային այցելութեան մեծ շնորհը (Փրպ. 376): Ոչ ուրեք յիշուած կալ թէ աքսորին մէջ նախարարներէն մէկը վախճանած ըլլայ, և իբր նշանաւոր պարագայ կրնամք յիշատակել թէ 35 անձինք հաւասարապէս 12 տարի ետքը իրենց սիրելեաց գիրկը դառնալու մխիթարութիւնն ունեցան, և «կեցեալք իւրաքանչիւր ըստ սահմանելոյ ի Տեառնէ, վախճանեալք թաղեցան ի դիրս հարց իւրեանց խաղաղութեամբ» (Փրպ. 375):

Խոստովանող նախարարները բերանացի մխիթարելէ յետոյ, ուղեց Գիւտ կրօնաւոր թագաւորն ալ գրով մխիթարել, և երկու ընտիր թուղթերով գովեց Վաչէի հաւատքը և բարեպաշտական որոշումը: Նամակները պահուած են Կաղանկայտուացիէ (Կաղ. 14—22), և կորովի և հմուտ գրչի տէր կը յայտնեն Գիւտը:

Միւս ալ փոքրիկ գրական հատուած պահուած է Անյաղթի գործոց հետ, որով խաչի վրայ գրութիւն մը կը խնդրէ, և առիթ կ'ունձայէ «Բարձրացուցէք գեղեցիկ ներբողեանին» (Դաւ. 101). Թէպէտ նամակին ներքեւ զինքն կը կոչէ. «գերեզման ի գարշապար և մահու մերձաւոր», բայց միանգամայն «Հայոց հօտի հովուա-

պետ» կսնուանէ, որ չյարմարիր իւր կենաց վերջին մասին, և աւելի հարկ է ըսել թէ իբր 65 տարեկան ծերունի մըն էր Գիւտ ի կաթողիկոսանալն, և թէ 80-ը անցուցած վախճանեցաւ:

Գիւտայ անունը ժամագիրքին ճակատն ալ կը գրտնեմք, բայց որոշակի այդ մակագրին ծագումը չեմք գիտեր. և բոլոր ժամագիրքին մէջ ալ յատկապէս Գիւտէ գրուած կտոր մը չեմք ճանաչեր: Ասով մէկտեղ մակագիրն ալ կը բաւէ ցուցնելու, թէ Յովսէփայ փոթորկալից և Մելիտէի և Մովսէսի աննշանակ ժամանակներէն յետոյ, Գիւտն է իսկապէս Սահակայ կաթողիկոսութեան և գործունէութեան շարունակողը:

Փոքրիկ յիշատակ մըն ալ Օրբէլեան պահած է: Աւարայրի պատերազմէն յետոյ տեղի ունեցած կոտորածներէն մի մասն ալ Սիւնեաց Վայոցձոր գաւառի մէջ եղաւ: Ասոնց յիշատակին փառաւոր վկայարան մի հիմնուեցաւ ի Սրկղոնք «յիններորդ ամի Գիւտայ երանելոյ Հայոց կաթողիկոսի յամարան ամսամտի, որ օր հինգէր ամսոյն» (Օրբ. Ա. 113), որ կրնայ գրուիլ 469 ին. իսկ ամսաթիւը շփոթ է: Գիւտ անձամբ ալ եկաւ նաւակատիքը կատարելու Սիւնեաց եպիսկոպոսին հետ: Օրբէլեանի ատեն Խոտորալէզ անուամբ գիւղ մը կայր յիշեալ տեղը (Օրբ. Ա. 113), զոր Ալիշան կը նոյնացնէ յետին ժամանակաց Բոլորաբերդի, և այժմեան Պաշքէնտի հետ (Սիսական, 130):

Խաչի ներբողին յառաջաբանին մէջ կը յիշուի, թէ այն ատեններ Կոստանդին և Պետրոս և Թէոդորէ անունով երեք կեղծաւոր և խստակրօն աւանդաւորներ եկան ի Հայս Անտիոքայ Աւշին գիւղէն, «որք ասէին ոչ գոյ զՄարիամ՝ Աստուածածին, և ոչ զխաչն՝ Աստուծոյ խաչ» (Գաւ. 100), և թէ այս պատճառաւ գրել տուաւ Գիւտ խաչին ներբողեանը: Այդ երեքը թերևս Նեստորականներ էին, բայց աւելի հաւանական է որ Մեսաղեանց խմորէն մոլորեցուցիչներ լինեն, և մեզ բաւական է առ այժմ դիտել տալ կաթողիկոսին ունեցած քանքը իւր հօտին ուղղափառութեան համար:

Այդ քանի մի կցկտուր յիշատակներէ զատ ուրիշ պատմութիւն չունինք Գիւտայ մեծ գործունէութիւնը

ցուցներու, մինչև իւր հալածանքը զոր մանրամասնութեամբ կը պատմէ Փարպեցի:

3. Հալածանք.

Պերոզ նախարարաց դարձը շնորհեւ էր անձնական շահու տեսակէտէն, անկէ դուրս տարբերութիւն չունէր հալածիչ թագաւորներէն: Ատրվշնասպ մարզպանն ալ նոյն հոգեով կը վարուէր Հայոց հետ և ուրացեալն Գաղիշոյ Խորխոռունի՝ Վասակայ դերը կը վարէր մարզպանին մօտ և կաթողիկոսին սիրելի չէր կրնար ըլլալ: Բաբելկ Սիւնի և Առնակ Ամատունի ուխտապահաց գլխաւորք, ուրացութեան՝ կամ ըստ Փարպեցւոյ՝ հոգեսպանութեան վտանգին առաջ գործէ քաշուած և թափառական կեանք կանցնէին (Փրպ. 384):

Նախարարք Գիւտ կաթողիկոսէ պաշտպանութիւն կը խնդրէին և փախստեան կամ դիմադրութեան խորհուրդներ կընէին: Յունաց Լևոն կայսեր անգամ մը և երկուք պատգամաւորներ զրկեցին, ալ ինքնագործադիր խոստումներէ զատ օգուտ մը չստացան: Գաղիշոյ այդ պարագայն իբրև ամբաստանութեան հիմ առաւ և թագաւորին ծանոյց թէ Գիւտ կայսեր հետ կը բանակցի և հպատակութեան ընծայներ կը զրկէ: Կաթողիկոսն Տիգրան հրաւիրուեցաւ, և Յգտաշվշնասպ Միհրանի միջնորդութեամբ, որ բանտարկեալ նախարարաց բարեկամն էր, Գաղիշոյի ամբաստանութեանց վրայ հարցաքննուեցաւ: Գիւտ բացարձակապէս խոստովանեցաւ թէ իբր քրիստոնեայ չկրնար ուրացեալները սիրել, և թէ պարտք կզգայ ուրացութիւնները արգելուլ և մոլորեալները դարձնել: Յունաց հետ յարաբերութեանց առիթ ցուցուց ուսումնակիցներ ունենալը և սպասներ բերել տալու պէտքը, և յայտարարեց առ թագաւորն ունեցած հաւատարմութեան պարտքը (Փրպ. 390):

Պերոզ այդ բացատրութիւնները լսելով՝ պարզապէս ուրացութիւն առաջարկեց, և կաթողիկոսին համարձակաբոս պատասխաններուն վրայ զայրանալով հանդերձ չուզեց ոչ խոստովանողի և ոչ մարտիրոսի փառքը տալ անոր, և միայն կաթողիկոսութենէ զրկելով թող տուաւ

որ ուզած տեղը բնակի (Փրպ. 396): Գիւտ «մասամբ միով ուրախացաւ և միւով ևս մասամբ տրտմեցաւ մինչև ի մահ» (Փրպ. 397), զի մարտիրոսութենէ զրկուեցաւ և ժամանակ մը մնաց ի Տիգրոն, թերևս անմիջապէս իւր երկիրը դառնալու թոյլտուութիւն չստանալով: Պարսկաստանի քրիստոնեայիները խնամեց, եպիսկոպոսներ և երէցներ ձեռնադրեց, և անկէ ետքը դարձաւ ի Հայս: Պատմութիւնը Պարսկաստան մնալուն ժամանակը չճշգրէր, բայց միշտ տարիէ աւելի ենթադրելու է:

Հայաստան դառնալէ ետքը հարկաւ չէր կարող մարզպանին աչքին առջև հայրապետանոցի մէջ նստել հակառակ արքունի վճռոյն, ուստի իւր բնակութիւնը հաստատեց Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղը, որ իրեն համար հայրենիք էր եղած, ինչպէս ըսինք, և որ առժամեայ հայրապետանոց մը եղաւ նման Սահակայ Բագրևանդին, զի ազգը շարունակեց միշտ իրեն գլուխ և կաթողիկոս ճանչնալ երանելի խոստովանողը: «Եւ կեցեալ առաւելապէս պատուովք քան զառաջինն ի Հայս հանգչէր երկայն ծերութեամբ» (Փրպ. 398), երկրորդ Սահակ մը երևնալով իւր բարեկարգիչ գործունէութեամբ և հայրենասէր ջանիւք, ինչպէս նաև արքունական պաշտօնանկութեամբ և հոգևորական կաթողիկոսութեամբ և բազմամեայ խորին ծերութեամբ:

4. Հայրապետանոց

Կաթողիկոսաց յաջորդութեան վրայ Փարպեցին և Յովհան և Ստողիկ և ամենքը համաձայն են. և Գիւտայ և Մանգակունւոյն մէջտեղ ուրիշ մը չեն ճանչնար: Միայն Թովմաս Արծրունի, առանց յաջորդական ծանոթութեանց յանկարծ Քրիստափոր կաթողիկոսի մը անունը կը լիշէ (Արծ. 81), և այս բաւական եղած է Չամչեանի Քրիստափոր կաթողիկոս ընդունել երկուքին մէջ տեղ, և Արծրունի տոհմանունն ալ աւելցնելով, թերևս ի պատիւ Արծրունի պատմչին, և ենթադրելով թէ Պերոգի հրամանով նստեցաւ Գիւտի կենդանութեան ժամանակ (Չամչ. Բ. 152), և թէ 5 տարի պաշտօնա-

վարեց (Չամչ. Բ. 159): Սակայն մեզի համար Արծրունւոյն անկատար և առանց կապակցութեան վկայութիւնը չբաւեր կաթողիկոս մը աւելցնելու ցուցակին մէջ: Դարձեալ Չամչեանի խորհած ձևով Սուրմականման անձ մը կլինի Քրիստափորը և նովին իսկ ցուցակի անցնելու անարժան: Եւ որ տւելին է, Քրիստափորի վերագրուած թուղթն առ հաւատացեալս Պարսկաստանի՝ Դիրք Թղթոցի յայտնի վկայութեամբ և յառաջ բերած պատճէնով Բաբգէնի կը պատկանի և Քրիստափորի անուամբ թուղթ չգտնուիր, հետեւեալ մեք ալ չեմք կրնար Քրիստափոր Արծրունի անուամբ կաթողիկոս մը ընդունել հաստատուն ցուցակին մէջ:

Ուրիշ յետագայ յիշատակ մըն ալ (Դաւ. 99, Վարդ. 55) կըսէ թէ Դիւտ Յունաց և Անդակունի Պարսից բաժնին մէջ միանգամայն կաթողիկոսութիւն կը վարէին: Այսպիսի բաժանման համար ուրիշ տեղէ ոչ որոշ ակնարկ ունինք և ոչ հաստատութիւն, և թերեւս Վանանդի յունական սահմանագլխոյն վրայ լինելը, և Դիւտայ ալ պատահաբար այն կողմ անցնելն, և հաւանաբար Մանդակունւոյն հայրապետանոցին մէջ տեղապահութիւն վարելը՝ առիթ տուին այսպիսի պատմութիւն մը կազմելու:

Հայրապետանոցի փոխադրութեան նկատմամբ Մելիտէի և Մովսէսի վրայ բնաւ պատմական վկայութիւն չունիմք, այնպէս որ առանց հիման նորեր այդ փոխադրութիւնը Մելիտէի ժամանակ եղած կը դնեն: Դիւտայ նկատմամբ կը պատմեն Յովհան և Թովմա, թէ Ս. Վարդան Մամիկոնեան Դըւնոյ մէջ Շաւասպ Արծրունիին շինած կրակատունը կործանեց և տեղը Ս. Դրեգորի Կաթողիկէն հիմնեց և Դիւտ կաթողիկոսն ալ այն տեղ փոխադրեց (Յովհ. 77. Արծր. 77): Յետագայներէն ոմանք ալ կը կրկնեն սոյն դիպուածը (Վարդ. 53. Հնոց 53):

Բայց բացարձակապէս անհնար է Վարդանի անունը կցել Դիւտի հետ, քանի որ Վարդան արդէն Յովսէփայ օրով նահատակուած էր: Շաւասպի կրակատան պատմութիւնն ալ հարկ կը լինի եղանակաւորել, և մինչև հիմայ տրուած մեկնութիւններուն մէջէն հա-

ւանականագոյնն է Վարդանի տեղ Վահանի անունը դնել, որուն միայն կրնայ պատկանել երկար տարիներ մարգպանութիւն ընելու պարագայն (Յովհ. 78): Վահան ալ շատ լաւ կրնար այսպիսի մասնաւոր նախանձայուգութեամբ յանկարծ հրապարակ նետուած լինել, որ և իւր առերես ուրացութեան շարժառիթը կրնայ եղած լինել, ապա թէ ոչ կեցած տեղը Տիգրան երթալն և առանց ստիպողական պատճառի ուրացութիւն յանձն առնուն միտքի մօտ չերեիր, թէպէտ Փարպեցի այնպիսի շարժում մը չիշեր բնաւ (Փրպ. 400):

Վահան Հմայեակի որդին էր և 451-ին իւր եղբայրներով մէկտեղ պատանդ տարուած էր ի Պարսս, և Յազկերտի 17-րդ այսինքն է 454—5 տարւոյն մէջ իւր մօրքուրառն՝ Աշուշա բղեշխի ձեռօք ազատութիւն ստացաւ, երբ տակաւին «յոյժ տղայ» էր (Փրպ. 365), և Վրաց արքունիքին մէջ դաստիարակուեցաւ իւր մօր Զուիկ տիկնոջ խնամովք (Փրպ. 378), որ Աղան Արծրունւոյն քոյրն էր: Վահանայ և իւր եղբարց սննդակից և խաղակից էր Ղազար Փարպեցի, և անոնցմէ տարիքով աւագագոյն էր, ինչպէս ինքն կը գրէ (Փրպ. 644):

Այս թուականէն մինչև ուրացութեան կէտը Վահանայ վրայ պատմական պարագայ մը չկայ, և գոնէ 23 տարւոյ միջոց մը կայ այստեղ: Վարդանայ չորս եղբօրորդիներն Վահան, Վասակ, Արտաշէս և Վարդ, և երկու Կամսարական թոռներն Ներսէհ և Հրահատ ամենուն մտադրութիւնը գրաւող երիտասարդական փոքրիկ խումբ մը կազմած էին, լաւագոյնք, մտաւորք, իմաստնագիւտք, գեղեցկաձիգք, շնորհալիցք, թէպէտ և արհամարհեալք առ նախանձու և անծառայք տոհմական ձախորդութեանց հետեանօք (Փրպ. 381): Վահան մանաւանդ իւր կարողութեամբ արքունեաց մէջ ալ նկատողութեան արժանի եղած էր, և Պերոզ ալ «արժանի պատուոյ հաշուէր» գնա, և միայն Մամիկոնեանց ժառանգական հոգին յիշելով «յապաղեալ կասէր», մանաւանդ որ բանսարկու նախարարք կասկածներ ալ կը գրգռէին (Փրպ. 383):

Շատ հաւանական է որ Վահան յանկարծական նախանձուգութենէ մը շարժուած լինի Շաւասպ Արծ-

րունւոյն Գրւնայ մէջ նոր կրակարան մը բանալը տեսնելով (Յովհ. 77): Շաւասպ Արծրունի մը խոստովանողաց մէջ կայ (Եղշ. 150). սակայն ասոնց ամենուն համար առանց բացառութեան Փարպեցւոյն տուած երջանիկ մահուան վկայութեան վրայ հիմնուելով (Փրպ. 375), պէտք է ըսել թէ նոյն յեղէն համանուն մըն էր ուրացեալ Շաւասպը՝ զոր փայլակնահար սատուիկեց Վահան, և Վնդոյ մոգպետն ու Շերոյ որդին ալ ատրուշանին կրակովն այրեց, մարգպանը փախուց, և ատրուշանին տեղը Ս. Գրիգորի նուիրեց և ծերունազարգ Գիւտ կաթողիկոսին օրհնութեամբ նուիրագործեց (Յովհ. 77): Հարկաւ այսպիսի դիպուած մը նոր փաստ մը եղաւ Վահանայ նախանձորդաց ձեռք, ուստի և սա ուրիշ ազատութեան կերպ չգտաւ, բայց եթէ «երթեալ ի դուռն տկարանայր ի հաւատսն, և եկեալ ի Հայս, սակայն և այնպէս խնուլ զբերանս չարախօսացն ոչ կարէր» (Փրպ. 400):

Վերոյիշեալ դիպուածին մեր տուած ձևը իբր կատարելապէս պատմական ընդունելով հանդերձ, տակաւին հայրապետանոցին պաշտօնական փոխադրութիւնը անոր կցել չեմք ուզեր, զի հնար ալ չէր հակառակութեան անպաշտօն գործերով՝ հայրապետանոցը պաշտօնապէս մարգպանին մօտ տանել: Գիւտ կրցած է Ս. Գրիգորի կաթողիկէին հիմերը օրհնելով հայրապետանոցին հիմերը դրած սեպուիլ, ալ ըստ պատմութեան Վահանի պատերազմերուն ժամանակ հայրապետանոցը տակաւին Վաղարշապատու մէջ կը տեսնուի, և միայն Վահանայ մարգպանութեան ատեն, պետական ապարանքին քրիստոնէանալովը կարող էր Հայրապետանոցն ալ ապահովութեամբ անոր մօտ փոխադրուիլ:

5. Վախճան.

Գիւտայ կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր թիւերով կը նշանակուի պատմագիրներէն և ցուցակագիրներէն, որք ընդհանրապէս երկուքի կը վերածուին. ոմանք 9 կամ 10 տարի կուտան, իսկ այլք 15 կամ 17: 9 և 10 սկսեալ և աւարտեալ տարիներու տարբերու-

Թեամբ, իսկ 15 և 17, Ե և Է տառերու շփոթութեամբ կրնան մեկնուիլ: Երկու տարբեր գրութիւններն ըստ մեզ կը ցուցնեն Գիւտայ կաթողիկոսութեան տարբեր առումները, կամ սկզբէն մինչև պաշտօնանկութիւնը, կամ սկզբէն մինչև մահը: Ըստ այսմ 461-ին դնելով ընտրութիւնը, 471-ին կ'յնայ Տիգրոն երթալը և պաշտօնանկ լինելը, 476-ին մերձաւորաբար Դրւնայ դիպուածը և Վահանայ ուրացութիւնը, և վերջապէս 478-ին Գիւտայ երջանիկ մահը, 10 տարի աթոռոյ վրայ և 7 տարի ևս աթոռազուրկ կաթողիկոսութենէ ետքը:

Գիւտայ անունը ոչ տօնելի և ոչ լիշատակելի սըրբոց կարգը դրուած է, թէպէտ ամենէն պայծառ աֆափաններով կը փառաւորեն զնա Փարպեցին և Յովհան և այլք. և նկատելով իւր խոստովանողական վաստակը, անձնադիր հովուութիւնը, սրբակրօն կեանքը և արդիւնաշատ գործերը արժան էր ընդ առաջին տօնելիս հռչակել նորա անունը երանաշնորհ և բազմերախտ թարգմանչաց խմբին հետ: Գերեզմանը Ոթմուսի մէջ եղած է, ալ այժմ ոչ մի աւերակ և ոչ մի աւանդութիւն ցոյց չտար երանաշնորհ հայրապետին շիրիմը:

Գիւտայ ժամանակը վերիվերոյ առմամբ Թարգմանչաց խումբէ նշանաւորագոյն երանելեաց կեանքին վերջին օրերուն միջոցն է, և Գիւտայ ալեգարդ մահուանէ վերջ ալ տակաւին կենդանի չեն կրնար ենթադրուիլ Շգնիկ Կողբացի, Կորիւն Սքանչելի, Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ Անյաղթ, Եղիշէ Պատմաբան, Մամբրէ Վերծանող և այլք, որք յայտնապէս Գիւտէ երիցագոյն էին, թէպէտ և անոնց տարիքին վրայ ստույգ տեղեկութիւն չունինք, և ոչ ալ կենաց կամ մահուան կամ գործոց վրայ վստահելի լիշատակներ: Աստ և անդ տեսնուած ցրիւ ակնարկներ շատ անգամ իրարու եղծիչ են, և մէջէն ճշմարտանման բան մը քաղելն ալ երկար բաղդատութեանց և ուսումնասիրութեանց կարօտ, ուստի այս կէտերը մատենագրական հետազօտութեանց կը թողումք և բուն եկեղեցական պատմութեան պատկանեալ մասը ամփոփելով կը բաւականանամք:

ՅԵԶՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Դ.

Մզկիթներ. Առաքելոց եկեղեցին. Բագրատունի Աբաս թագաւորի տաճարի մասին. Թաս-ջամի. Բէշիկ-ջամի. Միջնաբերդը. Պլըստան քարը. Նախկին քաղաքի պարիսպները և նորանց հայկական արձանագրութիւնները:

Վարսուժ, բացի վերոյիշեալները, նկատուում են և ուրիշ շատ հնութիւնների հետքեր, որոց թւում կարելի է յիշատակել նաև թրքական մզկիթներն իրենանց բարձր, բոլորիկ և սլաքափափաշ մինարէթներով: Մզկիթները տասն են քաղաքի զանազան մասերում: Դոցա վերայ կարելի է աւելացնել մզկիթների վերափոխած և երեք հայ եկեղեցի:

Մզկիթների մէջ ամենագլխաւորն է Ուլի-ջամի (բարձր կամ գլխաւոր մզկիթ) կառավարիչ փաշայի մզկիթը, նորա կազարանի մօտ, միջնաբերդի հարաւային ստորոտում: Իմ ժամանակս նա փակ էր, ըստ որում նորա միջի աղօթողները կամ գերի էին գնացած Ռուսաստանի խորքերը, կամ փախել էին թրքական զօրքերի հետ: Այս մզկիթը շատ մեծ է, ունի բառակուսի ձև և փայտածածկ տափարակ տանիք, որ ոռոսաց ուժակոծումից երեք տեղից ծակուել էր: Նորա շրջապատ պալատի ներսը շատ փաշաների գերեզմանների վերայ կային մարմարեայ գեղեցկաշէն տապանաքարեր, մասամբ ջարդ ու փշուր ոռոսաց յարձակումից: Մզկիթի սրբատաշ քարաշէն մինարէթն ունի ութսուններկու բարէ աստիճաններ և քսան և մէկ սաժէն կամ 63 արշին բարձրութիւն: Բայց միւս մզկիթի՝ Էվլիա-ջամի մինարէթն աւելի բարձր է սորանից:

Մզկիթների շարքին հարկաւոր է կցել և հայոց երեք եկեղեցի, որ թուրքերը վաղուց վերածել են մզկիթների: Նոքա են Առաքելոց վանք, Թաս ջամի և Բէշիք ջամի: Երեքն էլ հին բերդի մէջ գրուած են մի փողոցի վերայ, որ իւր եր-

*) Տես «Լումայ» 1903 թ. № 3:

Ճարութեամբ ձգուով է արեւմուտքից արեւելք և կապում է իրար հետ բերդի կամ հին բաղաքի երկու՝ արեւմտեան և արեւելեան, մեծադիր դռները-դարբասները:

Ուղղափառ իսլամականները, չքաւականանալով որ հայոց եկեղեցիները դարձրել են յզկիթներ, նոքա իւրեանց բնակարանները կպցրել էին եկեղեցիների պատերին որով նորանց արտաքինը համարեա կորած էր: Կարսը նուաձելուց յետոյ ռուսները այս եկեղեցի-յզկիթները դարձրել էին մթերանոց, ուր, իբրեւ ապահով տեղ, պահուում էին վառօդ, թնդանօթների ուսմբեր և այլն և դորանց առաջ պահապան զինուորները զիշեր ու ցերեկ վերահսկում էին, ուստի օտար մարդիկ մօտենալ կարող չէին, հետեւաբար անկարելի էր ի մօտոյ զննել նորանց ներսը և դուրսը:

Այդ ցանկալի նպատակին հասնելու համար ես ներկայացայ զեներալ Պօպկօյին, որ այդ ժամանակ Կարսի զինուորական նահանգապետն էր: Իմանալով իմ ցանկութիւնը՝ աչնուասիրտ Պօպկօ նահանգապետն ոչ միայն յայտնեց իւր բարեհաճութիւնը նպաստել ինձ, այլ և, իբրեւ հնասէր, ցանկացաւ անձամբ շրջակայել ինձ հետ: Կազմուեց մի խումբ աստիճանաւորներից, մասնակցութեամբ գնդապետ Մամաքեւի, որի անմիջական իշխանութեան ներքոյ էին յիշեալ մթերանոցները և առանց որի մեղանից ոչ ոք չէր կարող մուտ գործել այնտեղ:

Մօտեցանք Առաքելոց եկեղեցուն, նորա շուրջը դասաւորուած էին բազմաթիւ թրքական տներ և այնքան մօտիկ որ անմիջապէս կպած էին եկեղեցու պատերին: Տների բարձրութիւնը հասնում էր եկեղեցու գմբեթին: Մի տանիքից մինչև գմբեթի լուսամուտը բարձրանում էր փայտաշէն աստիճան, որ շինել էր թուրք զինուորական վարչութիւնը՝ մէջիտի մէջ ցօքեն ածելու և մթերելու, իբրեւ զօրքի պաշար՝ պատերազմի ժամանակ:

Տան պատերի վրայով հեշտութեամբ բարձրացանք նորա տանիքը, որ տեղից զննում էինք գմբեթը և եկեղեցու պատերի բաց մասերը: Ոչ մի տեղ արձանագրութիւն չկար: Կամարների տակ կային չորս լուսամուտ, մի մի հատ իւրաքանչիւր կողմից, իսկ գմբեթի վերայ բոլորի շուրջ շարուած էին տասներկու լուսամուտ, որոնց արանքներում արտաքուստ (և ոչ ներքուստ. Ալիշան), նոյն քարից փորագրած էին տասներկու հատ մարդկային ձևակերպ, իւրաքանչիւրը մի և կէս արշին բարձ-

րութեամբ, ամենքն էլ կանգուն, իսկ ձեռքերը զանազան դրութեամբ: Մենք պտղոտ արինք գմբեթի շուրջը:

«Տասներկու» ձևակերպերի թուից եղբայրացնում են այժմ, որ նոքա ներկայացնում են Յիսուս Քրիստոսի 12 առաքելներին, որից և յատկացրել են եկեղեցուն լուսաբանութեան վանք» կոչումը, բայց իրօք մեզ յայտնի չէ թէ եկեղեցին ինչ անուն է կրել:

Ապա մտանք եկեղեցու ներսը նորա միակ հարաւային դռնով: Նորա յատակագիծը քառաթև է, այսինքն խաչաձև և հաւասար լայնութեամբ ու երկարութեամբ, այն է 25 քայլ իւրաքանչիւր կողմի վերայ: Յատակը հաւասար էր, առանց ընմի, որ հաւանական է՝ թուրքերը վերցրած լինին մզկիթի յարմարեցնելու, ըստ որում բեմի տեղ շինած էր փայտաշէն ամբիոն մօլլայի համար, իսկ արևմտեան կողմում վերնատուն կանանց համար: Եկեղեցու ներսը նշնպէս չգտանք արձանագրութեան հետք, մի զարմանալի երևոյթ, իմ կարծիքով բոլորովին խորթ և հակառակ նախկին հայերի մէջ տիրող սովորութեան:

Եկեղեցին ուրեմն գմբեթայարկ և կամարակապ է, շինած սև, կարծր, սրբատաշ միատեսակ քարից, չորս որմնակից սիւների վերայ, առանց աւանդատների և աւազանի, առանց որ և է արձանի կամ ձևակերպութեան ի ներքուստ:

Սղոն եկեղեցուց տասը քայլ հեռու կանգնած կայ մի մատրանման գմբեթաշէն կարմիր քարից փոքր շինութիւն, երկու դռնով և ստորերկրեայ բարաշէն ճանապարհով:

Աերը յիշեցի որ եկեղեցին չտուաւ մեզ ոչ մի արձանագրութիւն, որ հաստատէր թէ դա արդարև Աբաս Թազաւորի կառուցած տաճարն է: Սակայն ոռուսաց տիրապետութեան հենց առաջին ժամանակից տեղական հայերը և յոյները խնդրամտոյց էին լինում առանձին առանձին, որ իշխանութիւնը տայ նորանց այդ եկեղեցին և գուցէ այդ էր պատճառը, որ նահանգապետ Պօպկօն պաշտօնապէս հարցրել էր Վարսայ հայոց յաջորդից թէ Վարսի հին եկեղեցիներից որն է յունաց շինածը: Յաջորդ Քրիզոստոմ վարդապետ (յետոյ եպիսկոպոս և այժմ հանգուցեալ) Աղուանեանը նոյն նպատակով իւր կողմից դիմել էր Ալեքսանդրապօլի հայոց հոգևոր կառավարութեանը, որը ցոյց տուեց հայոց պատմութիւնից այն տեղեկութիւնը, ինչ որ խօսուում է Աբաս Թազաւորի տաճարի մասին:

Հանգուցեալ հայր Աղուանեանը հիմնուելով Քաս ջամի կոչուած մկրիթի գմբեթի տարօրինակ ձևի վերայ և տեղական քահանաների խօսքերի վերայ, որոնք իբրև թէ տեսել են այդ ջամիում յունական արձանագրութիւն, պատասխանում է նահանգապետին թէ յունական եկեղեցին Քասջամին է: Բայց, հակառակ դորան, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, ես միայն այդ եկեղեցում գտայ հայկական նշաններ:

Հայոց պատմութիւնը մեզ աւանդում է, որ Վանանդում 928—957 թիւը թագաւորոյ Աբաս Բագրատունին կանգնացրեց Վարուց քաղաքում մի հոյակապ եկեղեցի, որի մասին աւանատես Ասողիկը յայտնում է հետեւալ խօսքերը «վիմարդեան արձանօք, որձաքար, պողովատաշ վիմօք, բոլորապէս գմբեթաւորեալ, պայծառ պարգուք, երկնանման խորան ¹)»:

Նոյն Ասողիկը շարունակում է պատմել որ կաթուղիկէն շինելոց յետոյ Ափխազների Բեր անուն թագաւորն երգիծութեամբ գրեց Աբաս Բագրատունուն, իբրև պատասխան սորա հարցին «եկի տալ օրհնել օրհնութեամբ վրացւոց զկաթուղիկէ եկեղեցիդ, զոր նորոգ շինեցեր, զի ոչ կամիմ թէ օրհնեսցես զդա կանօնօք հայոց... Սորա համար Աբաս թագաւորը զօրաժողով եղաւ, գնաց Բերի վերայ և Վուր գետի ափում յարդեց վրաց զօրքն ու գերի վարելով Բերին, բերաւ Վարս, ցոյց տուաւ նորակառոյց եկեղեցին և ասաց «ասա այս է տաճար Տեառն, զոր դու կամէիր օրհնել, տես արդ աչօք բացօք զգեղեցկութիւն վայելչութեան դորա, զի այլ ևս չունիս տեսանել: Յետոյ Աբասը հրամայեց հանել Բերի աչքերը և վերադարձնել նորան իւր հայրենիք:

Ի վերջոյ ուսնները առաքելոց եկեղեցին սեփականացրին և ուղղափառ ծիսով օծելով նորան՝ դարձրին նորան ուղղափառ տաճար: Ընդունելով որ առաքելոց եկեղեցին Աբաս թագաւորի կանգնեցրածն է, հանգուցեալ Վիւրեյ եպիսկոպոս Սրապեանը իւր ճանապարհորդութեան մէջ գրել էր որ Բերի մարգարէութիւնն իննը դար յետոյ կատարուեց:

Աւելի քան հարիւր քայլ դէպի արևելք իրաւ խճճուած տների միջև կանգնած է ԹԱՍՍ ջամի եկեղեցին: Նա փոքրագիր է, սրբատաշ, կամարակապ, գմբեթայարկ, կանգնած չորս բոլորիկ որմնակից սիւնների վերայ: Գմբեթն ունի շրջած թասի

¹) Ասողիկ. գիրք Գ. գլ. է.

(ամանի) ձև, այն է ասիական բաղնիքների գմբեթների նման, որից ծագել է և Թասջամի կոչումը: Ունի մի հարաւային դուռն և երկերկու միմեանց վերայ խորաններ աւագ բեմի իւրաքանչիւր կողմում, որտեղից երկու կողմից ևս բարձրանում են քարէ աստիճաններ մինչև վերին խորանների դուռը:

Հարաւային կողմի վերին խորանի աստիճաններից մինի վերայ հայ տառերով փորագրած է «Թագէոս ետ սպաս»: Եկեղեցու մէջ կան մզկիթին վերաբերեալ տախտակամած շինութիւն և ամբիոն: Պատմութիւնն ոչինչ չէ հաղորդում սորա շինողի, թուականի և անուան մասին:

Միջոց անցնելուց յետոյ, համաձայն տեղական հայերի խընդրանաց, կառավարութիւնը յանձնել է թասջամին հայոց, որոնք եկեղեցու վերածելով «Սուրբ Նշան» անունով՝ կատարում են նորա մէջ ժամերգութիւն: Երբեմն հայոց եկեղեցին, ուրեմն, դարերի ընթացքում լուռ մնալով, նորից կենդանութիւն ստացաւ և նորից հնչեցրեց սուրբ աւետարանի ձայնը հայոց լեզուով:

Մօտ 40—50 քայլ սորանից դէպի արեւելք կայ երրորդ հայկական եկեղեցին Բէշիք Զամի անունով այսինքն օրօրոց ցածև տանիքով: Ունի մի դուռն արևմտեան կողմում: Ներքուստ նորա պատերը պարզարուած էին գոյն զգոյն նկարներով աւետարանի բովանդակութիւնից, կիսով չափ մաշուած և իւրաքանչիւրի տակ սեաներկ հայերէն տառերով գրած: Օրինակ մի պատկերի տակ գրուած էր «Տարան զՅիսուս առաջի Անանիայի»:

Եկեղեցու շինութիւնն ունի երկայն ձև, կամարակապ և շրջապատ աւերակ դարձած շինութիւններից եկեղեցին կարծես խրուել է գետնի մէջ: Նյդ պատճառով տաճիկները նոր տախտակամած յատակ էին շինել չորս արշին իսկական յատակից բարձր և յարմարեցրել էին մզկիթի: Տախտակամածի տակ կարելի էր տեսնել կուտակուած հին կօշիկների, կաշուեղէնի, շորեղէնի կտորներ, կենդանիների ոսկրներ և այլ աղտոտութիւններ, որոնք խոնաւութիւնից լուծուելով գարշելի հոտ էին տարածում շինութեան մէջ և այս աղտոտութիւնը մզկիթի մէջ... ուր մարդիկ հաւաքւում են Աստուծոյ անունով...

Կառավարութիւնը հայաշէն սոյն եկեղեցին յանձնել էր տեղական յոյներին, որոնք իւրեանց ժամասացութիւնը կատարում էին նորա մէջ: Սակայն իննոռնական թուականներին

յոյները կառուցին «կարադաղի» նորաբաց փողոցում մի նոր փառաւոր եկեղեցի, ուր արդէն կատարուում է սլաւոն լեզուով ժամերգութիւնը, իսկ նախկինը, նորից յունաց ձեռքում, դարձել է ուխտատեղի յունաց և հայոց համար, որի տարեկան տօնն է սուրբ Գէորգի օրը, 23 Ապրիլի ըստ յունաց:

Երբ զուրս եկանք Բէշիկ ջամից, մի ծերունի թուրք մօտեցաւ նահանգապետ Պօպօին և յայտնեց հետեւեալը. «Վարսը նուաճելուց մինչև այսօր (1878 թ. յունիսի 18) դուք (ռուսները) գրաւել էք մեր ջամիները (երեք եկեղեցիքը): Այսքան միջոց մենք չենք կարողացել աղօթել և պիտի էլ մեր տօները մօտեցել են, աղօթելու ժամանակ է, այս թաղերը չունին այլ միկիթներ՝ բացի այս ջամիները: Խնդրում ենք որ մեր ջամին մեզ յանձնէք...»

Նահանգապետը լռութեամբ նայեց ծերունու վերայ և թողեց անպատասխան:

Նահանգապետին և նորա խմբին շնորհակալութիւնս յայտնելով ես գնացի հայոց հին հանգստարանը Վարս գետի ձախ ափում մի ընդարձակ տեղ շատ մեծ, խոշոր, հիանալի սրբատաշ քարերով արձանագրութեանց թուականը հասնում է 1187-ից մինչև 1764 փրկչական թուականը: Մինի վերայ գրուած է «Այս է տապան Համբեցի Հաղավաթին թվ. ՌՃԿԷ»: Միւսի վերայ «Այս է տապան Համբեցի Սաղաթելին. թվ. ՌՃՀԷ», և այլն:

Տեղ տեղ՝ մեծամեծ քարերի ետև կրակատեղիներ էին երևում: Յիշեցի Օսմանի ասածները, որ թուրք կանայք երեսանց հետ գիշեր ժամանակ պատսպարուում էին այս տեղ ուսաց ուժակոծումից և այդ կրակներով տաքացնում էին մանկանց սառած մարմինը:

Հետեւալ առաւօտ Մարտիրոս Էֆէնդին գալով մօտս, առողջութիւնս հարցնելուց յետոյ առաջարկեց ինձ գնալ իւր հետ միջնաբերդը տեսնելու: Մենք աստիճանաբար բարձրանում էինք նեղ ոլոր մոլոր ճանապարհով դէպի միջնաբերդը, որ դրած է սրածայր ժայռի գագաթին: Սորա առեմտեան և հիւսիսային ստորոտը քերում է Վարսչայի հոսանքը: Ժայռի հիւսիս արեւմտեան լանջերը սեպաձև քարերից հիւսուած ուղղահայեաց իջնում են մինչև գետի ձորը. իսկ արևելեան կողմը ողնաշարի նման ձգւում է դէպի արևելք, ուր հեռաւոր ծայրում հիմնուած է Վարադաղ մարտկոցը:

Միջնաբերդը համարեա բոլորաձև մի ահագին շինութիւն է քարէ կրաշաղաղ հաստ պատերով, որոնց հնագոյն հիմքը և վրայի նորոգութիւնները պարզապէս երևում են: Պատերի զանազան աստիճանի բարձրութեան վերայ կան մարտկոցներ իւրեանց թնդանօթներով բերանները զանազան կողմերի վերայ ուղղած: Հարաւային պատերի արտաքին կողմի վերայ եղած երկու թրքական արձանագրութեանց բովանդակութիւնը մնաց ինձ անյայտ: Արևելեան պատի մէջ հագուցած կարմիր ճաքճքած քարի հայ արձանագրութիւնից հազիւ կարելի էր որոշել թրջեր, թաղ, բառերը:

Երբ հասանք միջնաբերդի միակ հարաւային փայտաշէն, բայց երկաթածածկ, երկփեղկեայ, մեծ դրանը, Մարտիրոս էֆէնդի ուղեկիցս ուշս դարձրեց ջարդուած ոռմբերի մի ահագին կոյտի վերայ:

—Գիտէք, ասաց նա, այս ոռմսաց թնդանօթների ոռմբերն է, որ պաշարման ժամանակ ուղղուած էին միջնաբերդի դէմ, որի պատերը տեղ տեղ փոսացել են ուբակոծուածից:

Դարբասն անցած մենք հանդիպեցինք լայնարձակ սենեակների զինուորների համար և մարտկոցների իւրեանց թնդանօթներով: Այստեղից սկսում են դէպի վեր տանող քարէ լայն աստիճաններ: Առանց արգելքի պահպան զինուորների կողմից, որոնք հրագանով կանգնած էին իւրաքանչիւր քայլափոխում, ես և Մարտիրոսը բարձրացանք աստիճաններով միջնաբերդի ամենափերջին բարձր կէտին, որ բոլորաձև շրջապատ մի հրապարակ է, մօտ 15 քայլ տրամագծով: Այդտեղ, հրապարակի վերայ շարած էին թրքական երեք վիթխարի թնդանօթ մետաղէ ակների վերայ, որ կարելի էր մի կէտի վերայ կանգնած պտոյտով թեքել նորանց բերանը ամեն կողմի վերայ: Վայսերական արծուազարդ դրօշակը մի բարձրագոյն ձողի ծայրում ծածանւում էր սրընթաց քամու հոսանքում:

—Նախանձամութեան կարգադրութիւններն անիմանալի են: Սոյն այս հրապարակն այս ժայռի սրածայր գագաթին՝ դարերի ընթացքում՝ քանի՞ տիրապետող ազգութիւնների դրօշակներ է տեսել, հայոց, հռովմայեցոց, վրաց, թաթաթաց, պարսից, թրքաց, էլի գուցէ ուրիշների և իւրաքանչիւրը այդ պետերից համարել է իւրեան մշտնջենական. ասաց Մարտիրոս էֆէնդին և աչքերը բեւեռելով երեսիս, կարծես սպասելով մի բացատրութիւն իւր ասածին:

—Այս սրածայր ժայռը, շարունակեց Մարտիրոս էֆէնդին, բանի անմեղ մարդկանց կեանք է խլել։ Հէնց այս վերջին պատերազմի ժամանակ, թուրք իշխանութիւնը 30 մարդուց աւելի է գլորել այս տեղից վայր Կարս չայի ձորը։ Նայեցէք, տեսէք ինչ անդունդ է բացւում այս տեղից դէպի գետը։

Եւ Մարտիրոս էֆէնդին տարաւ ինձ հրապարակի հիւսիսային պատնէշի մօտ որտեղից վարհուրելի տեսարան էր բացւում դէպի գետը մի խոր ձորի մէջ։ Բերդաժայռի բեկորները սեպերի նման ցցուած էին այս և այն տեղ ուղղահայեաց սալանջի վերայ։

—Քաղաքի պաշարման ժամանակ և նորանից առաջ կառավարութիւնը կասկածելի, կամ նորա կարծիքով անյուսալի մարդկանց ձեռք ու ոտքերը կապում նետում էր այստեղից վայր, զիշեր ժամանակ, շարունակեց Մարտիրոսը։ Սոյն պատժի ենթարկւում էին գլխաւորապէս այն մարդիկ, որոնց մասին կարծւում էր թէ լրտեսութիւն են անում ոռւսաց օգտին։ Առաւօտ նորանց պլանդակուած, ջարդուած դիակները գտնւում թաղում էին ձորում, գետի աջ ափից քիչ հեռու։ Այս ասելով Մարտիրոս էֆէնդին մինչև անգամ ցոյց տուաւ վերևից մի քանի հողածածկ գերեզմաններ։

—Էֆէնդըմ, շարունակեց Մարտիրոսը, երբեմն թշուառների դիակները չէին հասնում գետափը։ այլ մնում էին լանջում բեկորների արանքում։ պատահում էր որ ժայռի լանջում դէմ էր ընկնում և մնում կիսամեռ մարմինը և հոգին աւանդում էր առաւօտը։ Այսպիսիները թռչունների կերակուր էին դառնում։

—Հայերից էլ ենթարկւում էին արգեօք այս բարբարոս պատժին, հարցրի ես։

—Այո, ենթարկուել է մի հայ, պատասխանեց Մարտիրոս էֆէնդին, դա Ղանի քէոյ գիւղի տանուտէր Վարոսն էր, որին զրպարտեց ձեր, ոռւսի հոգից, Բորչալու գաւառից փախած եկած կաջաղ Մեհրալին, որ խիստ մտերմութիւն էր վայելում թուրք կառավարութիւնից։ Բայց սոքա շատ տխուր քաներ են... վրայ բերաւ Մարտիրոսը, այս թողնենք, լաւ է այս տեղից զննենք քաղաքը, տեսէք ի՞նչ սքանչելի տեսարան է բացւում դէպի քաղաք, դէպի հարաւ կամ հարաւ արևելք։

Արդարև սրնթաց քամու առաջ կանգնած այդ բարձրութիւնից մենք տեսնում էինք միջնաբերդի լեւան ստորոտում

ամբողջ քաղաքն իւր խճճուած տներով, նեղ ու ծուռ փողոցներով, մինարեթներով ու ցան ու ցիր հանգստարաններով, կամուրջներով գետի օձապտոյտ հոսանքով, մի քանի մարտկոցներով և ապա լայնատարած գեղածիծաղ շրջակայքը իւր ընդարձակ դաշտերով ու հեռաւոր բլուրներով:

Իչանք այդ գագաթից և գնացինք դէպի արևելք, որ գննութեան առնենք հին քաղաքի պարսպապատերը, որ դաժան չարչարանքով շինել են Կարսայ հայերը վրաց տիրապետութեան օրով: Բայց դեռ արտաքին պատից չհեռացած Մարտիրոս էֆէնդին հրաւիրեց ուշադրութիւնս այն գետնափոր, կամարակապ, աչ և ձախ թերուող ճանապարհի վերայ, որ տեղ տեղ առաստաղը քանդուելով ցոյց էք տալի անընդհատ քարէ աստիճանները, որոնցով ի հնուն միջնաբերդի բնակիչները, պաշարուած ժամանակ, գաղտնի կերպով իջնում էին մինչև Կարս գետը ջուր առնելու աջ ափից և նորից բարձրանալու միջնաբերդը. որովհետև հիւսիսային լանջը խիստ թեք է, ուստի այդ գաղտնի ճանապարհը յաճախակի ծուռում է դէպի աջ և ձախ և շատ տեղ խորանալով քարակոյտերի մէջ՝ չէ երևում: Թիւրքիոյ զինուորական իշխանութեան թոյլտուութեամբ միջնաբերդի արտաքնոցների հոսանքը բազուած էր այդ ճանապարհի մէջ:

Պէտք է նկատել որ այս կողմերի բոլոր հին նշանաւոր բերդերն ունեն այդպիսի գաղտնի ճանապարհ դէպի գետը կամ աղբիւրը, որ հոսում է բերդի ստորոտում. սա մի անհրաժեշտ կարիք էր բերդերի համար:

Մեր կանգնած տեղից, որ միջնաբերդի հիւսիսային ժայռոտ լանջն էր, պարզ երևում էր խոր ձորի մէջ հոսող Կարս չայը իւր ջրաղացներով: Գետին ձախ ափից հեռու երևում էր մի նուազ աղբիւր, որի վերայ հրաւիրեց իմ ուշադրութիւնս Մարտիրոս էֆէնդին.

—Տեսնում է՞ք այն աղբիւրը, ասաց նա, նորան մենք կոչում ենք Վի անցուք: Նորա մասին պատմում են, որ հին ժամանակներում, աղբիւրի մօտի ձորակից յանկարծակի դուրս էին գալի աւաղակ մարդիկ, որ կրում էին դնելը կոչումը, և մարդիկ էին սպանում Կարսի բնակիչներից, ուստի ահից ոչ ոք չէր վստահանում անցնել աղբիւրից այն կողմը և դորանից ծագել է մի՛ անցուք անունը.

—Իսկ պրըլստան քարի մասին ոչինչ չէ՞ք լսել, ծիծա-

ղելով շարունակեց Մարտիրոս էֆէնդին և չսպասելով իմ պատասխանին, ասաց.

— Էֆէնդմ, դիտակդ դիր աչքերիդ և նայիր Միանցուք աղբիւրից փոքր դէպի վեր: Այն տեղ կը տեսնէք մի տափաւրակ երկայն քար, որն այնքան կոկուել է, որ կարելի է վրան սահել, պլըստայ: Կանայք երբ անընդունակ են յղանալու, նստում են այդ քարի վերայ և սողում, որին հետեւում է յղութիւն... Կանայք իւրեանց մարմնով յղկում են քարը, իսկ վերջինս, իբրև կամակատար, տալիս է նորանց զաւակ արու կամ էգ:

Քանի որ ես դիտակով հեռուից զննում էի զօրաւոր քարը, էֆէնդին շարունակ ծիծաղում էր:

Այնուհետև մենք դարձանք վննելու հին քաղաքի շրջապատ, բարաշէն, կրաշաղախ, երկպատիկ պարիսպները, հին հայերի ձեռքով շինած: Սոցա մանրամասն նկարագրութիւնն ևս առաւել կարեւոր է, ըստ որում այդ բազմադարեան, նշաւոր, հայ արձանագրութիւններով պարզարուած հնութիւններն այժմ այլ ևս գոյութիւն չունին: Կարսի զինուորական իշխանութիւնը պատերազմական շարժումներն առաւել ազատ կացուցանելու համար հարկաւոր է համարել հիմքից ի վեր տապալել անհետացնել այդ վիթխարի շինութիւնները, որոնց մէջ երբեմն Կարսաբնակ հայերը պատսպարում էին իւրեանց գոյքը և կեանքը սպառնող թշնամիների առաջ: Ուրեմն այդ հնութիւնների յիշատակը կարելի է որոնել այսուհետև և յաւիտեան միմիայն նկարագրութեանց մէջ:

Խնայէս վերը յիշեցի, միջնաբերդը զետեղուած է այն բարձր ժայռի գագաթի վերայ, որ բարձրանում է Կարս չայի անմիջապէս աջ ափից, սորանից դէպի հարաւ և արեւելք միջնաբերդի թեք և հարթ լանջը, ծածկուած բազմաթիւ թուրք տներով և մէջիտներով, աստիճանաբար ցածանում է: Այդ ընդարձակ լանջը շրջապատած է հիւսիսից միջնաբերդով, արեւելքից, հարաւից և արեւմուտքից կրկնակի, բարձր, կրապատ պարիսպներով, ամրապնդուած բազմաթիւ՝ բոլորակ և քառանկիւնի աշտարակներով: Կրկնակի եւ ասում, ըստ որում պարսպապատերը չլուզընթաց երկու են, իննը քայլ միջանցքով, ներքին՝ 15 քայլ բարձրութեամբ և 5 քայլ լայնութեամբ, արտաքին՝ աւելի ցածր և վերջապէս սորանից դէպի դուրս՝ խրամատ՝ պարիսպների երկարութեամբ:

Խրամատն և պարիսպները միջնաբերդով հանդերձ տալիս են լանջին քառանկիւնի ձև, որ ի հնումն կազմելիս է եղել իսկական քաղաքը, այսինքն պարիսպները կառուցանելու և նորոգելու շրջանում քաղաքն եղել է պարիսպների մէջ և վերջին դարերում միայն նա տարածուել է պարիսպներից դուրս, ինչպէս այժմ:

Ամենից կարճ պարիսպն եղել է արևմտեանը, իսկ ամենաերկարը հարաւայինը. Արևելեանը բռնում է միջին տեղը: Պարիսպները շինուած են քառանկիւնի հրաբխային ոչ սրբատաշ քարերից, և ամենից նշանաւորն ու խնամքով կարկատած ու պահպանուածն են ներքին պարիսպները, որոնց վերայ զետեղուած են հայ արձանագրութիւնները: Ներքին պարսպներն այնպէս են շինուած, որ նորանց ամենավերին եզրները կազմում են միաշար լուսամուտներ նետ կամ հրացան արձակելու համար, իսկ սոցա յետև, դէպի ներս, պատերի հաստութեան վերայ բացուած է լայն ճանապարհ՝ զօրաց շարժման համար:

Պարիսպներն, ինչպէս վկայում են արձանագրութիւնները, վերջին անգամ նորոգուել են ԺԳ դարու առաջին կիսում: Այս եզրակացութիւնը հաստատուում է նորանով, որ հայ արձանագրութիւնները, զոնէ արևելեան պարսպի վերաբերութեամբ, զետեղուած են պարսպների ամենավերին մասերում, որոնք թրքական տիրապետութեան օրով թէ նորոգուէին, հալիւ թէ յիշեալ արձանագրութիւնները հասնէին մինչև մեր օրերը: Սակայն երկար տարիների ընթացքում քաղաքի պաշարման ժամանակ՝ պարսպները ենթարկուելով ուժեղ ցրտութեան, տեղ տեղ վնասուել էին, մանաւանդ 1877 թուին:

Ներքին պարիսպները միջոցներում ամրացած են մեծամեծ աշտարակներով, որոնցից ամենամեծն և բարձրը դրած է հիւսիսային և արևելեան պարսպների միացման տեղը, այն է հիւսիս արևելեան սնկիւնում: Սա երկյարկանի է, վերին յարկում պատի մէջ, ամբողջ պտոյտով ունի բարձ խողովակ երկի ջրի համար: Ներքին յարկում բացուած է կամարակապ դուռն, որ տանում է միջնաբերդը: Մի մեծ աշտարակ փակում է հարաւ արևելեան անկիւնը, այսինքն արևելեան և հարաւային պարիսպների միացման տեղը:

Այսպիսով արևելեան ներքին պարիսպն ունի քսաներեք, իսկ արևմտեանը

միայն տասնեւեօթն աշտարակ: Չհաշուելով հիւսիս արեւելեան անկեան աշտարակի դուռը, հին, պարսպապատ քաղաքն ունեցել է երեք մեծ, կամարակապ դուռն, որոնք կային և իմ տեսածս ժամանակ: Մեծը հարաւային պարսպումն է, նշանաւորը, բազարին աւելի մօտիկը, միւսն արեւմտեան պարսպոււմ Ղարախանն օղլու կոչուած կամարաշէն կամրջի ուղիղ ծայրոււմ և երրորդ դուռն արեւելեան պարսպոււմ, ինչպէս ներքին, նոյնպէս և արտաքին պարսպների մէջ: Արեւմտեան և արեւելեան ներքին պարսպի անցքի վերայ, իմ օրով, կրունկների վերայ յետ ընկած էին երկփեղկեան երկաթածածկ փայտէ, հին, հաստ դռներ, ու վրիտէ որ ժամանակից: Երկու վերջին, արեւելեան և արեւմտեան դռները, միանոււմ էին իրար հետ մի երկայն ու ձիգ փողոցով, որ կիսոււմ էր քաղաքի այդ մասն երկու բաժնի: Հէնց այս փողոցի վերայ են գտնոււմ թուրքաց զխաւոր երկու մէջիդները, գերեւմանատները և մկկիթ դարձած հայոց երեք եկեղեցիները, որոնց մասին յիշուեց վերը:

Այժմ դիմենք արձանագրութիւններին, որոնք ԹԳ դարի առաջին կիսից մինչև մեր այցելութեան օրերը պահուել պահպանուել էին, աւելի բան 644 ձիգ տարիների ընթացքում, մինչև վերջապէս յաւիտեան անհետացան իննսնական թուականներում: Վերոյիշեալ արձանագրութիւնները զետեղուած էին միմիայն ներքնապարսպի աշտարակների, և ըստ արձանագրութեանց, ըրջներին՝ արտաքին ճակատի վերին մասերում և կամարակապ դռներ՝ վերայ: Հայ արձանագրութիւնները մեծ մասամբ թերի էին, մաշուած ջրնջուած քարերի վերայ, որոնց կաբգում էի ես գժուարութեամբ և դիտակով (բարձրութեան պատաճառով):

Որովհետև յիշեալ արձանագրութիւններն ունին պատմական նշանակութիւն, ուստի ես կը յիշատակեմ այստեղ այնպէս, ինչպէս որ կարողացել եմ ընթեռնուլ, թէև փոքր ինչ տարբեր Հայր Ալեշանի «Այրարատի» մէջ արտագրածից: Արձանագրութիւնները գրուած են գեղեցիկ, մեծամասնութեամբ ուռուցիկ տառերով և, ինչպէս երևում է, պէտք է վերագրել նորանց Մխիթար զրջին և նկարչին: Սկսենք միջնաբերդից:

Սորա արեւելեան պատի մէջ հագուցած է ճաքճաքած, կարմիր, փոքր քար, որի վերայ հաղիւ նշմարոււմ էին հետեւեալ բառերը «Բրջեր, թաղ»... Հիւսիս արեւելեան անկեան մեծ աշտարակից հաշուած գէպի հարաւ արեւելեան անկիւնը վեցն.

րորդ աշտարակի վերայ փորագրած է «Թվիս ՌՉԳ» (683) ի թագաւորութեան Ըռուսուդանայ, յաթարագութեան Իվանէի մեք կարուց բրիստոնէքս շինեցաք զբրջներս ի հալալ արդեանց մերոց»:

Ութերորդ աշտարակի վերայ ուռուցիկ տառերով գրուած էր «Թվիս... շնորհին Աստուծոյ և ողորմութեամբ թագաւորին մերոյ Ըռուսուդանայ մեք կարուց բրիստոնայք մեծ և փոքր շինեցաք զբրջներս ի յիշատակ մեզ և պարոնին մերոյ»:

Տասներորդ աշտարակի վերայ ուռուցիկ սիրուն տառերով գրուած էր «Մխիթար զրիչ և նկարիչ ՌՉԳ» (683)։ «տէր Աստուած զօրացոյց զթագաւորն... լուրի ...երալագեց... «կատարեցաւ բրջներս ձեռամբն ձկնագայինն և..... ումին»...

Տասնեւչորսերորդ աշտարակի վերայ կային մի քանի մաշուած արձանագրութիւններ ուռուցիկ տառերով. վերին արձանագրութիւնից կարելի էր կարգալ միայն «կատարեցաւ բլրգերս.....» Սորանից փոքր ինչ ցած միւս արձանագրութիւնն է «ՌՉԵ» (685) նորո..... բրջներս երկրորդ հրամանաւ իս ամիր «մուծրիւ աւրի՝ հմայ...¹⁾» ի յարբունին ինքնակալ Ըռուսուդանայ..... Նորոգան ի թագաւորութեան յամամին..... գաւորութեան իւր»։ Միւս մնացեալ արձանագրութիւնները չէին կարգացուած:

Արեւելեան դրան կամարի վերը, ներքնապարսպի ճակատին, արտաքին կողմից, կարմրաւուն քարի վերայ նկարած են միմեանց դէմ առիւծ և վագր։ Սոցա միջև եղած է արձանագրութիւն, բայց հարթուել է։ Նոյն տեղն, արտաքին պարսպի դրան կամարի վերայ երևում էր անճոռնի գրած տաճկական արձանագրութիւն, որի բովանդակութիւնը մնաց անյայտ:

Հարաւային դրան կամարի ճակատի վերայ, արտաքուստ, կար թրքական չափաբերական արձանագրութիւն գեղեցկաբանդակ տառերով, որ թրքագէտները մեծ դժուարութեամբ հազիւ կարողացան կարգալ մի փող, որի մէջ յիշում էր Սուլթան Մուրադ Խան հիւրի 907 թուին (1491 փրկչ. թուին)։ Այս դրան մի կողմում պատի մէջ հագցրած էր մեծ խաչքար հրաշալի ծաղկահիւս շրջանակով, իսկ մէջը նկարած էին մի սիրամարգ, մի անձն աթոռի վերայ բաղմած ու մի անձն խոնարհութեամբ կանգնած նորա առաջ։ Պատկերները մաշուած էին և դժուար որոշելու։ Կար և մի հայ արձանագրութիւն, բայց մաշուած:

¹⁾ Գուցէ «ի Սամիթր ուծրիւ աւրի հմայ...

Բացի յիշեալ թուրքերէն արձանագրութիւնը, նոյն լեզուով մի-մի արձանագրութիւն ևս կային հարաւային աշտարակներից մինի վերայ, արեւմտեան պարսպի և արեւմտեան զրան կամարի վերայ, թուրքերէն արձանագրութիւնները պահուել էին լաւ, գուցէ նոր էին:

Վերն արտագրած հայկական արձանագրութիւնները կենդանի ապացոյց են, որ պարսպապատերն իւրեանց աշտարակներով հանդերձ մնացել են մինչև մեր օրերը 1234 թուականից. նորանց կանգնեցրել են Կարսայ քրիստոնեայ մեծ և փոքր բնակիչներն իւրեանց հալալ արդիւնքով: Որպիսի համբերութիւն, եռանդ և յոժ պէտք է ունենար մի բուռն ժողովուրդ, որ կարողանար կանգնեցնել մի այդպիսի վիթխարի շինութիւն, 3—4 վերստ երկարութիւն ունեցող բարձր և կրկնակի պարիսպներ մօտ 80 ահագին աշտարակներով, չհաշուած միջնաբերդի շինութիւնը:

Սորա շինուած են հայազգի Չաքարէ սպասալարի եղբայր Իվանէի ¹⁾ աթաքագութեան միջոցին վրաց Ռուսուդանայ թագուհու օրով: Այս թագուհին հռչակաւոր Թամար թագուհու դուստրն էր, որ իւր եղբոր Լաշայի մահից յետոյ, 1228 թուին սկսեց թագաւորել Վրաստանում, տիրելով և Հայաստանի մի մասին: Սորա օրով, 1232 թուին թաթարները յարձակում գործեցին Հայաստանի և Վրաստանի վերայ: Ռուսուդանն ամրանալով Ուսանէթ բերդում, բացէ ի բաց մերժում էր Բաշու և Բաթու թաթար զօրեղ խաներին, որոնք իմանալով նորա զարմանահաշ գեղեցկութիւնն, իւրաքանչիւրը նորանցից առանձին առանձին հրաւիրում էր թագուհուն իւր մօտ: Այս դէպքից հարկադրուած Ռուսուդանը վերջապէս թոյն ընդունեց և մեռաւ 1248 թուին:

Երևում է որ թաթարաց անակնկալ երևիլն ստիպեց Կարսեցւոց ձեռնարկել բաղաբի պարիսպները և այն ժամանակի բաղաբական անցքերն այնքան սպառնալի և ստիպողական էին որ գոյքն ու կեանք ապատելու համար գործի կանչուեցին մեծ և փոքր: Այսպէս է թելադրում մեզ արձանագրութիւններից մինը:

Քաջբերունցի

(Կը շարունակուի)

¹⁾ Աթաքէգ Իվանէի մահուան տարին ¹⁾ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Օրբելեանը գնում է 1227 թուին. (Պատմ. Միւնեաց գլ. 77. 2) Հայր Մ. Չամչեան որոշում է 1229 թուին. (Չամչեան հատ. Գ. Եր 204). 3) Դսեղի մի արձանագրութեան մէջ... 1247 թ. յիշում է Իվանէի անունը (Ջալ. Ճան. հ. ա. 112) 4) Կարսի պարիսպների արձանագրութիւնից երևում է, որ Իվանէն կենդանի էր 1234 թ.:

ՏՆՃԿԱՀԱՅՈՅ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԺԸ

Ինչպէս «Լուծայի» էջերում քանիցս առիթ ենք ունեցել շեշտելու, վերջին տարիներս Կ. Պօլսի պատ-
րիարքարանը եռանդուն գործունէութիւն է ցոյց տա-
լիս և ամեն կերպ աշխատում՝ տաճկահայոց դպրոցա-
կան գործը կարգի դնելու, որչափ որ, հարկաւ, կարող
է թոյլ տալ Տաճկաստանի այժմեան քաղաքական ու
մանաւանդ տնտեսական դրութիւնը: Վերջին դժբաղդ
անցքերից յետոյ Տաճկաստանի հայ ժողովուրդը գեռ
ևս տնտեսապէս յետ մնալով իւր նախկին դրութիւնից
այնչափ միջոցներ չունի, որ կարողանայ մեծ զոհողու-
թիւններ անել իւր որդոց կրթութեան գործի համար.
նա գեռ հետզհետէ կարողանում է միայն նորից ըննալ
մի ժամանակ գոյութիւն ունեցող, բայց կոտորածների
ժամանակ փակուած դպրոցների դռները:

Տաճկահայերը հետզհետէ աւելի գիտակցաբար են
վերաբերում դպրոցական գործին և ըմբռնում դաս-
տիարակութեան նշանակութիւնը՝ ժողովրդի բարոյական
և նիւթական վերածնութեան համար. եթէ Տաճկաստա-
նից դուրս ապրող և նիւթական միջոցների տէր հայե-
րը նիւթապէս օգնութեան հասնէին իրենց եղբայրա-
կիցներին՝ գործն աւելի հաստատուն հիմքերի վրայ կը-
դրուէր և այդպիսով ընդհանուր հայութեան մտաւոր
կրթութեան հորիզոնը կընդարձակուէր:

Շուտով Բաղդադի երկաթուղին փոքր Ասիան կլցնի
եւրոպացի ճարպիկ դրամատէրերով ու վաճառականնե-
րով, որոնք կարճ ժամանակի ընթացքում կարող են
իրենց ձեռքը ձգել երկրի արդիւնաբերութիւնն ու վա-
ճառականութիւնը. եթէ տաճկահայերը դպրոցական ու-
սումից և կրթութիւնից զուրկ մնան, անշուշտ, փոքր

չափով անգամ չեն կարող մրցել դրանց հետ և իրենց ձեռքից թողնելով վաճառականութիւնն ու արդիւնաբերութիւնը՝ տնտեսապէս անուղղելի կերպով կարող են քայքայուել: Մինչեւ այժմ հայ տարրը կարողանում էր մրցել տաճիկ ծով, աշխատանք չսիրող ժողովրդի և վայրենի քրդի դէմ, որ վաճառականութեան և արդիւնաբերութեան մասին պարզ ու որոշ գաղափար անգամ չունի, բայց վաղը չի կարող դիմադրել չարքաշ և հաստատամիտ գերմանացու արդիւնաբերող գործունէութեանը: Տաճկահայոց տնտեսական ապագան ամբողջովին կախումն ունի նրանց կրթութեան և զարգացման աստիճանից, իսկ վերջինս էլ, բնականաբար, դպրոցական գործի դրութիւնից:

Կ. Պօլսի պատրիարքարանից այս օրերս մեզ ուղարկուած «Վիճակացոյց գաւառական Ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ» հետաքրքրական գրքոյկն առիթ առնեց մեզ սոյն տողերը գրելու: «Վիճակացոյցը» պատրաստել է տաճկահայոց ազգային կենդրոնական վարչութեան ուսումնական խորհուրդը «Հրամանաւ Տ. Տ. Մաղաքիա Ս. Պատրիարք հօր» և վերաբերում է 1901 — 1902 թ.:

Միայն անուններ և թուանշաններ պարունակող այս գրքոյկի մէջ գետեղուած են Տաճկաստանի քսանհուրթ գաւառներում գտնուող ազգային տղայոց և աղջկանց դպրոցների, աշակերտների և աշակերտուհիների, ուսուցիչների և վարժուհիների թուերը և ծախսուած գումարների քանակութիւնը: Այս «Վիճակացոյցից» առաջ (որ Բ. տետրն է) հրատարակուած է նաև Ս. տետրը. Տաճկաստանի այլ նրեսուններեք գաւառներում գտնուող ազգային դպրոցների նոյնպիսի վիճակագրական տեղեկութիւններով: Այսպիսով ուրեմն մեր աչքի առաջ պարզ պատկերանում է Թիւրքիայի վարչառնումէկ գաւառներում գտնուող հայ դպրոցների վիճակը: Վերոյիշեալ բոլոր գաւառներում, բացի Կ. Պօլսից, պատրիարքարանի իրաւասութեան տակ գտնուող հայոց դպրոցների թիւն է ութհարիւրտասնհուրթ (818) 60,315 աշակերտներով, 22,380 աշակերտուհիներով,

1597 ուսուցիչներով, 556 վարժուհիներով և ամսական 362,967²/₅ ղրուշ ծախքով:

Ափսոս, որ այս հետաքրքրական վիճակագրական տեղեկութիւնները կարևոր ծանօթութիւններ չունին: օրինակ իւրաքանչիւր տեղի հայ ժողովրդի թիւը. այս շատ կարևոր հանգամանք է. եթէ մի գաւառի դպրոցների ու աշակերտ-աշակերտուհիների թուի դիմացը լինէր նաև այդ գաւառում բնակուող հայերի թիւը, այն ժամանակ պարզ գաղափար կարող էինք կազմել՝ թէ արդեօք դպրոցների թիւը հրջափով բաւարար կամ անբաւարար է այդ գաւառում:

Վիճակացոյցի ընդհանուր պատկերի մէջ առանձին չեն նշանակուած թէ դպրոցներից քանիսն են միայն տղայոց, քանիսը՝ աղջկանց ու քանիսը՝ խառը. հետաքրքրուողը պէտք է այդ տեղեկութիւններն ինքը ժողովէ առանձին գաւառների ցուցակներից, որոնց մէջ նոյնպէս դպրոցները չեն բաժանուած այդ տեսակների, այլ տղաներ և աղջիկներ ցոյց տուող թուանշանների գոյութիւնից կամ բացակայութիւնից պէտք է այդ եզրակացութիւնն անէ:

Ուսման ծրագրի տեսակէտից նոյնպէս անորոշ է մնում մեզ համար այս վիճակացոյցը. արդեօք ինչ ծրագիր ունեն այդ դպրոցները, ամեն տեղ նոյն, թէ տարբեր ծրագիրներով են ղեկավարւում. հրն է տարրականը, որը՝ միջնակարգ: «Վիճակացոյցը» բաւականացել է միայն «դասընթացք» բաժանմունքը ղնելով, որի տակ զետեղուած թուերը ցոյց են տալիս միայն՝ թէ այդ դպրոցները քանի տարուայ դասընթացք ունին: 2է նշանակուած նոյնպէս՝ թէ քանի դպրոց միայն Ա. դասընթացք ունի, քանիսը Բ. և այլն:

«Վիճակացոյցի» Բ. տետրակի պարունակութեանը հետևելով՝ առաջ ենք բերում մի քանի գաւառների դպրոցների թիւը, մեր կողմից աչքի ընկնող երևոյթներն ընդգծելով:

Ա. Առաջնորդական վիճակ Պրուսայի. 16 դպրոց ունի, որոնցից 1 ծաղկոց է, 2. տարրական նախակրթարան Ա. դասընթացքով՝ 1. տղայոց. 1. խառը: 5

դպրոց Բ. դասընթացքով՝ 2. աղջկանց, 2. տղայոց. 1 խառը: 2. դպրոց Գ. դասընթացքով՝ 1. տղայոց, 1 խառը: 6 դպրոց Զ. դասընթացքով՝ 2. տղայոց, 2. աղջկանց, 2. խառը: Ուրեմն տղայոց 6, աղջկանց 4. խառը 6: Ամենից մեծ դպրոցը 380 աշակերտ, 7 ուսուցիչ ունի, ամենից փոքրը 20 աշակերտ և 1 ուսուցիչ: Աղջկանց դպրոցներում (բացի մեկից) միայն վարժուհիներ են դասաւանդում: 16 դպրոցում սովորում են 1345 տղայ և 733 աղջիկ. ընդամենը 2078. դասատուների թիւը 54 է, որից 34 ուսուցիչ, 20 վարժուհի: Այդ դպրոցները պահպանելու համար ծախսւում է ամսական 10,509¹/₂ ղուրուշ որից 5693¹/₂ ղ. թաղային գրամարկից, 1*75 ղ. թոշակներից, 2941 ղ. գանձանակից և զանազան նպաստներից (որից 2500 ղ. վճարում է տեղական ուսումնասիրաց ընկերութիւնը): Բացի վերոյիշեալ ազգային դպրոցներից Պրուսայի հայ մանուկները գնում են՝ բողոքականների դպրոցը, ֆուէռների և երկու մասնաւոր դպրոցները ընդամենը 150 աշակերտ:

Բ. Առաջնորդական վիճակ Սերաստիոյ. 46 դպրոց ունի, որոնցից 28 Ա. դասընթացքով 1. աղջկանց, 1 խառը, իսկ մնացած 26 տղայոց: 14 Բ. դասընթացքով՝ որոնցից 4. խառը, իսկ մնացած 10. տղայոց. 3. Գ. դասընթացքով՝ որոնցից 1. տղայոց. 1. խառը, 1. աղջկանց: 1 Դ դասընթացքով — տղայոց: Ուրեմն 46 դպրոցներից միայն 2 աղջկանց դպրոց է, 6 խառը, իսկ մնացածը 38 տղայոց: Ամենամեծ դպրոցը 420, իսկ ամենափոքրը՝ 15 աշակերտ ունի: 46 դպրոցում սովորում են 4072 տղայ, 459 աղջիկ (ընդամենը 4531). 73 դասատուներից 62 ուսուցիչ, 11 վարժուհի: Բոլորի համար ծախսւում է ամսական 6245 ղ., որից թաղային գրամարկից 3273 ղ. թոշակներից 892 ղ. գանձանակից և զանազան նպաստներից 2080 ղ. բացի վերոյիշեալ ազգային դպրոցներից, Սերաստիա քաղաքում հայ մանուկները լաճախում են բողոքականների դպրոցները 365 տղայ. 360 աղջիկ. լատինաց վարժարանները՝ 510 տղայ, 290 աղջիկ. զուիցներական որբանոցը

149 տղայ, 29 աղջիկ: Ուրեմն ամբողջ գաւառի հայ գաւառներում սովորում են 459 աղջիկ, իսկ օտարադաւան գաւառներ յաճախում են 679 հայ աղջիկ. այս երկուքը ցաւալի է. Սեբաստիոյ գաւառում առհասարակ հայ աղջկանց կրթութեան գործը շատ է յետ մնացել:

Այս գաւառի գիւղական գաւառների համար՝ ծանօթութեան մէջ ասուած է, թէ «մեծագոյն մասը ձմեռը միայն բաց են»: Այս գաւառների մեծ մասը միայն միամեայ դասընթացք ունի և եթէ այն էլ միայն ձմեռն են պարապում, նշանակում է, որ շատ քիչ բան պէտք սովորեն խելճ տղաները—երևի հազիւ կարդալ գրել:

Գ. Առաջնորդական վիճակ Մշոյ. 23 գաւառ ունի: 12. Ա. դասընթացքով, բոլորն էլ խառը. 2. Բ. դասընթացքով՝ խառը. 4. Գ. դասընթացքով, խառը. 4. Դ. դասընթացքով, բոլորն էլ տղայոց. 1. Ե. դասընթացք աղջկանց (Իգմիրեանց վարժարան): Սովորում են ընդամենը 1034 տղայ, 284 աղջիկ (բոլորը 1318). 35. դասատուներից 31 ուսուցիչ, 4 վարժուհի. ամսական ծախք ընդամենը $2439\frac{1}{2}$ դ., որից $637\frac{1}{3}$ թաղային դրամարկղից, 370 թոշակներից, 892 գանձանակից և նպաստներից, 540 պատրիարքարանից:

Ամբողջ վիճակում աղջկանց գաւառը չկայ՝ բացի Յովսէփ Իգմիրեանցի կտակած գումարի տոկոսով պահպանուող գաւառից. խառը գաւառներում աղջիկները թիւը շատ սահմանափակ է ամենաշատը 8 հոգի: Ամենամեծ գաւառը Իգմիրեանց աղջկանց գաւառն է, որ ունի 185 աշակերտուհի. տղայոց գաւառներից ամենամեծն ունի 140 աշակերտ, ամենափոքրը 21 աշակերտ: Տղայոց ոչ մի գաւառ Ե. դասընթացք չունի, իսկ աղջկանց գաւառը Ե. դասընթացքից է կազմուած: Ուրեմն աղջիկներն աւելի լայն ծաւալով են ուսում առնում, քան տղաները:

Բացի այդ գաւառներից պատրիարքարանի նպաստներով պահպանուող վանական որբանոցներում սովորում են 225 տղայ. օտարադաւանների գաւառներում 160 տղայ: Մշոյ դաշտի մնացած 81 գիւղերի գաւառները, ինչպէս նաև Հազգո, Շատախ գաւառակներում

և Գալառ, Խոյթ և Բռնաշէն գիւղերի դպրոցները «ո՛չ աշակերտ ունին եւ ո՛չ ուսուցիչ»:

Դ. Կաթողիկոսութիւն Կիլիկիոյ. Սիս եւ շրջակայք. ունի ընդամենը 7ը դպրոց. 2. Գ. դասընթացքով՝ տղայոց, 4. Գ. դասընթացքով, որոնցից 1 տղայոց, 1 աղջկանց. 2. խառը 1. Զ. դասընթաց. տղայոց: Սովորում են ընդամենը 641., որոնցից 476 տղայ, 165 աղջիկ: 19 դասատուներից 15 ուսուցիչ, 4 վարժուհի: Ամսական ծախք ընդամենը 3889 դ., որից 1891 թաւ. դրամարկից, 1998 դ. պատրիարքարանից:

Ինչպէս տեսնում էք, շատ տխուր դրութեան մէջ է գտնւում Կիլիկիոյ կաթողիկոսական վիճակը - ընդամենը 7 դպրոց ունի. մինչդեռ կար ժամանակ, որ բոլս Հայաստանի հոգեւորական գիտնականները Սիս էին գընում աւելի ևս կատարելագործուելու համար... Սակայն յոյս ունենք, որ Կիլիկիոյ նորընտիր Սահակ կաթողիկոսը ժամանակի ընթացքում իւր թեմը ճաճկաստանի ամենածաղկեալ վիճակներից մէկը կը դարձնէ՝ կանոնաւորելով և բազմացնելով դպրոցները:

«Վիճակացոյցի» մի քանի գալառների դպրոցների նոր վիճակագրութիւնը կազմելով՝ մենք մի կողմից կամեցտնք պարզ գաղափար տալ «Լումայի» ընթերցողներին իրերի դրութեան մասին, միւս կողմից էլ ցանկալի կլինէր, որ ապագայում մի փոքր աւելի ճոխ ծանօթութիւններ ունենային պատրիարքարանի հրատարակած և ամեն կողմից կարեւոր ու օգտակար «վիճակացոյցները»: Տեղեկագրի մէջ երբեմն-երբեմն պատահում ենք այսպիսի ծանօթութիւնների: «Այս վիճակին քանի մը գիւղերու վարժարանները փակ կը մնան, գիւղացւոց նիւթական անձկութեան պատճառաւ»: «... դպրոցները խաբիւրած ըլլալով, աշակերտներն այս կամ այն գիւղացւոյն տանը մէջ կը համախմբուին ու դաս կ'ունենն»: «Միշտ Եէրիֆ գիւղը դպրոց չունենալուն՝ աշակերտները խանութի մը մէջ կ'ունին»: «Վառայ վիճակին գիւղերէն ոմանք փոխանակ դրամի ցորենան կուտան՝ իբր վարձք ուսուցիչներուն»: «Խարա-կոնիս գիւղի ուսուցիչը իւրաքանչիւր աշակերտէ շա-

ըսթը կստանայ երկու հաց իբր վարժք» և ալն. բացատրութիւնն աւելորդ է:

Եթէ իւրաքանչիւր հարուստ համարուող հայ յանձըն առնէ Տաճկահայ գաւառական փոքրիկ զպրոցներէց մէկի չնչին ծախսերը, որչափ նպաստած կլինի հայի բարոյական վերածնութեան գործին:

ԲՐԻՉ:

ՊԱՆՆԱ

Մ ա ք ս ն ո ռ դ ա ու

I.

Երբէք չէ տեսնուել մի զոյգ ամուլ, համապատասխան, ինչպէս անուագործ Մօլնարը և իր կինը: Այսպէս, երբ կիւրակէ օրերը, երկու ամուսիններն իջնում էին Կիսֆալու մեծ փողոցը, նշանաւոր գիւղ Բուդապեշտի մօտ, ամեն մարդ զառնում էր նրանց նայելու, թէ և նրանք երեխաներ չունէին և ոչ իսկ շուն և ամբողջ գիւղը որ նրանց ճանաչում էր և որ սովորել էր միշտ նրանց ետեւից նայել և դիտել: Բայց կարելի էր ասել որ այդ զոյգի ազդեցութիւնը միշտ նոր էր, միշտ հետաքրքրող Կիսֆալուի անբաղաժարի հասարակութեան վրայ, որ ամենեւին ամաչելու հարկ չէր զգում իր զգացումը ծածկել այդ զոյգը երևալիս, նրանց վրայ հսկելով:

Մարդուն ուրիշ անուն չէին տալիս, եթէ ոչ Քսենիա Պիստա, Անպիտան Պիստա և նա բոլորովին արժանի էր այդ անունին: Նա միականի ցիկլօպ էր, ջարդուած քթով, վերևի շրթունքի վրայ նա մի լայն ճեղքուածք ունէր, որի վրայ ոչ մի մաշ չէր բսնում, կարծես թէ այդ տեղում նրա բեխը թրաշած լինէին ածելիով և պատկերը լրացնելու համար նրան վերին ծնոտի վրայ պակասում էր բէխի կէսը և մի ատամը: Պրժբաշգութիւնը լրիւ լինելու համար, նա բացի դորանից, մի վատ սովորութիւն ունէր լեզուն ատամների մէջ պտտեցնել, այդ էլ նրա գէմքին տալիս էր յետ մղող անհամակրելի արտայայտութիւն:

Կինն ընդհակառակն, մի հազուագիւտ գեղեցկութիւն էր: Մի ընտիր տիպ մաջարական ցեղի: Նա բարձրահասակ էր և ուժեղ, ուսերը քառակուսի, լայն: Նրա գորշ մազերը աւելի մուգ

զոյնով և սև փայլուն աչքերը ներդաշնակում էին նրա ջերմ և բրօնզագոյն երեսին, որ լի էր կամքով և արտայայտութեամբ, իր փորրիկ բերանով, զարդարուած հիանալի, սպիտակ ատամներով, շրթունքները բարակ ու թարմ թուշերը կլոր և կարմիր, կարծես օժած, թափանցիկ, շողշողուն, ճակատը մի բիչ ցած, բայց գեղանկար, ճիշտ յիշեցնում էր մի Պարսկաստանի գեղձ: Իր թեթեւ հովով և շարժումով այս գէմբը, որ առողջութիւն էր շնչում, ականայ մի զգացմունք էր զարթեցնում մարդու մէջ, որ նման ջերմ բուրմունքին մի քնքոյշ պտղի, որ կոռզէիւ խածնել:

Այդպէս էր նրա վերաբերմամբ տեղական, բերդապահ ուլան օֆիցերների զգացմունքը: Այն օրից, որ նրանք սկսել էին բանակատեղի ունենալ Վիսֆալիում, երեք օֆիցերները նկատել էին գեղեցիկ կնոջը և նրա ամուսնու տգեղութիւնը: Նրանց բաջալերում էր մասնաւորապէս քնքշութիւններ արտայայտել:

Վապիտանը, որ Բոհեմացի մի ջէնտլմեն էր, առաջինը եղաւ որ փորձեց դուր գալ գեղեցկուհուն: Իրենց տեղ հասնելու հետեւալ օրը, նա օգտուելով տանտիրոջ բացակայութիւնից, ներս սլուեց տարօրինակ տեսք ունեցող զիւղական հովուական խրճիթը: Բայց այնտեղ մնաց միայն մի քանի վայրկեան, ապա յանկարծ շտապով դուրս եկաւ, երեսը շատ կարմիր, և հեռացաւ, երկչոտ հարուածներ ձգելով աչ և ձախ:

Նոյն օրը, կէսօրից յետոյ, հելթը տեղապահինն էր արգէն որ պիտի փորձէր գրաւելու միջոցները, բայց նա էլ նոյն ձևով թողեց և փախաւ անուագործի խրճիթից և վերադարձաւ տուն յաղթուածի գէմբով: Երեկոյին երեք օֆիցերները հանդիպեցին հիւրանոցի զինետան զահիճում, ու ճաշում էին: Նրանք յատկապէս լուռ էին և վատ տրամադրուած, մինչև երեկոյ:

Երրորդ օրը, գեղեցիկ և շնորհալի տեղապահն էր որ ներկայացաւ երիտասարդ կնոջը: Սա կանանց սրտերին տիրող մի լովելաս էր և կանանց ձեռք էր բերում այնքան դիւրութեամբ որքան երեխան պոկում էր կեռասը: Նրան նախանձում էր ամբողջ զօրաբանակը իր բազմաթիւ յաջողութեանց պատճառով, որոնց նա չէր թագցնում: Այս անգամ արկածը մի բիչ երկար տևեց: Անցորդները կարողացան լսել դրսից մի քանի վայրկեան բարկութեան ձայներ սւ ինչպէս մի մրցման աղմուկ գէմ առ գէմ: Երբունի համբաւաբերը որ այդ միջոցին խրճիթ մօտով

անցնում էր, կանգ առաւ զարմացած այդ աղմուկից, նրա հետաքրքրութիւնը շուտով գոհացաւ: Մի քանի վայրկենից նա տեսաւ երիտասարդ օֆիցեր ուլանին դուրս ցատկելիս խրճիթից, թաշկինակը բռնած ապտակուած թշին, կարծէք թէ սաստիկ ատամնացաւ ունէր: Նա երկիւղած դէմք ունէր և յանկարծակի փախաւ: Կէսօրին նրանք ամենեկին զինետուն էլ չգնացին, այնպէս որ երկու ընկերները երրորդի մօտ մի զինուոր ուղարկեցին, նրա առողջութիւնը հարցնելու: Երեկոյին երբ երեքն էլ ճաշի նստեցին մէկի երեսը լայն անգղիական և մետաքսի վիրակապով կապած էր:

— Սյդ ի՞նչ է նշանակում, հարցրեց կապիտանը:

— Կտրած է երեսս, վրան վէրք կայ:

— Ածելի՞, դաշոյն. կատու է ճանկոել, էլի հարցրեց կապիտանը:

— Կնոջ եղունգներ, խոստովանեց Դօն-Ժուանը:

Սյդպէս երեքի մէջ էլ զաղտնիքը բացուեց և երեքն էլ սկսեցին իրենց մեղադրել որ թոյլ են տուել վշտացնել երիտասարդ կնոջը:

Կապիտանին, կինը քաղաքավարութեամբ հարցրել էր թէ ի՞նչ բարի նպատակ ունի նրա այցելութիւնը: Բայց որովհետև պատասխանի փոխարէն կապիտանը կսմթել էր նրա թուշը և զրկել նրա մէջքը, նա նրան հրել էր կատաղաբար և վզակութիւն տալով տանից դուրս վոնդել ինչպէս մի վիրաւորուած թագուհի: Երկրորդ տեղապահը նրան գտել էր աւելի պակաս սիրալիր. նա նրան թոյլ անգամ չտուաւ խօսելու, այլ դարձնելով նրա երեսը դէպի դուռը, դուրս շարտեց: Բայց երբ երեւաց երրորդ տեղապահը, նա արդէն զինուել էր պաշտպանուելու և յարձակուելու. դէմքը կարմրած, աչերը կրակով լի, նա նրան գոռաց ուղի լինել հնար եղածին չափ շուտով: Իսկ տեղապահը չնայելով դրան բռնեց նրա ձեռքը և կամենում էր իրեն մօտեցնել որ երեսը համբուրէ, ինչպէս նա սովոր է այդպէս անել բոլոր աղախինների հետ, մանաւանդ գնդապետների աղախիններին, որոնք քնքշաբար ասում էին նրան «թողէ՛ք, թէ չէ կգոռամ. իսկ անուագործի կինը յարձակուեց նրա վրայ ինչպէս մի կատաղած կատու: Մի վայրկեանում նա ճանկրտեց նրա աջ երեսը և տեղապահը հազիւ ժամանակ ունեցաւ դուրս փախչելու: Երբ երեք Դօն-Ժուանները պատմեցին

իրենց սխրագործութիւնները, «այս կինը իր մէջը սատանայ ունի» գոռացին:

Սակայն նրանք պէտք է սկզբից լաւ իմանային որ ծեծուելու էին իրենց չարութիւնները դեռ չսկսած: Մխիթարութիւն էին փնտռում որ նրա ամուսինը տգեղ է:

II.

Միւսնոյն ժամանակ ամեն սրիկայի տեսակէտից նրանք իրաւացի են, երիտասարդ կինը դեռ ունէր սրտում և այդ նրա մօտ մի թշուառ ժառանգութիւն էր: Հայրը մի խեղճ գիւղացի լրագրավաճառ իւր երիտասարդութեան ժամանակ կռուարարներից ամենայայտնին է եղել, գիւղի մէջ ամենից կատաղին և ամենից կռուարարն է եղել և այժմ իսկ, ծերացած և փշրուած ծանր աշխատանքի տակ, նրանից միշտ զգուշանում էին և գիւնետան նրա սեղանին մօտ նստող չէր լինում: Իր երիտասարդութեան միջոցին նա շատ անգամ է հիւր եղել բանտում: Ուր նա սովորութիւն ունէր բժշկուել, ուղոյցներից, ճանկրտումներից որ ստացել էր կռիւների ժամանակ, իսկ նրա հակառակորդները հիւանդանոցում միայն մեռնում էին: Երկու տարի առաջ նա բանտ էր նստել, որովհետեւ ջարդ ու բուրդ էր արել հարկահանների քիթ ու պոռնկը, երբ նրանք ուզում էին մի աղքատի անկողինը գրաւել հարկի փոխարէն: Գեղեցիկ Պաննան շաբաթը երկու երեք անգամ գնում էր գիւղից քաղաքի բանտը, իր հայրիկին հաց տանելու, գինի, պանիր, ձերմակեղէն և նրա վիշտը թեթեւացնելու:

Ժառանգական բարկութեան կիրքը սաստկացաւ խեղճ աղջկան ճակատագրի մէջ: Նոյնը եղաւ և նրա եղբոր հետ որ մի երիտասարդ պատուական տղայ էր: Հրապարակ ընկած իբրեւ մի կառք, վառուած սիրով դէպի բոլոր որին հրատապ սիրում էր գիւղական սուրբ սիրով: Դեռ շատ երիտասարդ հասակից նա դեռ իր հօր զինակիցն էր նրա կռիւների մէջ չար մարդկանց դէմ: Վրայ հասաւ զինուորական ծառայութիւնը և նա իբրեւ միակ որդի կարող կլինէր ապատուել: Բայց ստիպուած եղաւ գնալ, որովհետեւ գիւղում երկու հայր չգտնուեց որ նրան վկայական տան թէ նա միակ որդի է: Նա զինուոր գնաց 1865-ին, Հետեւեալ տարին սկսուեց Խալիլայի և Պրուսիայի կռիւը: Երիտասարդի զօրախումբը գտնուում էր Վենետիկում:

Մի գիշեր, նա նախաշաբթու Տակող էր և թշնամու հետ լաւ չէին: Ամառային շոգ թանձր գիշեր էր և խեղճը քնեց: Գէպքն այնպէս բերաւ, որ մի երիտասարդ տեղապահ, աւելորդ եռանդով մի շրջան անէ և նկատէ քնացողին: Կատաղած նա նրան բացով տուաւ նրան կանչելու իւր պարտաւորութեանը: Երիտասարդ քնածը սլացաւ կանգնեց, և առանց մտածելու, մի բռունցքի հարուած տուաւ տեղապահի ամբողջ երեսին: Ահագին աղմուկ բարձրացաւ, զինուորները վազեցին և հազիւ կարողացան տեղապահին ազատել զինուորի արդար ցասումից: Նրան տարան ընդհանուր զօրաբանակը և զինուորական դատարանում միայն մի օր պահելուց յետոյ, հրացանի բռնեցին նոյն օրը: Ընտանիքն այդ ծանր սուգն իմացաւ միայն մի քանի շաբաթից յետոյ, դա մի չար նամակ էր զօրքի հրամանատարից: Ինչ յուսահատութիւն հօր և քրօջ համար: Մարդը տաս տարով ծերացաւ երկու օրուան մէջ, այնպէս նիհարեց և թուլացաւ, որ դրացիները ասում էին թէ նա վշտից կմռռնի: Բայց ինչո՞ւ անպատճառ մռռնել: Նա կյաղթի իր վշտին, նա երեխայ ունի, կշարունակէ զարգացնել նրան, սպասանել և այդպէս էլ աճաւ:

Պաննան մի առանձին գրաւիչ յատկութիւն ունէր, նրա ընտանեկանն այնքան լաւ էր և հաստատ որ սքանչացնում էր ամենքին: Նրան ոչ ոք չէր նախատում իր բարկացկոտութեան համար, նոյն իսկ գիւղի հարուստ երիտասարդ աղջիկները նրան սիրում էին և ընկերներ էին: Գիւղական աշխատանքներին նրանք գլխաբաց երգում էին, ձմեռային երկար գիշերները աշխատում էին զրոյց անելով և միշտ ուրախ, միշտ կենսաթիթեռ, սիրում էին միմեանց ինչպէս ծաղիկներ, ինչպէս վայել է իրենց հասակին:

Պաննան առողջ, սիրում էր կրքով պարը: Երբէք նա գիւղի տօներից հեռու և բազակայ չէ մնացել և կիւրակիները ընկերների հետ ցատկոտում էր զուարթ: Գեղեցկութեան կողմից նա անշուշտ առաջինն էր գիւղի մէջ, բայց երիտասարդները նրանից մի տեսակ վախենում էին:

Մրմռող անմեղ կատու իր բարեկամների հետ, ամրացած իր աղքատիկ ընի մէջ, նա միշտ մի զարմանալի անձնանուէր պաշտպան էր ծնշուած մարդու իրաւունքներին: Մի օր մի անխոհեմ պարի ժամանակ կամեցաւ բռնել նրան, սովորութիւնից

դուրս, բայց այնքան վատ յաջողուեց որ կեանքում չէր մոռանում որովհետեւ երեսը ճանկոտուած էր...

Այդ էր վիճակը, երբ նա իր կեանքի ճանապարհը վճռեց:

Մի կիւրակէ կէսօրից յետոյ, ամառուան վերջը ճիշտ հնձից և կալսելուց յետոյ Պաննան իր քսան տարեկան հասակի բոլոր փայլի մէջ, էլի միանգամ գտնուում էր գիւղի մեծ հրապարակի վրայ. պարզ ջերմ արեգակի տակ, երիտասարդ աղջկանց մեծ փնչի մէջ, սպասում էր անհամբեր պարերի սկսուելուն: Գիւղի երկու ցիգանները որ շաբաթուան ընթացքում գետինը աղոտում էին արտերում և կիւրակին վերցնում էին ջութակը, իրենց տեղն էին: Յենուած տներից մէկի պատին, նրանք յսեցնում էին իրենց գործիքների սուր ձայները: Երիտասարդ անձինք խումբ կազմած, ուրախութեան ձայներ էին հանում: Ծաղրում ծիծաղում, օրհորդներն էլ մի խումբ էին կազմում: Աւերադարձին նրանք սիրալիր ողջոյններ էին ստանում միմեանցից: Մինը միւսի ետեից տղաներից բաժանուում էր մէկը և աղջկանց խմբի մէջ մի պարով փնտռում ըստ սովորութեան: Սովորութիւնն այնպէս էր որ աղջիկը նախ պաշտպանուում և ապա համաձայնուում պարել երիտասարդի հետ:

Պաննան էլ նոյնն արաւ և ապա սկսեց պտտուել իր կապիւրի հետ, աղաղակելով ուրախութիւնից և ոտն այնպէս խփելով գետնին, որ հողը դողում էր:

Գեղեցիկ Պաննան առաջին հրաւիրուածը չէր. բայց վերջում էլի իր հերթը եկաւ և նա պարելով ցատկեց իր դրացի սիրելի աղջկայ գիրկը: Մի ժամ շարժումից յետոյ, սրտի փութորիկը նրան յոգնեցրաւ և նրա թուշերը կարմրել էին ու շունչը ծանրացել էր:

Այդ վայրկեանն էր որ ընտրեց անուագործ Պիստան որ դէպի նա մօտենայ, բարձր խօսքով, համարձակ շարժուածքով, նրան հրաւիրելու մի նոր պարի: Պիստան մի լաւ երիտասարդ էր. նա մի դժբաղդութիւն ունէր որ կիւրակէ օրը ըմպելիք էր սիրում և այդ ըմպէին նա թրջուած էր օլիով: Երգէն յոգնած, շատ չստիպեց Պաննային և Պաննան էլ պատասխան չտուաւ նրա հրաւերին: Բայց երբ նա յանկարծ բռնեց նրա ձեռից որ նրան վեր կացնէ և մէջ տեղ ձգէ, Պաննան պատասխանեց բարկութեամբ որ այժմ պարել չէ կամենում: Այս նրան աւելի տաքացրեց:

«Ա, ա, փոքրիկ չար, վայրենի, դու երևակայում ես որ

քեզ յաղթել չէ՞ կարելի»։ գոռաց նա ծիծաղելով և փնտռելով բռնել իր ձեռներով բրինձտի սիրուն գլուխը նրան գրոշմելու համար մի համբոյր կարմիր շրթունքներին։ Նա նրան մի անգամ մերժեց, երկու անգամ միշտ խեթ շարժումներով, բայց երիտասարդն էլ աւելի պահանջող դարձաւ։ Ապա գլուխը կրկնօրեց հենց երիտասարդին, վերջրեց գետնից մի քար և ուղղակի ձգեց տղային ուղղակի երեսին, դժբաղտութիւնն իսկոյն էր, դէմքը վիրաւորուեց։

Պիստան մի աղաղակ հանեց և քիչ ուշաթափուեց, մինչդեռ կարմիր արիւնը վազում էր դէմքի վրայ, ողողելով մատաներն ու զգեստները։

Անցքը մի վայրկեանում պատահեց և երիտասարդները, որ լցրել էին հրապարակը, ականատես էին դժբախտութեան։ Մի սարսափելի աղմուկ բարձրացաւ, անկարգութիւնը ընդհանուր կերպարանք ստացաւ։ Ջութակահարները դադարեցին նուազելուց և մարդիկ սովոր լինելով հարցու փորձի շրջապատեցին վերաւորուածին։ Աղջիկները հեռու էին մնում և լալիս էին, մարդիկ հարց ու փորձ էին անում։ Ջութ քերին, ջերմացուցիչ փաթեթ շինեցին, երեսը կապեցին, միշտ հարց ու փորձ անելով թէ կոխն ինչի՞ց ծագեց։

Ծանր հարուած հասցնելով Պաննան մի ժամանակ մնայել էր մեխուած մահացու դալկութեամբ, յետոյ անցաւ գնաց տուն իբրեւ վատ հոգուց հալածուած։ Սա գուցէ նրա փրկութիւնն էր, որովհետեւ երիտասարդները մտադիր էին նրան վշտացնել, բայց իմացան ճշմարտութիւնը։ Պիստան աւելի և աւելի վատանում էր, սառն կոմպրէսները արիւնը չէին կանգնեցնում, շուտով նա գիտակցութիւնը կորցրեց ու գլորուեց գետին անպայացած, մինչև որ մէկը խելօք խորհուրդ տուաւ իսկոյն տանել նրան տուն, իր մօր մօտ, որ մի խեղճ այրի էր։

Պաննան վազել էր իր տունը, գուռը ետեից փակել էր. և նստել էր օջախի կողքին նստարանի վրայ, վշտից ու յուսահատութիւնից բեկուած։ Անկարող կառավարել իր մտածմունքները նա իր աչքի առաջ տեսնում էր միայն Պիստայի դէմքը արիւնլուայ, կպած պատին...

Բայց նա չմնաց երկար ժամանակ իր խաւար մտածմանց մէջ, մի քառորդ ժամ յետոյ սարսափելի ճօճեցին դուռը, նա ցատկեց և լսեց. նրա հայրն էր. ծանրաքայլ նա գնաց բանալու. բաշեց փականքը և դողալով հարցրեց.

— Ողորմութիւն, գթութիւն, այն ի՞նչ էք արել զաւակիս...

Պաննան արտասուքներ հոսեցրեց, դա առաջին արտասուքներն էր:

— Նա ինձ վրայ յարձակուեց մեծ կատաղութեամբ, բայց ես չէի կամենում նրան չարիք անեմ, ես միայն կամեցայ նրան յետ հրել ինձնից:

— Դու խելագար ես եղել: Սատանան խառն է այս գործում: Մի հարուած տալուց մարդը կմեռնի:

Երիտասարդ աղջիկն աղաղակեց:

— Սպանե՛լ, դու ասում ես սպանե՛լ:

— Այո, ինձ պղպէս ասացին, երևում է որ մեռել է:

— Ոչ, այդ անկարելի է. այդ սուտ է, մրմնջաց նա:

Գունատ իբրև մեռեալ կարծես հողը ոտերի տակ խորտակոււմ էր. բայց սա միայն մի քանի վայրկեան տևեց և հասաւ տիկին Մօլնարի տունը, որ իրենցից մի քանի վայրկեան հեռու էր: Նա ցատկեց առուն դէպի գաւթիժը, անցաւ մարդի միջով և մի վայրկենում մտաւ սենեակը: Անկողնի վրայ ընկած էր մի մարդկային արարած. որ ծանրապէս տանջոււմ էր և գլխատակին տիկին Մօլնարն էր նստած, աչքերը վշտով չռած որդու վրայ, խեղճ ձեռները խաչած: Աստուած օրհնեալ լինի, նա մեռած չէր: Պաննան բռնեց ակամայ նրա ձեռները և մի մխիթարական հառաչ դուրս թռաւ նրա տանջուած կրծքից: Միայն այդ վայրկենին էր որ տիկին Մօլնարը նկատեց այցելուին: Նա առաջ չուզեց իր աչքերին հաւատալ և բերանը բաց մնաց. ապա վերկացաւ, յարձակուեց երիտասարդ աղջկան վրայ, նրան մի հարուած հասցնելու, մինդեռ կատաղի ձայնով հայհոյում էր ծանր հայհոյանքներով, Պաննան յետ մղեց թուլութեամբ հարուածը, գլուխը կախեց և մրմնջաց:

— Տիկին Մօլնար, տիկին Մօլնար, մտածեցէք հիւանդի մասին, նա կթուլանայ եթէ դուք այդքան աղմուկ անէք: Գթացէք ինձ և ասացէք թէ ի՞նչ կայ:

— Անարժան սրիկայ, անիծեալ արարած և նոր հայհոյանքների հեղեղը հետևեց. դու դեռ համարձակոււմ ես իմ չէմքս ներս մտնել: Դուրս կորիր, թէ չէ քեզ կանեմ նոյնը ինչ որ դու արել ես իմ Պիստային:

Յետոյ թողնելով Պաննային, գնաց և ընկաւ իբր որդու վրայ հեկեկալով: Երիտասարդ աղջիկը օգտուեց այս հանգա-

մանքից, որ թողնէ սենեակը հանդարտ: Նա տեսել էր որ Պիստան կենդանի է, բայց այդ բոպէին պէտք է վատ լինէր, որովհետեւ ամբողջ գլուխը փաթաթուած էր կապանքներով և նա անշուշտ ոչինչ չէր լսել և հասկացել այն խօսակցութիւնից որ տեղի է ունեցել մօր և Պաննայի մէջ:

Պաննան հեռու չգնաց. տան պատի մօտ, ցած պատուհանի մօտ որ գաւիթն էր դուրս գալիս, մի փայտի նստարան կար. նստեց և սպասեց երեկոյին: Հոգսերը որ նրան մատակարարել էին բանդաժներով, պատճառ էին դարձել բժշկի գալուն և նա յոյս ունէր որ բժիշկը կվերադառնայ: Եթէ նա վճռէր ամբողջ գիշերը կմնար և կգնար նրա մօտ, որովհետեւ վճռել էր բժշկին խօսել անպատճառ այսօր ու նրանից իմանալ այն, ինչ որ մայրը վատարար մերժել էր ասել:

Իսկապէս էլ դոկտօրը գիշերը վրայ հասնելուց առաջ եկաւ և անցաւ առանց ուշ դարձնելու երիտասարդ աղջկայ վրայ, որ միշտ նստած էր նստարանի վրայ, դռնից հեռու, Պաննան նրան համբերութեամբ սպասում էր. երբ նա երևաց մի քառորդ ժամից նա համարձակ մօտեցաւ և նրա ձեռքը բռնեց. նա յետ դարձաւ և ասաց.

—Օ՛, Պաննա, դուք այստե՛ղ:

—Կամայ խօսեցէք, դոքտօր, ասաց ազատական նայուածքով:

Յետո՛յ:

—Ասացէք ինձ անկեղծօրէն, ի՞նչպէս է հիւանդը, բայց բոլորովին անկեղծ, աղաչում եմ ձեզ:

—Դուք այստեղ բաւական վատ գործ էք արել, պատասխանեց բժիշկը նեղացած և կանգ առաւ.

—Կեանքը վտանդի մէջ հօ չէ՛:

—Գուցէ և ոչ բայց նա կմնայ վնասուած յաւիտեան այլանդակուած, մի աչքը անվերականգնալի կերպով կորած է, քիթը չարդուած, վերին շրթունքը պատառուած և երկու աւտամները փշրուած:

—Սարսափելի է, սարսափելի, մրմնջաց Պաննան ձեռները փշրելով:

—Խօսքը նրա կեանքի վրայ չէ, կրկնում եմ Ձեզ, որովհետեւ շատ արիւն է կորցրել իր շրթունքի վիրաւորումից և որ կորցրած աչքը մեզ դեռ վատ օրեր ցոյց կտայ, բայց խեղճ

տղան կմնայ պղպէս պլանդակուած: Ել ոչ մի աղջիկ նրան չի նայի:

—Օ, դրա համար վտանգ չկայ:

Բժիշկը նրան նայեց ուշադրութեամբ և բացատրութիւն սպասելով, բայց նա շարունակեց աւելի դանդաղ, իբր թէ ինքն իրեն հետ խօսելով:

—Լաւ կլինի որ շուտով բուժուի, որ կարողանայ վեր կենալ:

Յետոյ նա շնորհակալութիւն յայտնեց դոքտօրին, բարի գիշեր ասաց ու վերադարձաւ իր տունը յամրաբայլ մտախօհ:

Ամբողջ գիշերը Պաննան պտուտ եկաւ իր անկողնում, անբուն: Արեծագին վեր կացաւ, ուղղակի գնաց հօրն անկողնում որ նա էլ զարթել էր և խնդրեց որ գնայ Մօլնարի մօտ ներողութիւն խնդրելու և խնդրէ որ թոյլ տան Պաննային խնամել հիւանդին: Նա հանեց իր կրծքից մի գեղեցիկ արծաթեայ խաչ ինչպէս սովորութիւն ունին գիւղացիք կրելու, ի յիշատակ իւրեանց ծնողներին, տուաւ իր հօրը, որովհետեւ դրանից աւելի թանգագին ոչինչ չունէր, որ տանի Մօլնար մօրը տայ ի յիշատակ:

«Լաւ ես ասում, զաւակս, ասաց հայրը, և դնաց բանձնարարութիւնը կատարելու: Բայց ծանր և դժուար պարտք էր: Պառաւը կատաղած էր և չար, նրան ընդունեց թրթուած և վատ ինչպէս առաջին գիշեր աղջկանը: Նա խօսեց քաղցրութեամբ, օգնութեան կանչեց բրիստոնէական հաւատը, ներողամտութիւնը. երկար ժամանակ պառաւը մնաց բարկացած, մինչև որ նրան ցոյց տուաւ խաչը: Նրա սիրտը մի քիչ քաղցրացեց խեղճ պառաւին. նա արտասուքներ թափեց, ներկայացրեց նրան իր վշտի անհունութիւնը, ասաց որ սրտի խորքում ինքը չէ կարող երբէք ներել, բայց թէ երիտասարդ աղջիկը առանց չարամտութեան է գործել և ինքն աւելի է տանջւում:

Պիստան, որ ամբողջ գիշերը տենդ էր ունեցել, մի քիչ աւելի լաւ էր և խօսածները լսում էր: Նա արտասուքով ընդհատեց մօր խօսքերը և ասաց.

—Պաննային չէ յանցանքը. ես եմ անպիտանը, ես գեռ մի քանի հարուած աւելի պիտի ստանայի, նա իրաւունք ունէր պաշտպանուելու. աջնիւ էր: Անշուշտ նա պղքան վայրենի չպիտի լինէր, բայց նա յանցանք չունի, պղք նրա արիւնն է:

Ես պէտք է ուշք դարձնէի ու յարձակումն ինձ դէմ չպատ-
ճառէի:

Յետոյ դառնալով այցելուին աւելացրեց.

— Եթէ Պաննան ուզում է իմանալ որ ես նրա դէմ ոչինչ
չունիմ, թող գայ, ես ինքս իրեն կասեմ:

Առաւօտեան բժիշկը եկաւ բանդաժը փոխելու: Պաննան
ներկայ էր, անկողինն ուղիղեց, բայց բաջութիւնն չունեցաւ նայե-
լու նրա վէրքերը: Բժիշկն ասում էր որ սառոյցը լա՛ւ կլինի:
Բայց ո՛ւր գտնել մի գիւղում աշնանը: Անշուշտ գարեջրատու-
նը ունէր սառոյց, բայց չէր ուզում տալ: Պաննան լուռ էր:
Երբ վերակապութիւնը վերջացաւ ու բժիշկը գնաց, նա իսկոյն
գնաց գարեջրատուն, խնդրեց խանութպանին, գարեջրի հին
հօրը, և խնդրեց նրան մի քիչ սառոյց տալ մի հիւանդի
համար:

— Եթէ ունենայի փոքրիկս, ձրի կտայի, մըմնչաց խա-
նութպանը:

Պաննան տխրեց և լռեց, յետոյ ասաց.

— Կվճարեմ, որքան կամենաք, պարոն, բայց ոչ այժմ,
այս բոպէին ես դրամ չունիմ, դուք մի քիչ կհամբերէք:

— Հօ մենակ փողը չէ ապահովութիւն, ես իրերն էլ եմ
գրաւ վերցնում, ասաց հին վաշխառուն:

Եւ նա ձեռքով նշան արաւ աղջկայ վզի շուրջը նրա վըզ-
նոցին ակնարկելով:

— Մի փոքրիկ համբոյր բանը կշինէ:

Պաննան յայրացաւ. մի սպառնալից ամպ անցաւ նրա
ճակատով. և իր սեղմած շրթունքները ուղղեց հին սրիկային.
ամուր համբուրեց նա և գնաց սառոյց բերելու:

Ի հարկէ սառուցը պէտք էր վերանորոգել, բայց երբ ժա-
մանակը եկաւ, այլ ևս չգնաց և ուղարկեց պառաւ Մօլնարին
ամենալաւ կօմպլիմենտներով: Նա զանգատուեց թէ ինչու «գե-
ղեցկուհին» ինքը չէ եկել, փնթփնթաց, բայց էլի սառոյցը
տուաւ:

Ութ օրուան ընթացքում Պիստան բաւական կազդուրուեց,
այնպէս որ այլ ևս հարկ չկար սառն կոմպրէսների, նա առան-
ձին հոգատարութեան այլ ևս պէտք չունէր. Պաննան որ ամեն օր
առաւօտեան վաղ ժամից միշտ հիւանդի կողքին էր լինում,
այժմ միայն օրերը երկու անգամ գալիս էր լուրեր իմանալու
հիւանդի մասին նրան բերելով որևէ փոքրիկ բաղցրաւենիք

կամ մի բուռն թուժ: Այս ամբողջ ժամանակ բամբասանբեր զոնէ֊դուռ ման էր գալիս. բայց Պաննան անհոգ էր այդ մասին. նա անուռ էր այն հանգիստ, ինչ որ իր պարտքն էր համարում:

Այսպէս անցել էր երեք շաբաթ ճակատագրային օրից: Երբորդ կիւրակէն Պաննան սովորական ժամին եկաւ Մօլնարի տունը մի փոքրիկ շիշ զինի թաղցրած կրծքի վրայ և առաջին անգամ Պիստային գտաւ վերկացած անկողնից: Պիստան արագ դարձաւ դէպի նրան... Պաննան յետ մղուեց մի աղաղակով և բացագանչութեամբ, շիշը երեսին բռնեց և երեսը ծածկեց: Նա առաջին անգամ տեսաւ երիտասարդի այլանդակուած երեսը:

Պիստան առաջ դնաց դէպի Պաննան և դողացող ձայնով ասաց տխրալի.

— Ես բեղ վախեցրի, բայց այդ պիտի պատահէր մի օր. Այն ինչ որ դու զգում ես, ուժ օր է որ ես զգացել եմ, երբ մայրս ճակատիս դրաւ բո բերած սառցոյգ: Ես տեսնում եմ որ աւելի լաւ է որ ես կապուսին դառնամ, աղջիկներն այլ ևս ինձ չեն ուզի տեսնել:

Պաննան թոյլ տուաւ որ իր ձեռքերը վայր ընկնեն, նայեց պարզ իր սև աչքերով և ասաց քաղցր.

— Դու միշտ զգեսումդ աղջիկներ ունիս, հէնց պէտք է ամենքին հաճելի լինի՞ս. մինը բեկ բաւական չէ՞:

— Ի հարկէ, ով կասի որ մէկը չպիտի ունենալ. պատասխանեց Պիստան բռնի ժպիտով:

Պաննան կարմրեց և ոչինչ չասաց: Պիստան զարմացած նայեց և նոյնպէս լռեց, ապա բոլորովին լռեց: Մի վայրկենից երիտասարդ աղջիկը հեռացաւ զլուխը խոնարհած:

Պիստան վերադարձաւ իր աշխատանքին, բայց շատ էր զժուարանում: Նրան ծաղրում էին թէ աղջիկը նրան ուղղել է. նրան անուանում էին յիմար «անշնորհ», սարսափով էին նայում, երբ փողոցով անցնում էր: Պաննան շարունակ ամեն կիւրակէ գալիս էր տեսնուելու, բայց նա նրան ընդունում էր համեստ դէմքով լուռ, նոյն իսկ տարտամ:

Այսուամենայնիւ Ծնունդը մօտենում էր: Տօների նախատօնակը: Պաննան հօրը հետ երկար խօսակցութիւն ունեցաւ և հետևեալ օրը պատարագից յետոյ պառաւ վերադարձաւ իր գլխի Մօլնարի մօտ և ասաց:

—Ինչո՞ւ համար Պիստան չէ ուզում ամուսնանալ իմ Պաննայի հետ: Պառաւ կինը ձեռները բարձրացրեց դէպի երկինք և ասաց:

—Նա կուզէ՛:

—Ի՞նչ խորագէտ էք, ասաց ծերունին, ի հարկէ ցանկանում է: Ամիսներ է որ նա ցանկանում է, կարճ ժամանակ հօգէ՛, սակայն նա չէ կարող տղայից ձեռը խնդրել:

Սրա վրայ Պիստան ինքը եկաւ Մայրը երկիւղով նրան պատմեց այն, ինչ որ Պաննայի հայրն ասել էր և հարցական հայեացք ձգեց որդու վրայ: Երբ երիտասարդը հասկացաւ, թէ քանն ինչումն է, նախ դարձաւ դալուկ և վրդովուած: Բայց ոչ ինչ շուտով ինք վիճքը գտաւ «Լաւ եթէ այդ կլինի», թող իմ պատասխանս բաւական համարէ:

—Պաննան մի բարի աղջիկ է, որին Աստուած օրհնել է, և ես էլ մի նախապաշարեալ չեմ: Աղնիւ մարդիկ կթքեն իմ երեսիս եթէ այդ զոհը յանձն առնեմ: Ես աւելի շուտ ազապ կմնամ ամբողջ կեանքուս, քան յանձն կառնեմ այդպիսի մի զոհ Պաննայի կողմից և թունաւորել նրա կեանքը:

Մայրը և աները նրան հանգստացրին, բայց նա հաստատ մնաց իր որոշման վրայ:

—Ես չեմ կարող հաւատալ որ Պաննան ինձ սիրէ և ես չեմ կարող ոչինչ ընդունել շնորհի համար:

Նա չգիտէր աղնիւ պատանին որ արգարութեան զգացմունքը վարակել է և կարող է համակել մի մարդկայնական ոգի և նրան հրել կարող գործերի, որքան որ ինքը սէքն է, և նա իր տեսակէտից կատարելապէս իրաւացի էր:

Պիստան մնաց անվրդով ծնունդից մինչև նոր տարին, թէ և նրան առաւօտից մինչև երեկոյ շրջապատում էին իր մայրը և Պաննայի հայրը: Սա շատ էր տանջւում այդ միջոցին միշտ տեսնելով որ Պաննայի աչքերը կարմրած են արտասուքից: Նորութիւնը եկաւ հասաւ առանց Պիստայի գալուստի քաջ և երիտասարդ աղջիկը վերցրեց մի մեծ վճիռ, իր պարզ հոգւոյ մէջ լունեցածմեծ տանջանքներից յետոյ, նա ուղղակի գնաց Պիստայի մօտ առանց կեղծ ամօթի, առանց վրդովման, վճռաբար:

—Ես հասկանում եմ քո հպարտութիւնդ, ու ես կգործեմ ինչպէս և դու: Բայց ես քեզ աղաչում եմ, գթա ինձ, եթէ դու ինձ հակառակ չես, եթէ դու չես սիրում մի ուրիշին, ամուսնացիր ինձ հետ: Եթէ ես քո կինը չդառնամ, ես չեմ կարող

իմ կեանքը գոհ և երջանիկ դարձնել, ես միշտ կմն մտանջուած, քո մասին մտածելով, լինելով քո կինը ես հանգիստ կլինեմ և խաղաղութեան մէջ ինքս ինձ հետ: Այդ ինձ համար ոչինչ եթէ դու այժմ տգեղ ես, ես քեզ տեսնում եմ այնպէս, ինչպէս դու. առաջ էիր»...

Այստեղ նա կարճ կանգ առաւ և ապա թեթեւ ժպիտով աւելացրեց.

—Եւ այս մի բարիք ունի նոյնպէս, ես պէտք չեմ ունենայ նախանձոտ լինել:

—Բայց ես, ասաց Պիստան, որ մինչև այն լուսութեամբ չսեղ էր:

—Եւ ոչ դու իսկ, ասում է նա աշխուժով, որովհետեւ երբ կտեսնեմ քո կերպարանքդ ես կյիշեմ ինչ որ արել եմ քո վերաբերմամբ, հաւատացիր ինձ որ ես քեզ լաւ դեմք չեմ կեղծի:

Պիստան մի մեծ հոգի չէր և ոչ էլ շատ յիմար: Նա ընկաւ Պաննայի գիրկը, նրան շոյեց, համբուրեց, գլուխը համբոյրներով ծածկեց դեմքը, փորն անգամ համբուրեց և լաց եղաւ: Պաննան էլ լաց եղաւ և մնաց երկար խօսելու ընթրիքեց յետոյ: Երեկոյեան նրանք գնում էին ծխատէրի մօտ ներկայանալու իբրեւ նշանուածներ: Երեք շաբաթ յետոյ նրանք ամուսնացան բոլոր գիւղացւոց ներկայութեամբ, որոնցից մի քանիսը մեղադրում էին Պիստային, ուրիշները Պաննային, և այն օրից մինչև հինգ տարի անցնելը դա եղաւ մի օրինակելի ամուսնութիւն:

III

Եկեղեցի և բաղաբային վարչութիւն գնալիս, այն շինութիւնը, որ շինուած էր աղիւսից և ծածկուած քարերով Կիսֆալուի մեծ փողոցում միայն մի մեծ նկատելի շինութիւն կար, դա գլեակն էր, կամ, ինչպէս ասում են հունգարիայում «մատուռ պ. Մբօնիէի»: Սա մի ձուլածոյ, սա իսկապէս մի բաւական հասարակ շինութիւն էր, բայց ունէր մի յարկ և բարձրանում էր մի արուեստական երեւելիութեամբ դէպի ուր դեկավարում էր մի սալայատակ լաւ պատրաստած մինչև հռոմ, մի ասպետ, սուրը պատուի բռնած, ժամանակից բաւական հնացած կիսադէմով:

Դղեակի սեփականատէրը պ. Աբօնիյ մի ազապ մարդ էր յիսուն տարիներէից ի վեր:

Վաւերացուած էր որ 300 տարուց աւելի նրա ընտանիքը հաստատուած էր այնտեղ իր սեփականութեան մէջ. ճշմարիտ է զգալի կերպով փոքրացած, և որ այդքան ժամանակ բաւական նմանում էր ժանտախտի հիւանդանոցի: Մինչև 1848 թիւը ամբողջ Նիսֆալու գիւղն ունէր իր զիւլացիները իր համայնական հոգերը ու տիրապետական բաժանական իրաւունքներ (հողի, որսի, ձկնորսութեան, մսի, ըմպելիքի) պատկանել է Աբօնիէին և որի իսկական տէրն է. այժմ Շարլ Դ'Աբօնի դուրս էր գալիս այդ մոլութեան և այսպէս ասած, չզիսեմ ինչու, նահապետական օրերից, երբ զիւլացին օրէնքից դուրս էր, երբ ջննտլմենը Վեսարի պէս էր ապրում իբրև մի փոքրիկ աստուած, հզօր և անընկճելի եթէ ոչ տիրապէս բաղաբաժար և իմաստուն ու բարի, ինչպէս մի ամերիկեան «մասսա». նա անցնում էր գիւղէ գիւղ, բաճը ձեռին, նայելով զիւլացիների գէմբերին, այնպէս որ կարծէք զիւլացու երեսին թքել է ուղում, որ շուտով չէ կեղտոտում և կամ վարում է ինչպէս հրէայի հետ դղեակում նրան տէր շինելով երկու դարբանների երկու ողորմելի հայդուկներով երկրի մէջ. և զարնել յաճախ որ նա զգայ դանակի անհրաժեշտութիւնը. նա նայում էր գիւղի բոլոր կանանց առանց խորութեան և առանց որոշելու, իբրև իր հարէմը բնական, և նա օր ու ցերեկ անց էր կաց. նում յափելով ու յակելով, նրա միակ կրթութիւնը աստուածաշնչից էր 32 երես, սա կարտերի մի թիւ էր երկրի խաղերի համար յարմարեցրած: Իր աշխարհի կանանց վերաբերմամբ նա աշխատում էր ցոյց տալ մի տեսակ ասպետութիւն որ արտայայտում էր կոպիտ կոխներով իսկական տիրոջների հետ և հակառակում էր այնքան դուէլներով, յիմար պատճառներով, իբր թէ քնքշաբար և ջնչին յարգանքներ ինչպէս զիշերային սերենադ, որ տևում է ամբողջ զիշեր պատուհանների տակ ու ուրիշ այդպիսի յիմար անպիտան կրքեր, անձաշակ: Այսօր այդ ամենը բոլորովին փոխուել է, բայց շատ ազնուականներ որոնք 1848-ին կային, նրանք զգում են որ նոր ժամանակի համար մեռած են: Եւ իրենց սրտերի խորքում ծածկամտութեամբ զգում են որ իրենք երկրի բացարձակ տէրերն են և թէ իրենց ատամները պիտի կրճտին որպէս զի օգտուին ամեն բայլից որ դուրս հանեն հրապարակ անժամանակ զգացումները:

Աբօնիի միակ որդին տեղապահ էր զօրաբանակում պատահմամբ Պալաթենում երբ 1848 թուի պատերազմը պայթեց, նա գալթեց իսկոյն իր բոլոր զօրքով Հօնվէդ, ուր նա մնաց մինչև մրցման վերջը յանուն ազատութեան, ամեն օր կոիւ, հիանալի յաղթութիւններ և նա հակառակ իր երիտասարդութեան հասաւ գնդապետ-տեղապահի պաշտօնին։ Վիլագոյի արկածից յետոյ փախաւ արտասահման և ապրեց մի քանի տարի ինչպէս հեծելազօր սպայ Թիւրքիայի 1860-ին վերադարձաւ իր տունը և յանձն առաւ կրկին կառավարութիւնը և ժառանգութիւնը, որ հօրը մահուանից սկսած պահպանուել էր մի կտակակատարով, նա շատ իրաւունքներ գտաւ այդտեղ աղաղակելու և փոթորիկ հանելու։ սեփականութեան պայմանները կանոնաւորուած էին հոգաբարձութեան օրերով, ըստ Աբօնիի փեսայերի էին կալուածատիրոջը և վիրաւորական։ Ամենից աւելի հարուստ դաշտերը, նրանք ասում էին, տուած է համայնքին, իսկ ամենամալուող, ամենաչոր դաշտերը մնացել էին սեփականատիրոջ։ համայնքը հիանալի կազմի փայտ ունէր, որ բնականաբար առատ կտրտում էր և վաճառում, իսկ նրան տուել էին ճահիճները, գետի երկարութեամբ համայնական ցանքերի բաժանման համար լայն դաշտեր կային մշակելու յարմար, նոր սեփականութեան շուրջը, որ բաժին էր ընկել գիւղացիներին, իսկ նրա բաժինը ժայռոտ լեռնալանջեր էին։ նա բարկութիւնից խելագարուում էր առաջին անգամ տեսնելով թէ իշխանութիւնը ի՞նչ է արել իր կալուածից։ Բայց նրան էլ մնում էր մի միջոց գտնել այդ նոր վիճակից ազատուելու, որովհետեւ դատով նա ոչինչ չէր կարող վաստակել։ ուստի նա էլ սկսեց գտնել մի լիակատար հաւատարմաթղթով և դրանով գործը շատ կանոնաւոր կերպով առաջ գնաց։ Ուժով, նա աւելի շանսեր չէր ունենայ յաջողելու։ Գիւղացիք կատակ չեն անում երբ նրանց սիրելի դաշտին ձեռք տուող է լինում։ նրանց նեղացնելու առաջին փորձին նրանք իսկոյն կրակ կձգէին նրա կտուրը կամ թէ նրա մարմնի վրայ նշաններ կթողնէին, որից կերեւար թէ գիւղացւոց նեղացնելը վատ հետեանքներ է ունենում։ յամենայն դէպս ոչ ծնշումները, ոչ ինքնզգացումները և ոչ խաղաղութիւնը, այնպէս չարին որ նա կարողանար սառնարիւն նայել երբ մի գիւղացի էր տեսնում, կամ երբ գնում էր նայելու իր բաժին հողերը, սոսկալի, անպէտք քարքարոտ, մինչդեռ գիւղացիներն ունէին ամենաբա-

րեբեր հողերը և Աբօնիին նրանց վրայ նայում էր իբրև ւկա-
տաղած գերիշ:

Նրա հրամայելու ճաշակը որ գոհանալու սովորած էր
նրա ամենաներիտասարգ հասակից առանց ուշանալու մի ա-
ռիթ գտաւ արտայայտուելու Այն, ինչ որ իր անունը ու կա-
լուածը նրան չէր տալիս, նա ստացաւ մի հասարակական պաշ-
տօնով: Երբ Աւստրիական իշխանութիւնները ոչնչացան և երբ
վերանորոգեցին կոմիտատների իրաւագիտութիւնը, Աբօնիին
ոչինչ չէր մնում, եթէ ոչ կամք արտայայտել որ կոմիտատի
կօնգրեգացիան, բաղկացած իր ծնողներից և բարեկամներից, ա-
նուանէ քրէական բաժնի դատաւոր համայնքում:

Այս կերպով նրան թւում էր որ վերագարձել է թան-
կագին հին դարերին: Գիւղացիք նորից ստիպուած էին նորան
յարգանօք ողջունել, որովհետեւ նրա ձեռը նորից գիւղերում
տարածեց ճշմարտութիւն և ներողամտութիւն. անգրչրհեղե-
ղեան մտրակը գործի դրուեց նրա հրամանով և տանջանաց
գործիքները, իր ոյժի խնդագին սիմֆօնները միշտ պատրաստ
էին մատուռի պատուհանի տակ: Երբ նա դուրս էր գալիս եր-
կիր գործի կամ իր զուարճութեան համար, նրա կառքը չորս
ձիանի էր և զարդարուն: Գեղերը գնալու ժամանակ, գիւղացիք
պիտի իրենց կառքերով նրա առաջը դուրս գային և եկեղեցիներ-
ի վանգերը զարկէին, հէյդուկները զոյնզգոյն լիվրէյներով,
սուրը կողքին, նստած կառապանի կողքին նրան գոռում էր մի
հրաման որևէ հայհոյանքով և կառապանը անցնելուս մի
հարուած էր սլացնում մտրակի ուղղած անպատիւ ծառային,
որ շատ անգամ դորանից էլ աւելի պատիժներ էր ստանում,
երբ պարօնը լաւ տրամադրութեան մէջ չէր լինում:

Ճաշից յետոյ ժամանակ անցկացնելու համար, այլ ևս
նրա համար անկարելի էր լինում գիւղեր ղրկելու հրէաներին
ժողովել և ձաղկել անողորմաբար, բայց դեռ հնարաւորութիւն
կար Բոհեմներին կաստել բերել որ նրանցով զուարճանայ ա-
ղայաբար: Նրանք նուագում էին իրենց եկեղեցական եղանակ-
ները, Պարօնն զմայլում էր և աջ ու ձախ կողմը ջութակահար-
ներին իբրև պարգևներ ապտակներ էր բաժանում ոգևորուած
և ապա նա հանում էր իր թղթապանակից մի թղթագրամ,
վրան թքում էր ու նրան կպցնում էր Բոհեմիայի զուռնաչու

առաւ թշին ¹⁾ և երաժշտութիւնը աւելի աշխուժով է առաջ գնում...

Չնայելով որ Աբօնէյն այդպիսի մի օրինակելի դատաւոր էր, նրան երկրորդ անգամին չընտրեցին քովտայում: Կառավարչական և քաղաքական այդեցութիւնները յաղթանակը ուրիշ թեկնածուի էին թողել:

Այդպիսով Աբօնյի վերադարձնում էր մասնաւոր կեանքին, բայց նրա ծնունդը և կարողութեան ձգտումը որ ունեցել էր, նրան թողել էին դեռ ևս շատ տիտղոսներ և նրա զիւլը, նրան անուանեց պետ համայնքի:

Այս անձնաւորութիւնը որի կեանքը ու գործերը ու առանձին բնաւորութիւնը մենք այժմ ճանաչում ենք, ման էր գալիս մի շոգ կէսօրից վերջը օգոստոս ամսին ախոռներում որ փակում էին մատուռի յետին զաւիթը. նա ձիերը և կառքերը կառավարում էր իր սովորութիւնների համեմատ:

Աբօնին այդ օրը շատ վատ էր տրամադրուած. որովհետեւ նա մի կատաղի կռիւ էր ունեցել հնձողների հետ և որ պահանջում էին տալ իրենց այն ցորենը, որ իրենց արդար քրտինքն է: Նա աւելի գրգռուեց երբոր իր սիրելի ձին գտաւ կաթուածահար, որ չէր կարող տեղից շարժուել: Այնտեղից նա մտաւ մի ամբար որ տախտակներով բաժանուած էր երկու մասի և խոտի պահեստ էր:

Առաջին բանը որ նրա աչքին ընկաւ, մի շատ հանգիստ բնած մարդ էր խոտի վրայ, որ լաւ խմբացնում էր և բնած տեղն էլ ուրախ էր երևում: Նա ճանաչեց այդ ծոյլին, դա «անպիտան Պիստան»-ն էր, որին կանչել են դեռ առաւօտից զղեակը կառքի կոտրած անիւը շինելու: Աշխատանքն սկսած ահագին կոյտ բեռների, երկաթի շրջանակների, անիւի շառաւիղների, վերջապէս անիւի բոլոր մասերի կոյտը թափուած էին անուագործի շուրջը, մինչդեռ նա բնած էր խաղաղ բնով:

Ուրիշ բան չէր հարկաւոր Աբօնի վատ տրամադրութիւնը և կատաղի բարկութիւնը փոխելու համար մի ուրիշի դէմ: Կատաղած նա գոռաց բնողին:

¹⁾ Մինչև այժմ ոչ միայն խորին Ասիայում, այլ և Կովկասում հայերի և թուրքերի մէջ այդ վայրենի սովորութիւնը դեռ յարգի է:

— Ինչ սատանան է քեզ բերել, ծոյլ անպիտան. ուզո՞ւմ ես վերկենալ իմ խոտի վրայից:

Պիստան, որին այդ կոչը դեռ բոլորովին չէր վարժեցրել, ինչ որ մրմնջաց երազի մէջ, դարձաւ միւս կողքին իր բունը շարունակելու համար: Արդէն Աբօնէյը չկարողացաւ իրեն գսպել և բնած մարդուն քացով տուաւ և աղաչակեց.

— Աեր կաց, ասում եմ, թշուառական, քեզ վճարել են այստեղ որ աշխատես և ոչ թէ որ խոմիացնես:

Իսկոյն Պիստան ոտքի կանգնեց և սկսեց իր պաշտպանութիւնը, նա չարութեամբ իր մի աչքովը նայեց իր կոպիտ վերաւորողին և ասաց.

— Ես օրով չեմ աշխատում, այլ կտորով և երբ ես քընում եմ, այդ ժամանակն ինձ է պատկանում և ոչ ձեզ: Երկրորդ, ես չեմ մտաբերում թէ մենք երբ ենք եղբայրութեան կենացը խմել:

Աբօնիին գլուխը բարձրացրեց և նրա երեսն այնպէս կարմրել էր որ կարծես թէ ապտակել են:

— Ինչ, գողաց նա. այս սրիկան համարձակում է ինձ վերաւորել իմ յարկի տակ, ես քեզ կտվորեցնեմ այս բոպէին թէ դու ո՞վ ես և ես ո՞վ եմ և բարձրացրեց մտրակը որ միշտ ձեռքին էր լինում, որպէս զի նրանով խփէ Պիստային:

— Ազատ զիւղացու բարի արիւնը սկսեց եռալ անուագործի երակներում: Նա մի քայլ յետ գնաց, ապա մատները շրթունքների վրայ դնելով սուլեց.

— Ասի՛ր ձեր գլխին եթէ կհամարձակուէք ինձ ձեռք տալ: Ինչքան որ ճիշտ է որ մի Աստուած կայ, այնքան էլ ճիշտ է որ բո գլուխդ կշարդեմ, ասաց անուագործը աչքը կրակ կտրած:

Աբօնին վախեցած մի ծանր հայհոյանք արտասանեց և չորս քայլ յետ յետ գնաց դէպի դուռը: Այնտեղից նա գողաց անուագործի վրայ իր սպառնալից դիրքը պահելով:

— Այդ քեզ թանգ կնստի, աւազակ:

Եւ նախ քան Պիստան կհասկանար թէ ի՞նչ է մտածում իր հակառակորդը, նա փակեց դուռը և երկաթը ձգեց ետեւից:

Անուագործի առաջին շարժումն այն եղաւ, որ նա վազեց դէպի դուռը որ բանայ ուսի հարուածով, բայց բնազդամբ կանգ առաւ, երբ լսեց Աբօնիի ձայնը:

— Ժանօ, գողում էր Աբօնիին իր կառապանին որ ախոռի

աւագ էր—գնա իմ սննեակս և բեր ինձ իմ ռէփօլվէրս, այն որ գիշերուան սեղանի վրայ է և ոչ այն որ կախած է պատից:

Ժանօն գնաց և գաւթում լուծիւն տիրեց: Ապա փակուած մարդն սկսեց վրդովուել:

—Բացէք, բացէք, գոռաց նա հրելով դրանը որ երկու տեղից էր փակած:

Աբօնին որ հսկում էր միւս կողմից փակած դրան առաջ, ոչինչ չասաց, բայց որովհետեւ Պիստան չէր հանգստանում և շատ էր հրում դուռը, նա նորան գոռաց.

—Հանդարտ, որդեակ, դուրս կգաս, բայց ոչ որպէս զի գնաս գեղեցիկ կնոջ մօտ, այլ բերդը:

—Բացէք, ասաց ձայնը կրկին ներսից, ապա թէ ոչ ես կվառեմ ձեր խոտը և տունը կայրեմ ձեր գլխին:

Սա մի խելճ ուղորմելի սպառնալիք էր որ խելճը չգիտէր թէ ինչու էր անում. եթէ նա կատարէր իր սպառնալիքը և խոտը վառէր, մինչև տան կրակ ընկնելը ինքը պիտի խեղդուէր խոտի ծխից և ապա այրուէր: Աբօնին նրա ասածը լուրջ ընդունեց և ասաց.

Երկրորդն առաջնից աւելի լաւ, վատ չես... տես, տես, զաւակս, լաւ հաշիւ արա, երբ վճարման րոպէն գայ, մենք երկուսով կլինենք: Ժանօն վերջապէս երեաց և մի լուրջ դէմքով ռէփօլվէրն իր տիրօջն ուղղեց:

—Եւ այժմ գնա և երկու շղթայ բեր բաղաբային վարուցութիւնից և թող դաշտի պահապանը գայ որ շղթայի այս սրիկային:

Պիստան լռել էր. բայց հանգիստ մնաց, որովհետեւ տեսաւ որ բարկութիւնը և աղմուկն իրեն էլ չեն օգնի: Նա մնաց ներսը և Աբօնին միւս կողմից, երկուսն էլ սպասողական դրութեան մէջ էին: Դղեակի պագեպանը որ ծաղկի մի կողով էր պատրաստում գաւթի մէջ, տեսարանին ներկայ է եղել սկզբից մինչև վերջը և առանց ցոյց տալու թէ հետաքրքրւում է, շարունակել է իր զործը:

Վարչութիւնը 100 քայլ էր այնտեղից և հինգ րոպէից աւելի կանուխ ժանօն յետ դարձաւ ոստիկանի հետ: Ապա Աբօնին յետ կանգնեց, ռէփօլվէրն ուղղեց դրանը և ոստիկանին հրամայեց դուռը բանալ, երկաթը հանուց, դուռը բացուեց և Պիստան երեաց շէմքի վրայ, միշտ տգեղ դէմքով, բայց այդ րոպէին աւելի ևս սարսափելի, երկժանին սեղմած աջ ձեռքում:

—Առաջ, քայլիր հրամայեց Աբօնէլը ուկոլվէրը նրա վրայ ուղղած և անուագործը դուրս եկաւ գաւիթ առանց դիմադրութեան:

—Վայր դիր երկժանին, դա ինձ է պատկանում, ասաց Աբօնէյին, Պիստան նայեց նրա վրայ և տեսաւ որ ուկոլվէրն ուղղած է իր կրծքին: Նա վայր դրաւ երկժանին և պատրաստուեց գնալու:

—Այժմ շղթաները, ասաց Աբօնին դառնալով իր ծառաներին. միւսնոյն ժամանակ հարցրեց այգեպանին:

—Դու միշտ այդտեղ էիր, չէ՞իր կարող գալ մեզ օգնելու: Այգեպանը ձեռնոււմ է թէ չհասկացաւ ասածը և շարունակոււմ է իր ծաղկի կողովով զբաղուել:

Պիստան Աբօնի վերջին խօսքերից յետոյ կրկին վերցրեց երկժանին և գոռաց:

—Ով իր կեանքը գնահատում է, թող յետ կենայ, ես կը քայլեմ ապառ, ոչ որ իրաւունք չունի ինձ շղթայել, ես ոչ զոյ եմ ոչ մարդասպան:

Վառապանը և ոստիկանը փախուստ էին տալիս երկժանիքից որ նրանց սպառնում էր:

—Ես քաղաքապետ եմ թէ ոչ. գոռաց Աբօնին, Ձեր իշխանն եմ թէ ոչ. թշուառականն ուզում է ինձ հակառակել, ձգեցէք վիզը շղթաներն ասում եմ ձեզ, կամ...

Երկու ծառաները արագ մօտեցան Պիստային, սա յետ կացաւ և սկսեց ծածանել երկժանիքը. ոստիկանը գնում էր նրա ետեից որպէս զի երկժանիքը խլէ, երբ յանկարծ լսուեց մի սոսկալի գնդակի սուլոց և ապա մի աղաղակ և նա ինչպէս արմատից կտրուած ծառ, մեռած վայր զլորուեց:

—Ահա, թէ ինչ շահեց, ասաց Աբօնին կիսաձայն: Եւ իները բոլորովին դալկացած էր...

Վառապանը և ոստիկանը մնում էին դրան առաջ սոսկացած և այգեպանը մօտեցաւ հանդարտ:

—Նայեցէք թէ ինչ է պատահել հրամայեց Աբօնին մի քանի վայրկենից յետոյ, որի միջոցին սոսկալի լուռութիւն էր տիրել:

Ժանօն անմիջապէս մօտեցաւ երկնչելով ընկած մարդուն որ անշնչացած էր, կուցաւ նրա վրայ. շօշափեց և ականջ դրաւ շնչառութեանը. Վերկացաւ և զողալով ասաց:

—Ծակը ուղղակի ճակատի վրայ է, նա չէ շարժուում, չէ վերակենդանանում. ես վախենում եմ.—և

Մի քիչ տատանուելուց յետոյ...

—Մեռած է...

Աբօնին նրա վրայ նայեց և ասաց.

—Աւելի վատ... վերցրէք նրան պատեղից... տարէք տուն... իր տունը—և նա ծանր քայլերով բարձրացաւ դէպի իր դղեակը:

Ծառաները աչքերով հետևում էին նրան մի քանի վայրկեան բթացած, ապա նրանք բարձրացրին դիակը դրին երկու միմեանց կապած փայտերի վրայ և տալան. Այգեպանը մօտեցաւ նրանց օգնեց:

Ֆրանս. քարզմ. Ս. ՀԱԽՈՒՄԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԿՏԱԿԸ ԸՍՏ ՌՈՒՍԱՅ ՕՐԷՆՍԴՐՈՒԹԵԱՆ

Ամեն մի խելացի մարդ իւր կենդանութեան ժամանակ պէտք է հոգս անի իւր մերձաւորների ապագայի մասին և կտակը այս տեսակէտից շատ կարեւոր բան է: Դժբաղդաբար մարդիկ կտակ են անում այն ժամանակ, երբոր արդէն հիւանդութիւնից թուլացած և յայտնի չափով առողջ դատողութիւնից զրկուած են լինում: Ռուսաց օրէնքների տասներորդ հատորի առաջին մասի 1010 յօդուածը ասում է, որ կտակը կայքի տիրոջ վերջին կամքի յայտնութիւնն է իւր մահուան դէպքում: Սրանից պարզ է, որ կտակը նշանակութիւն է ստանում կտակարարի մահուանից յետոյ:

Եթէ մէկը կտակով նշանակում է ժառանգ հանգուցեալի կայքի՝ այս դեռ չի նշանակում, որ վերջինս պարտաւոր է անպատճառ ժառանգութիւնն ընդունել: Ժառանգը կարող է և հրաժարուել կտակից և ժառանգութիւնից և այս մասին նա պարտաւոր է յայտնել դատարանին: Իսկ եթէ ժառանգը կտակը ընդունում է՝ նա պարտական է կատարել կտակարարի բոլոր պարտականութիւնները, թէև ստացած ժառանգութիւնը եղած պարտքից պակաս էլ լինի: Այսպիսով եթէ մէկը ընդունում է իւր օգտին եղած կտակը, նա պատասխանատու է և մեռած կտակարարի բոլոր պարտքերի համար: Նոյն օրինագրի 1017, 1018, 1019 յօդուածների հիման վրայ կտակ անելու իրաւունք ունին միմիայն այն մարդիկ, որոնք քաղաքացիական լիակատար իրաւունքներ ունին և այս պատճառով կտակ անելու իրաւունքից զուրկ են անչափահասները մինչև քսան և մէկ տարեկան դառնալը, անմիտները և խելագարները, որովհետև օրէնքով կտակ անողի խելքը տեղը պիտի լինի

և յիշողութիւնը հաստատ: Բացի թեմակալ եպիսկոպոսները և յաջորդ վարդապետները, մնացեալ սեագլուխ հոգեւորականները իրանց ստացուածքը որեւէ մէկին կտակելու իրաւունքից զուրկ են, իսկ թեմակալները և յաջորդներն էլ միմիայն իրենց մասնաւոր շարժական կայքը կարող են կտակել: Քրէական և այլն յանցանքների համար դատաստանի վճռով իրաւունքներից զրկուածները նոյնպէս չեն կարող կտակ անել (յօդ. — 1019), իսկ եթէ կտակը գրուած է վճիռը յայտնելուց առաջ՝ այն ժամանակ այս տեսակ կտակները զօրութիւն ունեն: Կտակ անել չեն կարող նոյնպէս ինքնասպանութեամբ մեռածները և ինքնասպանների կտակները ոչ մի նշանակութիւն չունին (յօդ. 1017): Սնանկ յայտարարուած վաճառականները և առհասարակ դատարանով սնանկ ճանաչուածները և շուայութեան համար խնամակալութեան ներքոյ գտնուող մարդիկ թէև իրաւունք չունեն կարգադրութիւն անելու իրենց կայքը ծախելու և օտարացնելու, բայց կտակ անելու իրաւունքից զուրկ չեն, եթէ ի հարկէ բոլոր պարտքերը տալուց յետոյ նրանք կունենան ազատ մնացած ստացուածք, որի մասին կարող են կտակ անել:

Օրէնքը յայտնի սահմանափակումներ է ստեղծել և այն մարդկանց մասին, որոնք կարող են կտակով ժառանգութիւն ստանալ: Կտակով ժառանգել կարող է նա, ով կտակարարի մահուան օրը քաղաքացիական իրաւունքներից զրկուած չէ, ուրեմն դատապարտուածները և վանականութիւն ընդունած հոգեւորականները ժառանգել չեն կարող: Բացի այս օրէնքը լեհացիներին արգելում է ժառանգել անշարժ կայք յայտնի նահանգներից դուրս, հրէաներին անշարժ կայք ժառանգելու Ռուսաստանի արգելում է անշարժ կայք ժառանգելու: Իսկ միւս տեղերում անշարժ կայք ժառանգութիւն ստացող հրէաները պարտաւոր են վեց ամսուայ ընթացքում ծախել այդ ժառանգութիւնը: Հրէաներից շատ քչերը, որոնք բարձրագոյն ուսում ունին կամ առանձին մասնաւոր իրաւունքներ են ստացել, իրաւունք ունեն ժառանգել ամեն տեղ: Օտարահպատակները նոյնպէս իրաւունք չունեն Ռուսաստանի արեւմտեան նահանգներում անշարժ

կայք ժառանգելու բացի մի երկու քաղաքներից: Արգելուած տեղերում ժառանգութիւն ստացող օտարականները երեք տարուայ ընթացքում պարտաւոր են ծախել իրենց ժառանգութիւնը: Տոհմական ազնուականները միայն կարող են ժառանգել ազնուականների թողած անշարժ կալուածքը: Բոլոր մնացած անձինք, որոնք թէև իրանք կտակելու իրաւունք չունեն, կարող են ժառանգել, որպէս խելագարները, սնանկները, անչափահասները և այլն: Սրանց օգտին կտակել կարելի է ժառանգութիւն: Պետական և հոգևոր հաստատութիւնները, որպէս և բարեգործական և մասնաւոր ընկերութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն տէրութեան թոյլտուութեամբ, կարող են ժառանգել կտակների հիման վրայ:

Միմիայն վանքերի և եկեղեցիների օգտին կտակած անշարժ կայքերը պիտի հաստատուեն Թագաւոր Կայսեր Բարձրագոյն հրամանով:

Վերևը լիշել ենք, որ ժառանգութիւն ստացողը պէտք է կտակարարի մեռնելու ժամանակ իրաւունք ունենայ ժառանգելու, իսկ եթէ ժառանգը կտակողից շուտ մեռնի կամ զրկուի իրաւունքներից՝ նրա օգտին եղած կտակը զօրութիւն չունի: Եւ ընդհակառակը, օրէնքով կարելի է կտակ անել այնպիսի մարդու օգտին, որ կտակ գրելու ժամանակ իրաւագուրկ է, իսկ կտակարարի մեռնելու րոպէին նա կարող է իրաւատէր դառնալ և այսպիսի մարդկանց օգտին եղած կտակները բոլորովին օրինաւոր են ճանաչուած: Մի քանի բացառութիւններ է սահմանում օրէնքը այն կայքերի համար, որոնք կտակի տակ չեն կարող ընկել և նրանց տէրը չի կարող կտակել այդ կայքերը: Ամենահարկաւոր կէտը այս խընդրում այն է, որ տոհմական կամ ցեղական ժառանգութիւն ստացած անշարժ կայքերը կտակել չի կարելի (յօդ. 1068). երկու դէպքում միայն կարելի է կտակ անել ժառանգական կայքերի մասին: Նախ ժառանգական կայքը մեռնող ամուսինը կարող է կտակել իւր ամուսնուն միմիայն ցկեանս օգտուելու համար: Այսպիսի կրտակը պիտի նօտարի միջոցով կատարուի, իսկ եթէ տնային կտակ է՝ այն ժամանակ կտակողը պարտաւոր

է բոլոր կտակը սկզբից մինչև վերջը իւր սեփական ձեռքով գրել և բացի այս դեռ կենդանութեան ժամանակ այսպիսի կտակը պէտք է գրուած լինի ի պահեստ կամ դատարան կամ կայսերական մարզասիրական ընկերութեան խորհուրդը: Այսպիսի ժառանգութիւն ստացող ամուսինը այլ ևս զրկուած է իւր օրինաւոր այրու համար նշանակուած բաժնի սեփականութիւնից (յօդ. 1070 և 1148): Երկրորդ՝ եթէ ժառանգական կայքի տէրը որդիք չունի և ոչ էլ թոռներ կամ ուղղակի սերունդ ստորին գծով՝ (НИСХОДЯЩИЙ), այն ժամանակ նա կարող է կտակել թէկուզ և հեռաւոր ժառանգներից մէկին, բայց այս մէկը պէտք է այն ցեղից լինի սերուած, որ ցեղից որ կայքը հասել է ժառանգողին: Այս դէպքում ժառանգող մի անձնաւորութիւն կարող է և այդ ցեղի իգական սերնդի զաւակ լինել: Այսպիսի կտակները նոյնպէս պիտի նօտարի միջոցով կտտարուին, իսկ եթէ տնային են՝ պէտք է պահելու տրուած լինեն պատշաճաւոր և օրէնքի մէջ ցոյց տուած հաստատութիւններին: Առանձին ծառայութեանց համար տէրութիւնից նշանակած ժամանակաւոր դրամական նպաստները (аренда) կարելի է կտակել կնոջը կամ որդիներին կամ այս անձանց ուղղակի ժառանգներից մէկին (1067):

Մնացած բոլոր տեսակ կայքերը, որոնք ժառանգական կամ տոհմական ծագում չունին, համարուում են անձնական կայք (благосприобрѣтёнными) և սեփականատիրոջ կտտարեալ կամքից է կախուած այս կայքերի մասին կտակ անելու իրաւունքը: Շարժական ստացուածքը և առհասարակ շարժական կայքը և կանխիկ դրամը անձնական սեփականութիւն է համարուում և ոչ մի վէճ չի չարելի բաց անել այն մասին թէ դրանք ժառանգական են (յօդ. 398):

Սրանից յետոյ հետաքրքրական են կտակի խնդրում հետևեալ հարցերը թէ ինչ կարգադրութիւններ կարող է անել կտակարարը, ովքեր են հոգաբարձուք կամ կտակակատարները և վկաները, ինչպէս պէտք է կազմել կտակը և այլն:

Կայքը կարելի է կտակել կամ ի սեփականութիւն

Ա. կամ ժամանակաորայէս տիրելու և օգտուելու համար. (յօդ. 1011): Բայց չի կարելի կտակի մէջ գրել թէ կայքը տրուում է այս կամ այն անձի կարգադրութեան ըստ իւր կամաց առանց բացարձակապէս կտակելու ի սեփականութիւն, որովհետեւ առանց սեփականութեան իրաւունքի ոչ ոք չի կարող ըստ իւր կամքի կարգադրել կայքը: Ուրիշ բան է, երբոր կտակարարը նշանակում է կտակակատարներ կամ ինչպէս ժողովուրդն է ասում (հոգեւորդիք), որոնց յայտնի յանձնարարութիւն է տալիս կտակի մէջ և խնդրում է այս կամ այն որոշ կարգադրութիւնները անել:

Օրէնքով արգելուած է նշանակած ժառանգին ժառանգ նշանակելը, որ ասել է թէ կտակարարը չի կարող գրել թէ այս ինչ ժառանգի մահից յետոյ կայքը պիտի անցնի այս ինչ մարդուն: Եթէ մի անգամ կայքը կտակած է մէկին ի սեփականութիւն՝ այլ ևս չի կարելի նոյն կտակի մէջ գրել թէ ժառանգի մահից յետոյ կայքը պիտի անցնի որոշ անձնաւորութեան: Այս կնշանակի, որ չի կարելի կտակի մէջ սահմանել յետագայ ժառանգների կամ ժառանգութեան կարգ կամ յաջորդութիւն: Սա արդէն ժառանգի անմիջական իրաւունքն է: Սակայն օրէնքը (յօդ. 1068) իրաւունք է տալիս կտակարարին իւր անձնական կայքը կտակել իր կամքին համաձայն և յայտնի պայմաններով, որ արգելուած չեն օրէնքով: Կտակարարը կարող է, ինչպէս վերեւը յիշուած է, կտակել միայն ցկեանս օգտուելու համար, կարող է կտակել իւր կայքը շատ մարդկանց, կարող է պարտաւորեցնել ժառանգներին միանուագ կամ պարբերաբար յայտնի գումար կտակածից տալ այս կամ այն անձին կամ հիմնարկութեան. բայց այս վերջին դէպքում կտակարարի կարգադրութիւնը պարտաւորեցուցիչ է միմիայն ժառանգի համար, քանի որ նա կենդանի է (յօդ. 1086): Բացի այս, կտակողը կարող է տալ իւր կայքը մէկին «ի վայելումն» մինչև յայտնի ժամանակ, օրինակ մինչև կնոջ ամուսնանալը կամ մինչև ժառանգի յայտնի հասակի հասնելն և այլն և այլն: Կտակարարը կարող է գրել, որ մի յայտնի ժամանակ ժառանգը իրաւունք չունի կայքը ծախելու կամ գրաւ

դնելու և այլն: Կտակարարի օրինաւոր կարգադրութիւնները միայն պիտի կատարուին, իսկ օրէնքի հակառակ արած որոշումները մնում են անկատար (յօդ. 1029): Այս կանոնը կարելի է գործադրելի հարկէ միայն այն դէպքում, երբոր կտակի մէջ եղած կարգադրութիւնները այնպէս սերտ չեն կապուած միմեանց հետ, որ կարելի լինի անջատել միմեանցից և օրինաւորները կատարել, իսկ ապօրինիները թողնել առանց հաստատման: Իսկ եթէ անկարելի կլինի անջատել՝ այն ժամանակ կտակը ամբողջովին անվաւեր է մնում և ոչնչացնւում է: Ինչ ձևով պիտի կատարուի կտակը: Այս հարցին պատասխանում է վերոյիշեալ հատորի 1023 յօդուածը, ուր ասուած է թէ կտակը պիտի գրուոր լինի և բերանացի կամ խօսքով առանգած կտակները ոչինչ ոյժ չունեն: Գրաւոր կտակները երկու տեսակ են լինում: Մի տեսակը անուանւում է տնային, երբոր գրւում են առանց պաշտօնական որ և է անձի մասնակցութեան և նօտարական, երբոր գրւում են նօտարի միջոցով:

Այս երկու տեսակ կտակների տարբերութիւնը ներանում է կայանում, որ տնային կտակները հաստատելու ժամանակ դատարանը պարտաւոր է կտակի իսկութիւնը ստուգել և հարց ու փորձի ենթարկել կտակի մէջ նշանակած վկաներին: Բացի այդ, այսպիսի կտակի դէմ ամեն շահախնդիր ոք կարող է վէճ յարուցանել կտակի իսկութեան մասին և դատարանը պարտաւոր է ստուգել այսպիսի վէճերը, իսկ նօտարական կտակների իսկութեան դէմ վէճ չէ ընդունւում և կտակը հաստատւում է առանց վկաներին հարց ու փորձ անելու: Միմիայն կարելի է նօտարական կտակի դէմ վիճել, երբոր կարելի է պօգլօգ ենթադրել և ստորագրութեան կեղծիքի խնդիր յարուցանել:

Տնային կտակը պիտի գրուած լինի կտակողի ապրելու տեղում և կարող է լինել և հասարակ կամ մինչև անգամ փոստի թղթի վերայ, բայց միայն թղթի թերթը պիտի ամբողջ լինի, որովհետև արգելուած է կէս թերթի կամ թղթի կտորների վրայ կտակ գրելը (յօդ. 1045): Կտակը կարելի է

գրել սեփական ձեռքով և կամ ուրիշին կարելի է խընդ-
րել գրելու, բայց վերջին գէպքում առաջ պիտի ստորա-
գրադէ կտակ գրողը, յետոյ կտակարարը և վերջը վկա-
ները: Ստորագրութիւնները պիտի լինեն անպատճառ
կտակի տակ և ոչ շապկի վրայ և պիտի կրեն ստորա-
գրողի կոչումը, անունը, հօրանունը և ազգանունը
(յօդ. 1047): Կտակի մէջ սպրդած սխալները, ուղղած
տեղերը և ջնջածները պիտի լիշատակուին ստորագրու-
թիւններից առաջ և եթէ կտակարարի սեփական ձեռ-
քով չեն գրուած այսպիսի տեղերը՝ այն ժամանակ սրանք
անվաւեր և առոչինչ են համարուում (յօդ. 1053):

Եթէ կտակը գրուած է մի քանի թերթի վրայ և
ոչ կտակարարի սեփական ձեռքով՝ այն ժամանակ բոլոր
թերթերը պիտի ժապաւինեալ և կտակարարի ստորա-
գրութեամբ վաւերացրած լինեն, իսկ եթէ կտակողը
անգրագէտ է՝ վաւերացնողը պիտի լինի կտակ գրողը
կամ վկաները, եթէ վկաներին կտակողը այսպիսի յանձ-
նարարութիւն արած լինի: Ստորագրութիւնը պիտի այն-
պէս լինի, որ ամեն մի թերթի վրայ մի ամբողջ խօս-
քից պակաս չլինի (յօդ. 1035):

Եթէ կտակը գրուած է սեփական ձեռքով, օրէնքով
երկու վկայ բաւական է, իսկ եթէ ուրիշի ձեռքով, նոյն-
պէս կարելի է երկու վկայի միջոցով կատարել կտակը,
բայց վերջին գէպքում վկաներից մէկը պիտի լինի կտա-
կարարի ծխական (մշտական խոստովանահայր) քահա-
նան: Միւս բոլոր գէպքերում պէտք է երեք վկայ լի-
նեն (յօդ. 1051, 1048): Այս իսկ յօդուածի հիման վրայ
կտակ արտագրողը և կտակողի տեղ ստորագրողը վկայ
չի կարող լինել և ոչ էլ նոյն կտակի վկան կարող
է արտագրող լինել և ոչ էլ կտակարարի փոխարէն
ստորագրող:

Վկաների նշանակութիւնը շատ մեծ է օրէնքի առաջ:
Նախ վկան պիտի վաւերացնի որ կտակ անողը և ստորագրո-
ղը մի և նոյն անձնաւորութիւնն է, որի անունից կտակը
գրուած է և որ կտակը ստորագրելու ժամանակ նա
ինքը վկան տեսել է և որ կտակարարի խելքը գլխին
էր և առողջ: Ամեն մարդ սակայն վկայ չի կարող լի-
նել: Վկայ չեն կարող գրուել որ և է կտակի այն անձինք,

որոնց օգտին նոյն կտակի մէջ կարգադրութիւն է արած: Վկայ չեն կարող լինել մինչև արենակցութեան չորրորդ և խնամեութեան երրորդ աստիճանի այն անձանց ազգականները, որոց օգտին է արած կտակը, եթէ միայն այս անձինք ուղղակի ժառանգներ չեն. իսկ եթէ կտակը արած է յօգուտ ուղղակի ժառանգների՝ այն դէպքում վերոյիշեալ աստիճանների ազգականների վկայ կարող են լինել: Չեն կարող նոյնպէս վկայ գրուել բոլոր այն անձինք, որոնք օրէնքով իրանք կտակ անելու իրաւունք չունեն, որպէս և այն բոլոր անձինք, որոնք ընդհանուր օրէնքներով քաղաքացիական գործերում վկայ լինել չեն կարող:

Կտակի խնդրում նշանաւոր տեղ է բռնում և կտակի կատարման հարցը: Կտակարարի կարգադրութիւնների իրազործելը օրէնքով կարելի է լանձնել և ժառանգներին (յօդ. 1084): Բայց շատ անգամ ժառանգների շահերը պահանջում են, որ կտակարարի ոչ բոլոր ցանկութիւնները կատարուեն կամ ժառանգները միմեանց հետ կռուելու պատճառով կտակարարի կարգադրութիւնները կարող են մնալ անկատար, ուստի օրէնքը թոյլ է տալիս կտակարարին նշանակել առանձին կտակակատարներ, որոնց պարտականութիւնն է իրազործել կտակը: Ի հարկէ կտակակատարներ կարող են լինել և ժառանգներից: Կտակակատար նշանակելու մասին պէտք է կտակի մէջ ասուած լինի և կտակակատար չի կարող լինել միևնույն կտակի մէջ վկայ գրուած անձնաւորութիւնը: Ինչ խօսք, որ կտակակատար նշանակուած մարդը կարող է հրաժարուել իրեն արած լանձնարարութիւնից:

Սակայն եթէ կտակակատարը չի հրաժարուել՝ նա արդէն կտակի հաստատման օրից ժառանգութեան կառավարիչը և կարգադրողն է համարոււմ մինչև այն ժամանակ, երբոր կտակը լիովին կատարուած կլինի: Օրինակ կտակակատարը պէտք է ստանալ ժառանգած կալքը և բաժանէ կտակի համաձայն ժառանգների մէջ, պէտք է բարեգործական և այլ նպատակներով նշանակած գումարները հասցնէ ըստ պատկանելոյն, զճարէ կտակարարի պարտքերը և կամ ընդհակառակը պէտք է ժողովէ

ստանալիքը և կարևոր դէպքերում ժառանգութեան վերաբերեալ դատերին մասնակցէ: Սակայն զրական օրէնսդրութիւնը գեւ շատ պակասաւոր կողմեր ունի կտակատարների խնդրի վերաբերութեամբ: Օրինակ, թէև ժառանգները և այն անձինք, որոց օգտին կտակ է արուած, կարող են հաշիւ պահանջել կտակատարներից, սակայն որոշ չէ, արդեօք երբ կարելի է հաշիւ պահանջել նրանցից, արդեօք, երբ ժառանգները հիմք ունին կարծելու, որ կտակատարները բարեխղճօրէն չեն կատարում կտակարարի յանձնարարութիւնները, թէ ամեն ժամանակ: Կտակատարները մի կողմից ժառանգութեան ժամանակաւոր կառավարիչներն են և կարգադրողը, իսկ միւս կողմից կտակարարի կամքի օրինաւոր ներկայացուցիչը: Եթէ կտակը մանրամասնօրէն և պարզ կերպով չէ գրուած և ամեն մի կարգադրութեան գործադրութեան եղանակը չէ որոշած՝ կտակատարների կողմից ի հարկէ կարող են տեղի ունենալ մեծ սխալներ և զեղծումներ: Այս պատճառով կտակի գրելուն մասնակցող անձինք պէտք է ուշադիր լինեն, որ կտակը մանրամասն, պարզ և որոշ կերպով կազմուած լինի:

Կտակը պէտք է մի տարուայ ընթացքում կտակարարի մահից յետոյ ներկայացնել ի հաստատութիւն պատշաճաւոր դատարանին, իսկ եթէ ժառանգները արտասահմանում են գտնուում, այս ժամանակամիջոցը նրանց համար երկու տարի է նշանակած: Եթէ կտակարարի մահից յետոյ նշանակած ժամանակներին կտակը չը հաստատուի՝ նա կորցնում է բոլորովին իւր նշանակութիւնը և ուժը:

ՆՈՐ ԻՏԱԼԻԱ ¹⁾

Շատ անգամ մեծ պարտութիւնները ազգերի կեանքում դառնում են նրանց վերածնութեան սկիզբը. բացւում են պետութեան ներքին թուլութիւնները և եղած փոփոխութիւնները նոր կեանք են ստանում: Նրբ 1806 թուին Պրուսիան աւերուեցաւ Նապոլէոնի ձեռքով, տէրութիւնը ոչնչացրեց ճորտութեան մնացորդները, մտցրեց ընդհանուր զինուորագրութիւն, առանձին ուշագրութիւն դարձրեց ժողովրդի լուսաւորութեան վրայ: Եւ կարելի է ասել, որ հէնց այն շրջանում պատրաստուեց այն ոյժը, որով ապագայում յաջողուեց միացնել Գերմանիան: Այդ միեւնոյնը մենք տեսնում ենք նաև Պիեմօնտում 1849-ից յետոյ: Ե՛ւ ժողովուրդը և՛ պետութիւնը չէին յուսահատւում անյաջողութիւններից և շարունակում էին պատրաստել «մեծ գործը»: Այն ժամանակ՝ երբ Իտալիայի միւս պետութիւնները վերադարձան կրկին հին կարգերին, Պիեմօնտի նոր թագաւորը բացի այն՝ որ թողեց անփոփոխ 1848 թ. օրէնսդրութիւնը, նաև աշխատեց աւելի զարգացնել և լայնացնել հասարակութեան ինքնագործունէութիւնը: Աւատրիացիք առաջարկում էին խաղաղութեան աւելի մեղմ պայմաններ, եթէ թագաւորը ոչնչացնէր այդ օրէնսդրութիւնը. բայց նա հրաժարուեց: Այդ ժամանակից Պիեմօնտի և Իտալական միւս պետութիւնների մէջ առաջացաւ որոշ թշնամութիւն: Առանձին կասկածանքով և թշնամաբար էր վերաբերւում Պիոս IX պապը: Նա նախազգում էր, որ Իտալական ազգայնական շարժումը վերջնականապէս կըզրկի նրան աշխարհական իշխանութիւնից: Այդ շարժման երկզիմի բարեկամը դարձաւ նորա յայտնի թշնամին: Վիկտօր Էմմանուէլը իր բնաւորութեամբ աւելի վճռական գործողութիւնների, քան խորհրդածութիւնների մարդ էր: Նա ունէր անընկճելի եռանդ, որով և Սաւոյեան հարստութեան ընտրող ներկայացուցիչն էր: Նորա ամենամեծ արժանիքներից մէկն էր մարդ գտնելու և օգնականներին զնահատելու ընդու-

¹⁾ «Լումայ» № 3. 1903 թ.

Նախութիւնը: Օգնականներից առաջին տեղը բռնում էր գրաֆ Կաւուրը: Սա մի խելացի մարդ էր, ունէր անսովոր պարզ խելք, ընդունակութիւն ուրիշի մտքերի մէջ թափանցելու. կարողանում էր ներկայով գուշակել նաև ապագան, կշռել ուժերը և ընդունակ էր հնարաւորն ու անհնարինը տարբերել իրարից: Այն մարդիկ, որոնք նրան թշնամի էին համարւում, ակամայ նրա մտադրութիւններն իրականացնելու գործիք էին դառնում: Հոգու բոլոր ընդունակութիւնները գիտակցութեան ենթարկելը չէր ոչնչացնում նրա մէջ հայրենիքի վառ սէրը: Նրա հայրենիքն էր ամբողջ Իտալիան, որին և նուիրեց իր ամբողջ կեանքը. նա անձնական կեանքը հունէր, նոյն իսկ, ինչպէս ինքն էր ասում, ժամանակ չունեցաւ ամուսնանալու: 1849 թուին Կաւուրը դառնում է Պիեմօնտի թագաւորութեան հոգին (թագաւորը նրան նախարար էր նշանակել): Շրջապատուած եռանդուն և ականաւոր օգնականներով, նա մտքից մի ամբողջ շարք բարենորոգումներ:

Պիեմօնտը գտնւում էր ելեմտական շատ սուղ դրութեան մէջ. նրա վրայ՝ բացի Աւստրիայի հետ ունեցած դժբաղտ պատերազմի ծախսերից, ծանրացած էր. նաև պատերազմական տուգանքը (կօնտրիբուցիան): Չնայելով դրան, Կաւուրը չէր վախենում և ծախսում էր ահագին գումար երկաթուղու ամբողջ ցանց շինելու և նաւահանգիստները բարելոքելու համար. նա երբէք կանգ չէր առնում մեծ մեծ ծախսերի առաջ և ամեն կերպ աշխատում էր արգիւնաբերութիւնը զարգացնել և բարձրացնել երկրագործութիւնը Պիեմօնտում: Մի ուրիշ տեսակի դժուարութեան հանդիպեց Կաւուրը, երբ ուզում էր դիպչել հոգևորականների դրութեանը: Մինչև այժմ նրանք (հոգևորականները) չէին ենթարկւում աշխարհական դատարանին. միջին դարերում մշակուած կանոնների համաձայն հոգևորական անձերին կարող էր դատել միմիայն հոգևոր ատեանը, այժմ ներանց ենթարկել էին աշխարհական դատարաններին: Հոգևորականներն ունէին ահագին կալուածներ, որոնք ազգային տրեստեսութեան համար անօգուտ էին կորչում, նոր օրէնքն արգելում էր կալուածներ ձեռք բերել առանց թագաւորի համաձայնութեան: Վերջապէս ահագին գումարներ էին կլանում մեծ թուով վանքերն էլ (մօտ 300), մինչդեռ նրանցից շատ քրքերի մէջ վարդապետներն ու կոյսերը պարապում էին դաստաւութիւնով և բարեգործութիւնով: Կաւուրին յաջողուեց փա-

կել տալ այն վանքերը, որոնց մէջ չէին պարապում որ և է օգտակար գործունէութեամբ: Սակայն նա չէր ցանկանում եկեղեցին ճնշել. նա չհամաձանուեց ամուսնացած հոգևորականներին կալուածներ խլել, վերջապէս բացի կաթողիկոսներից ազատութիւն չնորհուեց և միւս դաւանութիւններին: Պարզ է որ հոգևորականների մէջ, մանաւանդ կուսակոծն՝ շատ ֆանատիկոսներ խիստ դժգոհ էին և պարզ կերպով մեղադրում էին կառավարութեանն անաստուածութեան մէջ: Երբ մեռնում էր Սանտա Բօղան, որ նոր օրէնքներ հրատարակելու ժամանակ նախարար էր, տեղական եպիսկոպոսն արգելեց նրան հաղորդել: Պապն սպառնում էր թագաւորին երկնային և երկրային պատիժներով. և երբ Վիկտոր էմմանուէլը մի ամսուայ մէջ զրկուեց մօրից, կնոջից և եղբորից, պապն այդ համարեց իբրև աստուածային պատիժ: Բայց և այնպէս թագաւորը հաստատեց նոր օրէնքները: — Զօրքը բարւոքեւն դա շատացնելը Կաւուրի ամենօրեայ մտածմունքներից մէկն էր. այստեղ էլ նա միջոցներ չխնայեց, չվախեցաւ պետական ծախսերի անչափ շատանալուց, իմանալով որ իտալական հարցի լուծումը կախուած է Իտալիայի զինուորական ոյժից: Շուտով իտալական նոր բանակը գործադրուեցաւ: Ֆրանսիան, Անգլիան և Տաճկաստանը պատերազմ սկսեցին Ռուսաստանի հետ: Աւստրիան, որ դեռ նոր էր ազաւակել Նիկօլա կայսեր ձեռքով Հունգարացիների ապստամբութիւնից, սկսեց սպառնալ Ռուսաստանին և կարծես թէ պատրաստուում էր միանալ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ ¹⁾: Կաւուրն ամենից շատ վախենում էր այդ դաշնագրութիւնից. նա ուզում էր ինչ էլ որ լինի թողնել Աւստրիային միայնակ, ուստի և վճռում է մի համարձակ քայլ անել. Պիեմօնտի կողմից դաշն առաջարկել Անգլիային և Ֆրանսիային. գիտենալով որ Աւստրիան ոչ մէկի հետ դաշը չի կապիլ, եթէ Պիեմօնտը գործի մէջ լինի: 15,000 իտալական զինուորներ ուղարկուեցան Խրիմ գետերաւ Լա Մարմօրի հրամանատարութեան տակ: Ժամանակակիցներից շատերի համար այդ զինուորական ուղևորութիւնը (էկսպեդիցիան) թւում էր անմիտ ժողովրդական ուժերի ոճրագործ վատնում: Բայց Կաւուրը

¹⁾ Այս առթիւ Աւստրիական հրաժարուած նախարար Շվարցենբերգն ասում էր. «Աւստրիան պատրաստուում է իւր տպերախտութիւնով (դէպի Ռուսիան) աշխարհը զարմացնել»: Ծ. Թ.

պարզ տեսնում էր, որ միմիայն սեփական ուժերով Պիեմոնտը չի կարող հաշիւ տեսնել Աւստրիայի հետ և նա պէտք է նախապէս ձեռք բերի ամբողջ Եւրոպայի համակրութիւնը: Իտալական զինուորները պատուով կռուում էին Խրիմում Փրանսիացոց և Անգլիացոց հետ միասին: Եւ երբ խաղաղութեան մասին բանակցութիւններ սկսուեցին, չնայած Աւստրիայի բողոքին, այնտեղ մասնակցում էր նաև Պիեմոնտի ներկայացուցիչը ¹⁾:

Որքան էլ թանգ նստէր Խրիմի էքսպէդիցիան, բայց և այնպէս նա ապահովեց Պիեմոնտի դաշն Անգլիայի և Փրանսիայի հետ, իսկ Աւստրիան մնաց միայնակ: Ինքը Վաւուրը ներկայ էր Պարիզի վեհաժողովին, ուր քննուում էր խաղաղութեան վերջնական պայմանները և մատնացոյց էր անում թէ՛ համաւրոպական խաղաղութիւնը չի կարող ապահով լինել, մինչև չլուծուի իտալական հարցը և Իտալիան չազատուի Աւստրիայից: Այդ կարծիքը ներկայացուցիչներից շատերի կողմից ընդունուեց մեծ համակրանքով: Վերադառնալով վեհաժողովից և ձեռք բերելով Փրանսիայի աջակցութեան խոստումը, Վաւուրն սկսեց եռանդուն կերպով պատրաստուել պատերազմի համար. այդ օրուանից Իտալիայի միացման ճանապարհը նրա համար պարզ էր:

Այժմ այդ միացման ամենից վտանգաւոր թշնամին նա համարում էր նրանց, որոնք փորձում էին հասնել այդ միացմանը դաւադրութիւններով, սպանութեան փորձերով և այլն... Սարսափելով լսեց նա թէ իտալացի Օրսինին սպանութեան փորձ է արել Փրանսիայի կայսր Նապոլէոն III կեանքի դէմ և ալդալիսով քիչ էր մնացել որ քանդէր Փրանսիայի և Պիեմոնտի այդքան թանկագին և դժուարութիւնով զլուխ բերած դաշը: Բարոյական մեծ յաղթութիւն էր Վաւուրի համար, երբ Վենետիկի մեծ պաշտպան Մանինը լրագրներում գրեց մի յօդուած, որով կոչ էր անում Պիեմոնտի թագաւորին ստեղծել անկախ և միացեալ Իտալիա:

Պիեմոնտի զինուիւրը առաջ էր գնում տենդային արագութեամբ, ի հարկէ Աւստրիան դժգոհ էր այդ բանից, բայց Վաւուրն ամբողջ յոյսը դրել էր յաջող պատերազմի վրայ և չէր վախենում այդ դժգոհութիւնից: Իրօք, պատերազմն սկսուեց 1859 թուին: Պիեմոնտի դաշնակիցն էր Փրանսիան և դաշնակիցները ջարդեցին Աւստրիային: Թուում էր թէ Իտալիայի միա-

¹⁾ Պարիզի դաշնադրութիւնը: Ծ. Թ.

ցման գործը գլուխ է բերուած. ամբողջ Իտալիայում սկսուեց աղմկալի շարժում տեղական թագաւորող տների դէմ և յոգուտ Պիեմօնտի հետ միացման: Այժմ հարցն այլ ևս կախուած չէր Իտալիայից, այլ նրանից, թէ ինչպէս կը վերաբերուին Իտալիայի շարժումներին եւրոպական տէրութիւնները և այստեղ բաւական լուրջ դժուարութիւններ կային: Գերմանիայում Ֆրանսիայի Աւստրիային յաղթելն առաջացրեց ազգային ատելութիւն դէպի Ֆրանսիացիք: Պրուսիան սկսեց սպառնալ պատերազմով: Բայց Ֆրանսիայումն էլ շատերը չէին խրախուսում Պիեմօնտի զօրանալը և վախենում էին նոր հզօր դրացի պետութիւնից: Առանձնապէս թշնամաբար էր վերաբերում «կաթօրիկ» կոչուած կուսակցութիւնը, որն ամեն կերպ աշխատում էր որ պապի ձեռքում մնայ աշխարհական իշխանութիւնը: Ֆրանսիական հոգևորականութիւնն իր քարոզներում բացարձակ կերպով յարձակուած էր կայսեր վրայ իտալական արշաւանքի համար: Նապօլէոնն ստիպուած էր Աւստրիայի հետ դաշն կապել Իտալիայի համար շատ քիչ ձեռնտու պայմաններով: Աւստրիան զիջաւ Պիեմօնտին միմիայն Լօմբարդիան, Վենետիկի նահանգը պահեց իր ձեռքում: Կաւուրը խորապէս վիրաւորուած էր, նրան ոչինչ չէր մնում անել եթէ ոչ համաձայնուել այդ պայմանների հետ:

Մենք արդէն ասացինք, որ աւստրիական կռուի ժամանակ ամբողջ Իտալիան ոտի էր կանգնել: Բոմանիայի բնակիչները (պապական նահանգի մի մասը) քշել էին պապական զօրքերը և յայտարարել, թէ ցանկանում են միանալ Պիեմօնտի հետ. նոյնը կրկնուեց Տոսկանիայում, Պարմում և Մօդենայում: Պիեմօնտի այդքան ընդարձակուիլը վախեցրեց Ֆրանսիացիներին, բայց Կաւուրը տուեց նրանց Սուօեան և Նիցցան և կարողացաւ համայնաշնորհութիւն ձեռք բերել միջին Իտալիան միացնելու համար:

Աւելի ևս նշանաւոր էին հարաւային Իտալիայի դէպքերը: Նրանք կապուած են այն մարդու անուան հետ, որին Կաւուրի հետ միասին ամենից շատ պարտական է Իտալիան իր միացումով, դա Գարիբալդին է. կարելի է ասել, որ նա ներկայացնում էր Իտալական շարժումների հակառակ երեսը: Եթէ Կաւուրի մէջ գերակշռում է պետական հանճարը, քաղաքական խորաթափանցութիւնը, Գարիբալդին, ընդհակառակը, ամբողջովին վառ ոգևորութիւն էր առանց երկար դատողութիւնների

և դժուարութիւններն արհամարհու: Նա վերին աստիճանի ընդունակ էր էլէքտրականացնելու իր ընկերակիցներին, վարակելու նրանց իւր ոգևորութիւնով: Ձնչին միջոցներով նա հրաշքներ էր գործում: Իժուար է ասել թէ՛ ինչն էր նրա մէջ աւելի ուժեղ. յուսահատական քաջութիւնը, անվերջ անձնագոհութիւնը թէ անյողդող հաւատը զէպի իր հայրենիքը: Նրա տեղափոխութիւնների արագութիւնը զարմանալի էր: Կարմիր շապկով, չրջապատուած կամաւորներով, այսօր նա կուռում էր Հռոմի պատերի տակ, իսկ վաղը երևում էր Տոսկանայում, յաջորդօրը Բոմանիայում և այլն: Ինքը Գարիբալդին որ միշտ կուռում էր առաջին շարքերում, քանի անգամ վիրաւորուած, բայց և այնպէս միշտ հրաշքով պլոծնում էր մահից: Նրա կեանքը, նոյնպէս և այն պաշտամունքը, որ տածում են նրա յիշատակին Իտալիայում, ոչ մի կերպ չի համապատասխանում պրօպաիք 19 դարին: Իտալիայում Ալպեան ստորոտներից մինչև Սիցիլիայի հարաւային ափերը, կարծեմ չկայ ոչ մի փոքրիկ քաղաք, որը զարդարուած չլինէր Գարիբալդիի մահարձանով:

1849 թուականի պատերազմի ժամանակ Գարիբալդին յայտնի էր ամբողջ Իտալիային Հռոմի հանրապետութեանը ցոյց տուած հերոսական պաշտպանութիւնով: Նրբ Հռոմը նուաճեցին, Գարիբալդին դարձաւ իր կամաւորներին այս խօսքերով. «Բաղդը, որն այսօր դաւաճանում է մեզ, վաղը նորից կժպտայ, լինենք ուժեղ և հաստատուն կերպով տանենք նրա քմահաճոյքները: Իսկ առ այժմ ահա թէ ինչ եմ առաջարկում ձեզանից նրանց, որոնք ցանկանում են հետեւել ինձ. քաղց, ծարաւ, ցուրտ ու տապ, ոչ մի պաշար, երկիւղ, վառօդի պակասութիւն, մարտ սուրիներով, շտապ քայլուածք գիշեր ցիւրեկ, մի խօսքով ու փառք է սիրում, թող գայ իմ յետևից:

Ձնայելով բոլոր ջանքերին, Աւստրիացիք չկարողացան բռնել նրան, թէև սպառնում էին գնդակահար անել նրանց, որոնց Գարիբալդիի այդ «աւագակային խմբին» հաց, ջուր և կրակ կըմատակարարեն: Թէև աւստրիացիք քայլ առ քայլ հետամուտ էին լինում, բայց և այնպէս նա ոտով անցաւ Բալկանայից մինչև Պիեմօնտ: Այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ նա զրկուեց կնոջից, Անիտից, որ մասնակցում էր նրա հետ արշաւանքների բոլոր դժուարութիւններին: Այլ ևս Իտալիայում մնալու հնարաւորութիւն չունենալով, նա Պիեմօնտից անցաւ Ամբրիկա, որտեղից վերադարձաւ աւստրիական պատերազմի

առաջին լուրն առնելուն պէս: Նրա քաղաքական համակրութիւնն ու հակակրութիւնը տեղի էին տալիս հիմնական նպատակին. ազատել Իտալիան օտարներէն լծից: Շատ անգամ էր նա պախարակում Պիեմօնտի թագաւորի պործողութիւնները, բայց միշտ արժանապէս գնահատում էր նորա անչափ հայրենասիրութիւնը:

Իժուար է երևակայել երկու մարդ, որոնք իրանց բնաւորութեան խառնուածքով աւելի տարբեր լինէին, քան Վաւուրն ու Գարիբալդին, և անձամբ էլ նրանք իրար այնքան չէին սիրում: Վաւուրը վախենում էր, որ Գարիբալդիի անմիտ համարձակութիւնը կոչնչացնէ նրա դանդաղ աշխատանքը. Գարիբալդին էլ կշտամբում էր Վաւուրին դանդաղկոտութեան, վախկոտութեան և անվստահութեան համար գէպի Իտալիայի ժողովրդի ոյժը: Այդ ոյժը հերիք է Իտալիան ազատելու համար և առանց դիպլօմատների նենգաւորութեան: Բայց նրանց երկուսին կապում էր մի ուժեղ օղակ-անհուն սէր գէպի հայրենիքը, որին նրանք երկուսն էլ ծառայում էին հաւասարապէս, բայց տարբեր ձևով:

Գարիբալդին մասնակցում էր աւստրիական պատերազմում: Պատերազմը վերջանալուց յետոյ իր 1000 հոգուց բաղկացած խմբի հետ գտնւում էր Ջենովայում: Երբ լսեց Սիցիլիայի շարժումների մասին, Գարիբալդին չտատանուեց. նա ծածուկ վարձեց երկու առևտրական նաւ և գիշերով նաւեց Ջենովայից Սիցիլիան ազատելու 1200 մարդով, 4 թնդանօթով, 5000 հրացանով և 5000 ֆրանկ գրպանում: Հաստատ հիմք կայ մտածելու, որ Գարիբալդիի «գաղտնի ճանապարհուիլը» նախօրօք յայտնի էր թէ Վաւուրին և թէ Պիեմօնտի կառավարութեանը, որ կառավարութիւնը մինչև իսկ չէր արգելել նրան հրացաններ վերցնելու զինանոցից, բայց երբ Գարիբալդին դուրս եկաւ ծովը, Վաւուրը գրեց պետութիւնների ներկայացուցիչներին մի պաշտօնական նամակ ցաւակցելով, որ չի յաջողուի բռնել Գարիբալդիին և Պիեմօնտի կառավարութեան վրայից ձգեց այդ էքսպէդիցիայի ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Գարիբալդիին հետամուտ լինելու համար ուղարկուած էր ծովապետ Պերսանօն պաշտօնական յանձնարարութեամբ՝ ձերբակալել նրա նաւերը և՛ գաղտնի՝ ժամանակ տալ նրան Սիցիլիայի ափն իջնելու: Եւ իրօք, Գարիբալդիին ափն իջաւ և մի քանի օրում Սիցիլիան նուաճեց: Այդ մասամբ բացատրւում է նրանով, որ

Նէապօլիտական զինուորներից չատերն անցան Գարիբալդիի կողմը: Նոյնպիսի հրաշալի արագութեամբ Գարիբալդին նուաճեց նաև Նէապօլիսը, Իտալիայի միացման պատմաբաններից մէկն ասում է. «Սնոտիապաշտ մարդկանց համար, որոնք անվեղծօրէն հաւատում են հրաշքների, Գարիբալդին գերագոյն էակ, մոգ և կախարդ էր»: Ասում էին, որ նա կրում է կախարդական չապիկ և պատերազմից յետոյ հէնց որ նա թափ էր տալիս այդ չապիկը, բոլոր գնդակները գետին էին թափւում: «Հրեշտակներն իրանց թևերով պաշտպանում են նրան», ասում էին Սիցիլիայի կանաչը: Նա անխոցելի է, որովհետև պատուաւատուի է սուրբ մասունքներով: Գարիբալդիի յաջողութիւններն աւելի ևս ամրապնդեցին Պիեմօնտական զօրքերը, որոնք գրաւեցին Նէապօլիսը: Դէպքերի արագութիւնը հնարաւորութիւն չտուին օտար պետութիւններին գործի մէջ խառնուելու և զարիբալդիականների յաջողութիւնը խանգարելու: Նէապօլիտական թագաւորը ստիպուած էր հրաժարուել գահից: Գարիբալդին ցանկանում էր Նէապօլիսից ստեղծել հանրապետութիւն, բայց նա հասկանում էր, որ Իտալիային ամենից առաջ հարկաւոր է միութիւն. Նէապօլիսը Պիեմօնտին միացնելուց զատ, էլ ուրիշ ճանապարհ չկար:

Իտալիան միացած էր. 1860 թուի մարտին՝ առաջին պարաւանտը, որ կազմուած էր բոլոր միացած նահանգների ներկայացուցիչներից, թագաւոր հրատարակեց Վիկտօր Էմմանուէլին, թագաւոր 22 միլլիօն հպատակների, փոխանակ 50 աւան թուականների վերջերում եղած 5 միլլիօն պիեմօնտացիների: Մնացել էին միայն Վենետիկը Աւստրիացոց և Հռոմը պապի ձեռին: Կաւուրը պարզ հասկանում էր, որ Իտալիան պէտք է միացնի և այդ մասերը՝ բայց գործել զինուորական ուժով այստեղ անհնար էր, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնէր այն գրգռումը և անվստահութիւնը, որ օր ըստ օրէ աճում էր Ֆրանսիայում Նոր Իտալիայի դէմ: Բայց և այնպէս շատ բան էր արուած. Կաւուրի կեանքի հիմնական նպատակն իրագործուեց. ստեղծուեց Իտալիան և ստեղծուեց այն ձևով, որ միակ և հաստատունն էր նրա կարծիքով—սահմանադրական միապետութեան ձևով:

1861 թուի յունիսի 5-ին մեռաւ Գրաֆ Կաւուրը սուր հիւանդութիւնից, որ մահացու դառաւ նրա համար, շնորհիւ վերջին տարիների չափազանց յոգնածութեան: Այդ մարդն իր

կեանքում անց կացրեց մի քանի մարդու կեանք:

Նոր իտալական թագաւորութիւնը չըջապատուած էր շատ զժողարութիւններով: Ամէն մի նոր նահանգ ձեռք բերելիս Ֆրանսիայի յարաբերութիւնն աւելի թշնամական էր դառնում: Պապի հետ յարաբերութիւնները կտրելն աւելի սպառնալի էր դառնում ապագայի համար: Պապը բացարձակապէս հրաժարւում էր իտալական թագաւորութիւնը ճանաչելուց, հրաժարւում էր պապական նահանգներից որ և իցէ մի մասը զիջելուց (թէ և մեծ մասն արդէն պատկանում էր Պիեմօնտին), արգելւում էր հաւատացեալ կաթոլիկներին Իտալիայի պետական կեանքում որեւէ մասնակցութիւն ունենալ և օգնութեան էր կանչում ամբողջ կաթոլիկ աշխարհը: Միւս կողմից բազմաթիւ հանրապետականներ զժգոհ էին նոր միապետութիւնից: Նրանց երազածը այդ տեսակ մի նոր Իտալիա չէր, նրանցից մի քանիսը, ինչպէս օրինակ Գարիբալդին, հաշտուել էին միապետութեան հետ, ցանկանում էին ինչ էլ որ լինի, վերջացնել Իտալիայի միացումը Հռոմի առումով: Պիեմօնտի կառավարութիւնն էլ նրանցից քիչ չէր ցանկանում վերջացնել Իտալիայի միացումը: Վաւուրի ասելով միայն Հռոմը կարող էր Իտալիայի իսկական մայրաքաղաքը դառնալ. միացնել նրա այնքան տարբեր մասերը, որովհետեւ միայն նա իր պատմական նշանակութիւնով և յիշողութիւններով անչափ բարձր է միւս քաղաքներից: Բայց թոյլ տալ Հռոմի վերաբերմամբ նոյնը, ինչ որ եղաւ Նէպոլսի վերաբերմամբ, կնշանակէ պարզապէս Ֆրանսիայի դէմ գնալ: Գարիբալդին լսել անգամ չէր ուզում խելացիութեան անհրաժեշտութեան մասին. նրա խումբն արդէն ճանապարհուել էր Հռոմ և բռնուել էր ոչ թէ պապական զօրքերի, այլ Պիեմօնտի զինուորների ձեռքով, որոնք քիչ ժամանակ առաջ կողք-կողքի կուռւում էին նրա կամաւորների հետ միասին: Իտալիայի վերջնական միացումը տեղի ունեցաւ սպասածից աւելի արագ, ամբողջ Ներպայում տեղի ունեցող անցքերի շնորհիւ: Գերմանիան էլ Իտալիայի նման բաժանուած էր շատ մասեր թագաւորութիւնների: Գերմանիայում իրար հակառակում էին Աւստրիան և Պրուսիան, այդ բանից առաջացաւ 1866 թուի պատերազմը: Իտալիան միացաւ Պրուսիայի հետ ընդդէմ Աւստրիայի: Պրուսիայի յաղթութիւնն ստիպեց աւստրիացիներին վերադարձնել Վենետիկն Իտալիային: Պրուսիան դարձաւ Գերմանիայի միութեան կենդրոն, ինչպէս Պիեմօնտը

— Իտալիայի համար: Ներուպայի ուշադրութիւնն անցաւ իտալական գործերից դէպի հիւսիս և մասնաւորապէս Ֆրանսիան սկսեց աւելի մեծ երկիւղով վերաբերուել գերմանական միութեան, քան իտալականին: Կային արդէն շատ չարագուշակ նշաններ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի ընդհարման: Այսպիսի պայմաններում Ֆրանսիայի համար աւելի ձեռնտու էր անկեղծ կերպով մօտենալ Իտալիային, բայց այստեղ՝ երկու երկրների մէջ՝ կար Հռոմի հարցը: Քաղաքական տեսակէտից Ֆրանսիայի համար ոչ մի հաշիւ չկար խանգարել Հռոմի առումը. այդ բանը կապահովէր նրա գաշն Իտալիայի հետ: Բայց կաթոլիկ կուսակցութիւնը Ֆրանսիայում աւելի շատ մտածում էր պապի աշխարհական իշխանութեան, քան իր հայրենիքի ապահովութեան մասին: Հռոմի բնակիչները դժգոհ էին պապի կառավարութիւնից, նրա բոլորովին անպէտք վարչութիւնից. չկար ոչ մի հոգացողութիւն ժողովրդի բարեկեցութեան մասին, իսկ միաժամանակ գոյութիւն ուէր կասկածելի անձանց վերաբերմամբ չափազանց խստութիւն. Հռոմի բանտերը լցուել էին բանտարկեալներով: Եմանալով ժողովրդի արամադրութիւնը, Գաբրիելին 1867 թուին իր խմբով ուզում էր ազատել Հռոմը պապի գերիշխանութիւնից, հաւանօրէն այդ կյաջողուէր նրան, եթէ ահագին թուով ֆրանսիական զօրքերը՝ ուղարկուած Նապօլէօնից կաթոլիկ կուսակցութեան ճնշման չնորհիւ, չկոտորէին նրա ամբողջ գունդը: Այդ անփառունակ յաղթութիւնից յետոյ ֆրանսիացիք մտան Հռոմ, իսկ ֆրանսիական Նախարարը պարլամէնտում յայտնեց, թէ Իտալիան չի կարող Հռոմն առնել. Ֆրանսիան այդ թոյլ չի տալ:

Ֆրանսիացիների այդ միջամտութիւնն իտալացիների սրբտում գառն ատելութիւն առաջացրեց: Նրանք պարզ տեսնում էին, որ այժմ Ֆրանսիան է նրանց վերջնական միացման գլխաւոր թշնամին: Բայց իտալացի ազգասէրները երկար չսպասեցին. Ֆրանսիան պատերազմ արեց Գերմանիայի հետ, պատերազմ որ առաջին քայլից դժբաղտութիւնների մի շարք էր ֆրանսիացիներին համար: Ֆրանսիական զօրքերը պէտք է թողնէին Հռոմը, և այդտեղ պարզուեց, որ պապի իշխանութիւնը պահպանում էր ֆրանսիական զօրքերի օգնութեան չնորհիւ: Նրանց դուրս գալուց անմիջապէս յետոյ ապստամբութիւն բռնկեց Հռոմում: Այժմ ամբողջ Իտալիայի ձայնը պահանջում էր թագաւորից Հռոմի զրաւումը և նա այդպէս էլ արեց չնա-

յելով պապական զօրքերի դիմադրութեանը: Իսկ պապի համար մեծ բաղձաւորութիւն էր, որ գործ ունէր այժմ կանոնաւոր իտալական զօրքերի և ոչ կատաղած հռոմայեցիների հետ, թէև պապն իրան գերուած յայտարարեց և չդադարեց բողոքելուց իտալական անաստուած կառավարութեան դէմ: 1871 թուի յունիսի 2-ին Վիկտօր Էմմանուէլը պաշտօնապէս Հռոմ մտաւ, որպէս իտալական թագաւորութեան մայրաքաղաք, իսկ սեպտեմբերի 27-ին այդ քաղաքում հաւաքուեց համաիտալական պարլամենտը: Պապին թողին ահագին ապարանքներ—Վատիկան և Լատերան, Հռոմի մօտ մի դղեակ և պետութիւնը պարտաւորուում էր ամեն տարի վճարել աւելի քան 3 միլիօն ֆրանկ: Պիոս XI մերժեց «արբալիզներին» այդ ընծան: Պապըն ունէր հոգևոր իշխանութեան լիակատար ազատութիւն: Դէպքերը ցոյց տուին, որ աշխարհական իշխանութիւնից զերկուիլը պապի բարոյական հեղինակութիւնը ոչ թէ ձգեց, այլ ընդհակառակը բարձրացրեց, պապն աւելի անկախ դարձաւ, դադարեց կախումն ունենալ երոպական քաղաքականութիւնից և ձգելով անհամապատասխան աշխարհական իշխանի տիրոջը կարող է լինել իսկական հոգևոր առաջնորդ կաթոլիկ եկեղեցու: Այդ չէր խանգարում ոչ Պիոս XI և ոչ էլ նորա յաջորդ այժմեան պապ Լեոն XIII միշտ գանգատուել, որ «գերի» են:

Այսպէս ստեղծուեց և լրացաւ իտալական միացումը աւելի արագ, քան կարող էին երագել իտալացի ամենակրթոտ հայրենասէրները: Այդ օրից անցել է աւելի քան երեսուն տարի և ոչինչ չի սպառնում Իտալիայի միութեանը, նա ամուր հիմքերի վրայ է դրուած: Բայց համապատասխանում է՞ արդեօք «միացեալ Իտալիայի» ներքին դրութիւնն այն յոյսերին, որ դրել էին նրա վրայ և հասաւ արդեօք իտալական ժողովուրդը, որ այնքան զոհողութիւն արաւ, բաղձաւորութեան և բարեկեցութեան:

Չի կարելի ժխտել, որ ճանապարհորդը մինչև այժմ հանդիպում է Իտալիայում ծայրայեղ աղքատութեան պատկերի, մինչև իսկ թշուառութեան: Սիցիլիա այցելով մարդը ամբողջ կեանքում չի մոռանալ ի հարկէ այնտեղի ծծմբային հանքերում տեղի ունեցող սարսափը: Անլիճելի է, որ ամենուրեք լսում են գանգատներ խիստ ծանր հարկերի դէմ, որոնք քաղաքայիչ են բոլոր ազգաբնակչութեան, մանաւանդ երկրագործներին համար: Բայց և այնպէս այդ փաստերի հիման վրայ ողբալ

այն դէպքերը, որ ստեղծեցին միացեալ Իտալիան շատ անարդար կլինէր: 1850 թուի Իտալիան համեմատած 1900 թուի հետ ցոյց է տալիս զգալի առաջադիմութիւն:

Միացեալ Իտալիան բաղկացած է բարեկեցութիւնով և Կուլտուրայով միմեանցից շատ տարբեր նահանգներից: Ինչ կայ ընդհանուր Պիեմօնտի ու Լօմբարդիայի մէջ, որ ամբողջովին այգու է նման, և իր անվերջ արօտներով ու անապատներով հարուստ է հարաւային Իտալիայի մէջ: Հարաւային Իտալիան XIX դարու սկզբներում շատ յետ էր մնացել հիւսիսային նահանգներից. ժողովուրդը բոլորովին անգրագէտ ¹⁾ և սնտիւպաշտ էր: Աւագակութիւնն ամենօրեայ երևոյթ էր, դրա հետ միասին տիրում էր բացարձակ ատելութիւն դէպի աշխատանքը և սարսափելի կեղտոտութիւն: Պատմում են, որ մահից առաջ Կաւուրը՝ մտածելով Պիեմօնտին դեռ նոր միացրած հարաւային Իտալիայի բաղդի մասին, անդադար կրկնում էր. «ներքանց ամենից առաջ հարկաւոր է լուացուել»: Իտալիայի այդ մասում ամէն բան պէտք էր նորից ստեղծել: Նոյնն էր և պապական նահանգների շատ մասերում, որտեղ կառավարութիւնը, եթէ կարելի է ասել, աւելի վատ, աւելի անհոգ էր քան Նէապօլի կառավարութիւնը:

Մինչդեռ հէնց այդ միացումը ահագին գումարներ էր նստել, պէտք էր միշտ աւելացնել պարտքերը և հարկերն այդ պարտքը վճարելու համար: Մուրացիկ հարաւային Իտալիան ոչինչ չէր կարող վճարել, հարկերի ամբողջ ծանրութիւնն ընկնում էր հիւսիսային և միջին Իտալիայի վրայ: Սակայն շնորհիւ հմուտ պետական տնտեսութեան 1876 թուից եկամուտներն արդէն ծածկում են ելքը: Երկաթուղիներն ու նաւագնացութիւնը արագ աճում են Իտալիայում: Ինչպիսի տարբերութիւն առաջուանից, երբ իտալական առաջին թագաւորութիւնները վախենում էին չափից դուրս բարելաւել հաղորդակցութիւնը: Իտալիան մասնակցել է Սէնգօտարդեան երկաթուղին շինելիս, որը կտրում է Ալպեան լեռնաշղթան և այդպիսով ուղիղ ճանա-

¹⁾ 1820-ական թուականների ընդհանուր յետաշրջման (րէակցիայի) տարիներում Նէապօլիսի և Սիցիլիայի թագաւորը հոգևորականների ճնշման տակ հրատարակեց մի օրէնք, որի հիման վրայ գրեթէ կարգաւ սովորելու իրաւունք չունէին նրանք, որոնք գոնէ 1500 ֆրանկի կարողութիւն չունէին:

պարհով միացնում է Խալիան ու հիւսիսային Եւրոպան: Առանձնապէս աճել է ծովային առևտուրը. Զենովան տարէց տարի աւելացնում է իր առևտրական շրջանառութիւնը ի վնաս Մարսելի, Վենետիկն՝ աւստրիացոց տիրապետութեան ժամանակէ այդ մեռած քաղաքը, Նոյնպէս զարմանալի կերպով կենդանացաւ և դարձաւ յայտնի առևտրական նաւահանգիստ:

Եթէ մենք մի հայեացք ձգենք իտալական ժողովրդի չնդեկան կեանքի վրայ, կտեսնենք, որ այստեղ էլ առաջագիմութիւնը անվիճելի է: Բաւական է մատնացոյց անել այն, որ իտալական կառավարութիւնը մտցրել է ձրի կըրթութիւն, որ նա միշտ մտածում է բարձրացնել ժողովրդական ուսուցիչների կրթութեան աստիճանը, նրանց վարձատրութեան չափը: Ի հարկէ, հետևանքներն Խալիայի տարբեր մասերում տարբեր են. չի կարելի Սիցիլիան, որ 1871 թուին ունէր 85% անգրագէտներ, մի քանի տարում դարձնել Դերմանիա կամ Զուիցերիա, բայց հետևանքներն ամեն տեղ բաւարար են, իսկ շատ տեղեր Նոյն իսկ փայլուն, ինչպէս օրինակ Հոմում, որտեղ ժողովրդական դպրոցները Նոյնքան բարձր են կանգնած, որքան արևմտեան Եւրոպայի օրինակելի և առաջնակարգ քաղաքներում: Նոյնպէս մեծ ուշադրութիւն են դարձնում գիմնագիտները և համալսարանների վրայ, որոնց թիւը բաւականին մեծ է Խալիայում, 20-ից աւելի, իսկ նրանցից մի քանիսը, ինչպէս օրինակ Հոմմինը և Նէապոլինը, պրոֆեսսորների կազմով պակաս չեն Նոյն իսկ գերմանական լաւ համալսարաններից:

Ընդհանուր զարգացման հետ միասին իտալական կառավարութիւնը շատ բան է արել նաև արհեստգիտական (տեխնիքական) զարգացման համար. վերջին ժամանակներս նա զբաղուած է գիւղատնտեսական գիտութիւններ տարածելով: Շատ նահանգներում հաստատել է առանձին գիւղատնտեսներ, որոնք շրջում են գիւղերն ու ծանօթացնում գիւղացիներին տարրական գիւղատնտեսութեան հետ, բարելաւած երկրագործութեան, նոր և կատարելագործուած մեքենաների գործածութեան հետ: Համառօտ ակնարկի մէջ չի կարելի թուել այն բոլորը, ինչ որ արել է իտալական կառավարութիւնը ժողովրդի տնտեսութիւնը բարձրացնելու համար: Ինչպէս օրինակ առողջապահական պայմանների բարելաւումն ամբողջ Խալիայում, ինչպէս պակասեց մեռնողների թիւը և Հոմմը, որ մի ժամանակ ամենավատա-

ռողջ քաղաքներից մէկն էր համարուում, դարձաւ ամենառողջ-
ներից մէկը:

Բայց կաթոլիկ եկեղեցին դեռ չի հաշտուել Նոր-Իտալիայի
հետ, նա ամբողջ ժամանակ կանգնած է ժողովրդի և կառավա-
րութեան մէջ. եկեղեցու բեմից իր քարոզների մէջ նա չի դադա-
րում աղաղակելուց պապի գերութեան մասին: Երբ 1889 թուին
Հռոմում արձան կանգնեցրին փիլիսոփայ Ջիորդանո Բրունոյի
յիշատակին նոյն այն հրապարակում, ուր 1600 թուին նրան
այրել են ինկվիզիցիայի վճռով, հոգեւորականներն այդ նկատե-
ցին իբրև անասելի վիրաւորանք դէպի եկեղեցին: Կաթոլիկ ե-
կեղեցին չի դադարում ներքին պատերազմների կոչ անելուց
և նրա ֆանատիկոսութեան պերճ օրինակ կարող է լինել այն
տմարդի չարախնդացութիւնը, որ արտայայտեցին Իտալիայի
կաթոլիկ հոգեւորականներից շատերը Հոլմբերտո Թագաւորի
սպանման լուրն առնելով:

Բայց ամենից շատ և ծանր մեղադրանքներ ուղղում են
իտալական կառավարութեանը նրա արտաքին քաղաքականու-
թեան համար: Ասում էին, որ այդ քաղաքականութիւնը ծան-
քաբեռնում է առանց այն էլ քայքայուած Իտալիան նոր պարտ-
քերով ու հարկերով, որ զօրքի ու նաւատորմի մեծացնելը
ծանր բեռան նման ընկնում է ժողովրդի վրայ, որ գաղթաւայ-
րերի ձեռնարկութիւնը միմիայն մարդկանց և փողի կորուստ
է: Այդ մեղադրանքների մէջ կան շատ իրաւացի բաներ, բայց
անիրաւացի կլինէր ամբողջ պատասխանատուութիւնը նետել ի-
տալական կառավարութեան վրայ: 1870 թուի Գերմանիայի
յաղթութիւններն ընդդէմ Ֆրանսիայի առաջացրեց Ներոպայի
բոլոր երկրներում զօրքի և զինուորական ծախսերի սարսափե-
լի մեծացում, զինուած խաղաղութեան այդ ծանր չրջանը չա-
րունակում է մինչև մեր օրերը: Իտալիան մտնելով մեծ պե-
տութիւնների շարքը, ուր հաւասարակշռութիւնը պահպանում
է միայն պատկառելի զինուորական ուժով, ստիպուած էր՝
կարողացածին չափ՝ աւելացնել զօրքն ու նաւատորմիղը: Իտա-
լիային զլխաւորապէս երկիւղ է ազդում Ֆրանսիան, նրա հակա-
ռակորդը Միջերկրական ծովի վրայ: Հէնց այդ ժամանակներում
Ֆրանսիայում կար ուժեղ կաթոլիկ կուսակցութիւն, որ լուրջ
կերպով ցանկանում էր պատերազմ սկսել Իտալիայի հետ պապի
աշխարհական իշխանութիւնը վերականգնելու համար: Այդ պայ-
մանների մէջ հասկանալի է թէ ինչու Իտալիան Աւստրիայի

և Գերմանիայի հետ դաշնակցութեան մէջ մտաւ: Ճիշտ է, որ դաշնակցութիւնը դրաւ նրա վրայ բաւական մեծ զինուորական ծախսեր, բայց նա ապահովում է և լուրջ օգնութիւն պատերազմի ժամանակ: Նրկար ժամանակ Իտալիայի և Ֆրանսիայի յարաբերութիւնները թշնամական էին. Ֆրանսիան փակել էր իր երկրները իտալական ապրանքների համար. որը մեծ կորուստ էր Իտալիայի համար: Ներկայումս յարաբերութիւններն ակելի լաւ են. ոչ ոք լուրջ կերպով չի մտածում պապի իրաւունքների վերականգնելու մասին. և Ֆրանսիացիք իրենք էլ հասկանում են, որ ակելի օգտակար է ապրել Իտալիայի հետ սիրով և ընկերաբար:

Ինչ վերաբերում է Իտալիայի գաղթավայրերի ձեռնարկութիւններին Աֆրիկայում, նրանք իսկապէս շատ անյաջող էին և այդ անյաջողութիւնների պատասխանատուութիւնը ընկնում է իտալական նախարար Կրիպպի վրայ, որ Իտալիային մեծ վնաս հասցրեց իր ռազմասէր քաղաքականութիւնով: Բայց պէտք է նկատել, որ այստեղ էլ Իտալիան տարուեցաւ ընդհանուր հոսանքով: 50 ական թուականներին զանազան բարդ տնտեսական պայմանների շնորհիւ եւրոպական տէրութիւնները սկսեցին առանձին ուշք դարձնել գաղութները մեծացնելու վրայ: Գերմանիան, որ մինչ այդ գաղութներ չուներ, սկսեց Աֆրիկայում նահանգներ իւրացնել և կայարաններ հիմնել Ովկէանիայում: Մեր աչքի առաջ այդ անդրծովային ձգտումը ներառեց նոյն իսկ Ամերիկային էլ: Բոլոր նորագոյն նման ձեռնարկութիւնների մէջ իտալական էքսպէդիցիան երևի ամենից թեթեւն, անմիտն ու անյաջողն էր: Բայց ճիշտն ասած գաղութային գործունէութեան հողի վրայ մինչ այժմ յաջողութիւն են ունեցել միայն Հոլանդացիք և Անգլիացիք: Ֆրանսիական գաղութները գոյութիւն ունեն տասնեակ տարիներ, բայց միայն ակելորդ ծախսեր են պատճառում, միակ գաղթականները Ֆրանսիական աստիճանաւորներն ու զինուորներն են: Գերմանական գաղութներն Աֆրիկայում մինչ այժմ յայտնի են իրանց կառավարիչների դատաստանական դատավարութիւններով (պրոցեսներ): Այդ բոլորը կարող է փոխուել ժամանակի ընթացքում, բայց հիմք չկայ կարծելու, որ և իտալական գաղութն Աֆրիկայում ժամանակով չի աճի ու ծաղկի:

Յաւում ենք, որ տեղի սղութիւնը թոյլ չի տալիս մեզ երկար կանգ առնելու Նոր-Իտալիայի վրայ, բայց թւում է այս

ասածներս էլ բաւական են նրան վատարանողներին հաւատ
չընծայելու համար: Իտալիան մի հսկայական քալ է առել դէ-
պի առաջ և հիմք չըկայ կարծելու, որ նրա շարժումը կանգ
կառնի: Կարելի է արդեօք հաւատալ այդ ժողովրդի այլասեռ-
ման, որ մտաւորապէս այդքան առոյգ և ընդունակ, արտիստի-
քական հարուստ ձիրքերով օժտուած, այդքան սակաւապէտ
և աշխատելու ընդունակ է այնտեղ, ուր հանգամանքները դարե-
րով չեն կարողացել նրան խորթացնել աշխատանքից, այդքան
անձնագոհ, վերջապէս սրտով և բարոյապէս այդքան գրաւիչ:
Ձուր չեն իտալական շարժման հազարաւոր մարտիրոսներն ի-
րանց արիւնով ներկել Իտալիայի դաշտերը, զուր չեն աշխա-
տել Կաւուրն ու Գարիբալդին, որոնց հերոսութիւնն ու անձ-
նագոհութիւնը ծառայում են ոչ միայն իբրեւ յաւիտենական
մահարձան իտալական ժողովրդի փառքի, նրանց այս պատմա-
կան կեանքի անմոռաց օրերի, այլ և իբրեւ զարդարանք, հպար-
տութիւն բոլոր կուլտուրական մարդկութեան:

Թարգմ. Սար. Ման.

ԿԻՆԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ՎԵՐԱԿՆԵՐ ¹⁾

«Ձի ասեմ ընդարձակ և բազմամարդ
ազգիդ վայել է հայրապետ ունել ըստ
թուոյ աւետարանչացն»:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԱՍՈՐԻՈՅ ԱՌ ԳՐԻԳՈՐ
ՏՂԱՅ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Այդ ասմունք, այդ խորհուրդ ինչ է նշանակում
Ասորւոյ Միքայել պատրիարքի ձեռքով գրուած մեր Տէր
Գրիգոր տղայկաթողիկոսին. ես բացատրեմ այստեղ պատ-
մակն փաստերով: Նախ այն է նշանակում որ, եկեղե-
ցու վարչութիւնը ամենեւին միապետական չէ եղել և
չէ երբէք, թէև Հռովմէական աշխարհներու եկեղեցիք
իրանց վարչութիւն հետեացուցել են Բիւզանդեան կայ-
սերական վարչութեան, ինչպէս նաև մեր աշխարհի ե-
կեղեցին էլ մեր նախնեաց տանուտէրական կամ նա-
խարարական վարչութեան օրինակն է վեր առել. բայց
թէ սկզբում այդպէս է եղել եկեղեցու վարչութիւն,
պատմութիւն ոչ է ասում: Տեսնենք ուրեմն թէ ինչ-
պէս է եղել:

Պէտք է գիտենանք որ նախ, չորրորդ դարում,
արդէն եկեղեցու պաշտօնեայք իրանց վերջնական կար-
գաւորութիւնը ստացած էին, եպիսկոպոս, քահանայ,
աւագ սարկաւագ, կիսասարկաւագ, քահնկալ, գրակար-
դաց և դռնապան սպասարկում էին եկեղեցուն: Այդ
պաշտօնեայներէն, եպիսկոպոսները, քահանաները, սար-
կաւագները, կիսասարկաւագները համարում էին բարձր

¹⁾ Որպէս «Վռունկի» նախկին խմբագրի գործ՝ տպւում ենք
առանց որևէ փոփոխութեան լեզուի կողմից: ԽՄԲ.

աստիճանի կարգեր. իրանց և փոքր աստիճանի պաշտօնեայններու միջին տարբերութիւնն այս էր որ, այդ յետինները իրաւունք չունէին մկրտութիւն մատակարարել, այդ պաշտօն եպիսկոպոսներուն էր սարկաւադներու օգնութեամբ: Առ հասարակ լաւ աչքով էին նկատուում քահանայութեան հետամուտ եղող եկեղեցականներին, երբ ցածր աստիճաններէ լինէին անցած»:

Այդպէս հաստատուեց երրորդ դարու վերջին, եկեղեցու ներքին պաշտօնէութեան կամ վարչութեան ձևը. բայց այս էլ ասենք որ, քանի որ եկեղեցիք իրարու ճանաչում էին, այնքան իրարու հետ յարաբերութիւն էին ունենում «Այդ յարաբերութիւնք լոկ եղբայրական էին եղած, որ շատ աւելի սրտագրաւ էր, իրարու վրայ ունեցած սիրուն համար, որն իրանց աչքի առաջ էր բերում անզգալաբար, հանգամանքներու ազդեցութեամբ, աւելի հաստատութիւն և կանոնաւորութիւն, աւելի պաշտօնական կապակցութիւն եկեղեցիներու միջին. հասկանալու համար այդ կապակցութեան բնութիւնը և դաշնաւորական վարչութեան ձևերը, որուն տեղի տուին, պէտք է գիտենանք թէ ինչ կերպով քրիստոնէութիւնը ծաւալած էր աշխարհումս այդ երեք դարերում. նախ մեծ բազմամարդ պորտերում քարոզութեան, ինչպէս Երուսաղէմ, Դամասկ, Անտիոք. Տարսոն, Աթենք, Հռոմ և Եդեսիա: Ապա ճիւղեր էր արձակում այդ մեծ քաղաքներէ փոքր քաղաքներում, յետոյ երրորդական քաղաքներում, աւաններում վերջնովերջը գիւղերում և շիններում: Այդ բանէն առաջ եկաւ եկեղեցիներու միջին որդիական կամ որդիութեան յարաբերութիւնք և ապա հպատակութեան և հնազանդութեան կամ թէ ստորակարգութեան, որը ծաւալում տուաւ այնույետոյ տարածուելու եկեղեցական անդամակցութեան և այդ պատճառով աւելի բարձր աստիճաններու քահանայական դասակարգութեան մէջ:

Մի որեւէ հաւատացելոյ քարոզութեամբ, քրիստոնէութիւնը հաստատում էր մի գիւղի մէջ և այդ հաւատացեալն ինքնիրան հովիւ էր հաստատում նոյն գիւղի փոքրիկ հասարակութեան մէջ, եպիսկոպոսի տիտղոսն էր առնում, քանի որ նոյն տիտղոսն

այն տեղն էր բռնում, ինչ տեղ որ բռնած էին բազմամարդ եկեղեցիներու առաջնորդները: Այդ բանէ առաջ եկան քորեպիսկոպոսները, այսինքն, գիւղի եպիսկոպոսները. բայց շատ անգամ գիւղերում ցրուած քրիստոնեայք խիստ սակաւաթիւ լինելուն, նախ մի մասնաւոր եկեղեցի կազմելու համար, հաւաքուած էին իրանց պաշտաման համար, հարեան քաղքի քրիստոնեայներու մօտ, յետոյ երբ իրանց թիւն աճեց, խընդրում էին այդ քաղքի եպիսկոպոսէն, իրանց համար քահանայներ և սարկաւագներ հաստատել: Այդ օրէն իրանց յարաբերութիւն այդ քաղքի մայր եկեղեցու հետ դադարում չէր, միշտ նրան էին դիմում ամեն անգամ որ պաշտպանութեան, ձեռնադրութեան և բանգիտութեան պէտք ունենային, ամեն անգամ որ մի դժուարալուծ խնդիր էր լինում կամ խորհուրդ ընդունելու կամ թէ մի վէճ վերջացնելու: Այդ կերպով հպատակութեան և կախման յարաբերութիւնք հաստատուեցան գիւղական եկեղեցիներու և իրանց հարեան քաղքի եկեղեցու միջին, առաջին եկեղեցիներուն առաջնորդող քահանայներու և այն եպիսկոպոսներու միջին, որոնցմէ իրանց կարգն էին առած իրանք: Այդ գիւղական մի շատ եկեղեցիներու միաւորութիւնը հարեան ելող եկեղեցիներու շուրջը, ծագում է տուած եպիսկոպոսական վիճակներու բազմութեան: Եպիսկոպոսական վիճակներու միջին էլ յարեանման յարաբերութիւնք հաստատուեցան. միեւնոյն գաւառի եպիսկոպոսական վիճակները իրարու հասկանալու և միաբան գործելու համար հասարակաց բարւոյն և օգտին, կամ թէ հասարակաց հակառակորդին դէմ դնելու պէտքէ մղուած, խմբուած էին մայրաքաղաքի բոլորտիքը կամ թէ գաւառի գլխաւոր տեղը, որ տեղաց քրիստոնէութիւնը սովորական ճամպով իրանց էր աւանդուած և միասին աւելի ընդարձակ վիճակներ էին կազմում, որոնք յետոյ արքեպիսկոպոսական վիճակներ կոչուեցան»:

Այդ արքեպիսկոպոսական վիճակներու կառավարութիւն ունէր հասարակ եպիսկոպոսական վիճակներու կառավարութեան պէս իր երեսփոխանական ու միապետական տարերքը, ինչպէս որ միեւնոյն վի-

ճակի քահանայները ժողովում էին քաղաքում եպիսկոպոսի նախագահութեան ներքեւ. սովորութիւն եղաւ միեւնոյն գաւառի եպիսկոպոսների միջին մայրաքաղաքում հաւաքուել և նրա արքեպիսկոպոսի նախագահութեան ներքեւ իրանց հասարակ եղած գործովը զբաղել, կամ թէ մի նոր վարդապետութիւն քննելու համար և կամ թէ Զատիկի տօնը տօնելու համար օր որոշելու: Այդպէս ժողովներ կամ գումարումներ եղան երկրորդ և երրորդ դարերում, Պաղեստինու մէջ, Կեսարիոյ և Երուսաղէմի եպիսկոպոսներու նախագահութեան ներքեւ: Հռոմայ մէջ Վիկտօր եպիսկոպոսի նախագահութեան, Գաղղիոյ մէջ Լիոնի եպիսկոպոս Իրէնէոսի նախագահութեան: Փոքր Ասիոյ մէջ էլ Պօլիկրատի նախագահութեան ներքեւ: Հելլենաստանում երկրորդ դարու վերջերուն գաւառական ժողովները սկսան մի կանոնաւոր կարգուստրք դառնալ: Այդտեղ քրիստոնեայք իրանց առաջ օրինակ ունէին *ամփիկլիտիօնները* (քաղաքային պատգամաւորներու պարբերական ժողովները). դրա սովորութիւն շուտով արեւելքում տարածուեց, թէ Յունաստանի ժողովներու հետևողութեամբ և թէ փոքր Ասիոյ յոնական քաղաքներէ ղրկուած պատգամաւորներու ժողովներէ օրինակելով: Հէնց երրորդ դարու կիսէն սկսած, ամբողջ քրիստոնեայներու մէջ ընդհանուր եղած բան է երևում: Կապադովկիայի մէջ Կիսարիոյ եպիսկոպոս Փերմելիան ակնարկութիւն է անում այդ սովորութեան մասին, իր Կիպրիանու գրած թղթում, ասում է պատմութիւնը և առաքելական կոչուած կանոնները հրամայում են որ, տարէնը երկու անգամ եպիսկոպոսներու ժողովք լինի, միասին խորհուրդ անելու համար կրօնի վերաբերող հարցերու մասին և վերջ տրուի վեր կացած վիճաբանութեանց:

Այդպէս գաւառական ժողովները վերին դատարան էին կազմում, միանգամայն օրէնսդրական մարմին, նոյն գաւառի բոլոր եկեղեցիներու համար: Այդ տեղումն է որ եպիսկոպոսները իրարու հետ միաբանում էին ընդհանուրի օգտի ձեռնարկութեան վրայ, դրանց ամենքն էլ իրանք իրանց համարում էին իբրեւ պատգամաւոր և երեսփոխան իրանց եկեղեցիներուն և ձայներու մե-

ծամասնութեամբ որոշուած բաները օրէնքի զօրութիւն էին ունենում ամբողջ գաւառի համար»։ Այդ որոշմունք սովորաբար զեկուցւում էին, այսինքն իմաց էին տրւում սիւնոգոսական թղթերով։ Այդ որոշմունք մի շատ եպիսկոպոսներու կողմէ ելնելով մեծ հեղինակութիւն ունէին ժողովրդի մէջ... եպիսկոպոսները ջանք աւելին այդ իրանց որոշած բաներուն աւելի մեծ նշանակութիւն տալ, համարելով դրանք բղխած նոյն իսկ Սուրբ Հոգուց և ըստ առաքելոց բանաձևին իրանց տուած վճռին հաղորդութեան մէջ «բարի երևալ Սուրբ Հոգւոյն և մեզ» ասելով։

Այդ միևնոյն գաւառի եկեղեցիներու դաշնաւորութեան մէջ, բոլորովին բնականօրէն, գլխաւոր քաղքի եկեղեցին էր, որ առաջին կարգն էր բռնում և ընկերակցութեան պորտն էր կազմում, բացի այն ուղղակի կամ անուղղակի մասէն, որ նա ունեցած էր միևնորոշ հիմնարկութեան մէջ, այդ եկեղեցին զերազանցում էր միևս եկեղեցիներու վրայ իր անդամներու բազմութեամբ, նոյնպէս և իր վայելած կարգովն ու նշանակութեամբ... Նա մանաւանդ այդ եկեղեցին գաւառի քաղաքական և կրօնական շարժումներու պարտն էր. իր շուրջն եղող եկեղեցիները ամենամեծ շահ ունէին նրա բոլորտիքը համախմբուելու. ուստի և այդպէս, Պաղեստինում, բոլոր եկեղեցիները, Երուսաղէմի և Կեսարիոյ եկեղեցիներու բոլորտիքն էին համախմբուում. Փիւնիկէում, Տիւրոսի եկեղեցու, Կապադովկիայում Կեսարիոյ եկեղեցու, Հայաստանում Վաղարշապատու եկեղեցու և ուրիշներն էլ ըստ կարգի. Փոքր Ասիոյ արևմտեան ծովեզերքի վրայ, Եփեսոսի եկեղեցու բոլորտիքը, Փռիւզիայում՝ Լաւոդիկէի եկեղեցու. Թրակիայում՝ Հէրակլեաի եկեղեցու. Մակեդոնիայում՝ Թեսաղոնիկէի եկեղեցու. Աքայիայում Կորնթոսի եկեղեցու. Հիւսիսային Ափրիկէում՝ Կարթագինէի եկեղեցու. Գաղղիայում Լիօնի եկեղեցու և այլն։

Ընդհանուր եկեղեցու վարչութիւնը այդ դրութեամբ էր, երբ մեր պաշտելի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց աշխարհն ու ազգը քրիստոնէացուց և իհարկէ այդ վարչական դրութիւնն պէտք էր որ հաս-

տատած լինէր նա՝ նախ ինչպէս որ ինք օրինակ տուաւ երթալով Կապադովկիա և այդ մայրաքաղաքի եկեղեցու եպիսկոպոսէն ձեռնադրուեց: Ուստի և քանի որ եկեղեցու վարչութեան դրութիւն այդպէս էր այդ դարերում, երբ քրիստոնեայք ցիրուցան էին հռոմէական աշխարհներում, ինչպէս և մեր Հայոց աշխարհում, ինչո՞ւ համար այսօր էլ այդպէս չլինի. երբ հայ քրիստոնեայք էլ ցիրուցան են. հետևաբար Կիլիկիոյ Հայոց եկեղեցին էլ պէտք է որ մայր եկեղեցի ունենայ և նրանով պահպանուի: Բայց չորրորդ դարում եկեղեցու այդ դաշնաւորական վարչութիւն փոխակերպ եղաւ, ինչպէս մեր աշխարհումն էլ Մեծն Ներսիսի ժամանակ. երբ եկեղեցին ազատութիւն գտաւ ու շատ շուտով հպատակութեան կամ ստորակարգութեան յարաբերութիւնք հաստատուեցան, նոյն իսկ մայրաքաղաքի եպիսկոպոսական վիճակի և իրանց ամեն մի եպիսկոպոսներու միջին: Երբ իրանց մէջ մի վիճաբանութիւն էր վեր կենում, սովորաբար միւս մայրաքաղաքի եպիսկոպոսներին էին կոչում այդ վէճը վերջացնելու համար և ամեն կուսակցութիւն ջանք էր անում մեծ մասի քուէն ապահովելու իրան համար, բայց որովհետև դժուար էր ժողովուելը առաջնորդներուն իրարմէ շատ հեռու բնակելնուն համար, դրանց մէջէն գլխաւորին էր որ զիմում էին նախապատուելով. Փոքր Ասիայում Եփեսոսի աթոռին, Յունաստանում՝ Կորնթոսի և այլն. բայց մայր քաղաքի եկեղեցիք, որ շատ շուտով բոլոր միւսներու վրայ գլուխ կանգնեցան. Հռոմայ, Անտիոքի, Աղէքսանդրիոյ եկեղեցիք, որոնց գերազանցութեամբ կոչում էին եկեղեցիներու մայր, առաքելական աթոռ, իբրև ուղղակի առաքելոցմէ հաստատուած, աւելի հաւատարիմ համարառու էին քան թէ միւսները, ուստի և նախապատուելով միւսներու վրայ՝ դրանց էին գիմում խորհուրդ հարցնելու, սակայն և այդպէս առանց նրանց իրաւասութիւնն ընդհանրապէս ընդունելու, վասն զի մի շատ եպիսկոպոսներ պնդում էին դեռ թէ բոլոր եպիսկոպոսները հաւասար իրաւունք ունէին և թէ միայն Աստուծոյ էին պատասխանատու իրանց վիճակի մատակարարութեան համար:

Վերջապէս երբ հռովմէական տիրապետութեան գահը Բիւզանդիոնում փոխադրուեց, տիրապետ կայսրները, որ այդ քաղաքը քաղաքականութեան պօրտ աւրին, միւսնոյն ժամանակ ուզեցին նաև, եկեղեցականութեան էլ կեդրոն անել, որուն հպիսկոպոսը արևելեան եպիսկոպոսներումը առաջին կարգն ունենայ: Ուստի, Կ. Պօլսոյ համաշխարհական ժողովքը 381-ին Մեծն Թէոդոսի գերագահութեան ներքեւ, միացուց արդէն երեք ծանօթ եղած պատրիարքական գահերուն իր մայրաքաղաքի գահն էլ և որոշեց որ այդ նոր Հռոմայ (Բիւզանդիօնի) եպիսկոպոսը՝ հին Հռոմայ գահէն յետոյ անմիջական կերպով կարգ ունենայ. միւսնոյն ժամանակ նոր պատրիարքին մի նոր վիճակ հաստատելու համար, այն փառաւորութեան համեմատ որ կուզէր տալ նրան: Ժողովքը նրա իշխանութեան ներքեւ դրաւ Թրակիոյ ամբողջ քաղաքական վիճակը, վեց նահանգներով կազմուած: Այդ իրողութիւնից յետոյ ծանր կռիւներու նիւթ եղաւ. Կ. Պօլսոյ և Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսներու միջին, որոնք առաջուց այդ երկրորդ կարգն ունէին և այն գաղտնի պատճառն թշնամութեան, որն առաջ եկաւ վարդապետական խնդիրներում:

Քաղկեդոնի ժողովքը 451-ին, այդ կանոնը հաստատելով (կանոն 28) աւելի տարածեց միացնելով Կ. Պօլսոյ պատրիարքի իշխանութեան ներքեւ Ասիոյ և Պոնտոսի բոլոր թեմերը որոնք Յոհան Ոսկեբերան պահանջած էր իբր թէ իրանը լինէին. բայց իր մահից յետոյ Եփեսոսի մետրապօլիտը և Գուգեքայի (Գլըճըքի) բնակիչները հանած էին այդ գահէն: Քաղկեդոնի ժողովքը վերադարձնելով նրան այդ գաւառները, փոխարէն Եքսարկի պատուանունով հատուց Հերակլէաի: Եփեսոսի և Նէօկեսարիոյ եպիսկոպոսներու, որոնք առաջ անկախ էին Կ. Պօլսոյ պատրիարքէն: Միւսնոյն ժողովըն հաստատեց իբրև հինգերորդ գահ պատրիարքական Երուսաղէմի գահն էլ, առաջուց ստորակարգուած Պաղեստինու, Կեսարիոյ մետրապօլիտական գահին: Այդ բանում ժողովքն աւելի Երուսաղէմի անունը յարգելու և նրա մէջ եղած յիշատակներու համար գործեց, քան թէ նրա ազդեցութեան քրիստոնէութեան վրայ և այլն:

Այդ կերպով տարածուեց ու հաստատուեց, չորրորդ տիեզերական ժողովքի ժամանակէն պատրիարքական զրութիւն, և արևելեան եկեղեցին չորս անհաւասար մեծութեամբ վիճակներու էր բաժնուած: Երբ Աղեքսան զրիոյ վիճակը պարունակում էր վեց գաւառ թէ ընդարձակ և թէ փարթամ. Անտիոքինը տասնհինգ. Կ. Պօլսինը՝ քսանութ, Երուսաղէմինը՝ միայն երեք աղքատ ու չնչին. սակայն եղան մի քանի եկեղեցիք, որոիք մերժեցին իրանք իրանց պատրիարքական զրութեան մէջ զնել և եպիսկոպոսներ, որոնք պնդեցին Վախում ունենալ այդ վիճակներու ոչ մէկն և սրանք են, Կիպրոսինը, սր 431 թուին օգուտ քաղեց այն վարդապետական պախարակութենէն, որ վերէին հարուցել Անտիոքի գահին դէմ իրանց անկախ կացուցանելու համար Եփեսոսի ժողովքէն, նոյնպէս արտւ Լիւրիկէի մետրապօլիտն էլ, որ արևելքի և արևմտքի սահմանագլուխներու վրայ լինելով Հռոմայ և Կ. Պօլսոյ պատրիարքներու կողմէ էլ պահանջուելով, երկար ժամանակ օգտուեց նրանց կռիւներէն չճանաչելու համար ոչ մին և ոչ միւսը, մինչև որ վերջապէս Լիւրիկէ երկու գաւառներու բաժնուելիս՝ Կրասիանոսի ժամանակ 379 թուին Թէսաղոնիկէի եպիսկոպոսը լաւ համարելով մի հեռակայ պատրիարքի իրաւասութիւնը մի մօտակայ պատրիարքի իրաւասութեան վրայ, Հռոմայ եպիսկոպոսին է հնազանդում: Մեծն Հայք, Ալանաց աշխարհը, Վրացը, Աղուանիցը կազմումէին (sui juris) ինքնօրէն, այսինքն անկախ, որ ոչ Կ. Պօլսոյ և ոչ Անտիոքի պատրիարքներէ էին կախուած, ասում է պատմութիւնը: Արևմտքում Միլանու վիճակը, Աքուէլաինը. Ռավենայինը՝ պնդեցին նմանապէս իրանց անկախութեան վրայ Հռոմայ գահէն, ինչպէս որ մեծն Բրիտանիոյ եկեղեցիներու մեծ մասը, որտեղ Քանտրբերի մետրապօլիտը. Լօնդօնի և Ռօզէստրի եպիսկոպոսները միայն իրանց կախուած էին նկատում Հռոմայ գահէ և այլն և այլն: Ապա ուրեմն Կիլիկոյ Հայոց կաթողիկոսութիւն քանի որ Հայաստանեայց եկեղեցու մի մեծ մասն է և քանի որ Կիլիկիան էլ չորս զար շարունակ հայկական Կիլիկիա է եղել և ոչ հռոմէական, պէտք է որ ըստ հին

եկեղեցական վարչութեան Կիլիկիոյ Հայոց եկեղեցին իր ընտրած կաթողիկոսութեան իրաւասութեան ներքեւ լինին, առանց խզելու իր յարաբերութիւնք Մայր աթոռին հետ ամենավսեմ խնդիրներու ծագման ժամանակ, ինչպէս Երսւսաղէմի և Կ. Պօլսոյ պատրիարքներ անուամբ փոխադարձաբար, Արարատեան Մայր աթոռն էլ իր կարգին պէտք է որ անէ վերեւ յիշուած պատրիարքներու հետ սոյն բանս:

Արդ ինչպէս իբրեւ լոյս երևում է, որ սկզբում, առաջին, երկրորդ և երրորդ դարերում եկեղեցու վարչութիւն կատարելապէս սահմանադրական դաշնաւորութիւն է եղել և ոչ միապետական կամ կենդրոնական տիրապետութիւն, նոյնպէս սկզբում եկեղեցին Յիսուսի Քրիստոսի է եղել, այսինքն քրիստոսական, ապա եղել է առաքելական և յետնույետոյ, երբ Կ. Պօլսոյնը եղել է կայսերադիր պատրիարքութիւն, Աղեքսանդրիոյ, Երուսաղէմի, Անտիօքի և Եփեսոսի աթոռներն էլ եղել են աւետարանչական, ըստ պատմութեան եկեղեցին պէտք էր որ քրիստոսական լինէր և ոչ առաքելական, վասն զի յայտնի է որ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի են հաստատուած եկեղեցիք և ոչ ուրիշներուն: Նոյնպէս եկեղեցու վարչութիւնն էլ առաքելոց և իրանց աշակերտելոց հաւաքականութեամբ պէտք էր որ լինէր, վասն զի նկատելի է պատմութեան մէջ, Քրիստոսի առաքելներ ուր որ գնացել են քարոզելու երկուս-երկուս են գնացել, օրինակ Պետրոսն ու Պօղոսը Հռոմ, Թադէոսն ու Բարթողիմէոսը Հայաստան. Անդրէասն ու Ղուկասը Յունաստան, երկու Յակոբներ, տեառնեղբայրն ու Յոհաննու եղբայրն Հրէաստան, Փիլիպպոս ու Մատթէոս Պարթևաց կամ Պարսից երկիր: Մի ուրիշ նկատելի բան էլ այն է որ, Հայաստանեայց եկեղեցին առաքելներին երկուս-երկուս է տօնում, ինչպէս Պետրոսն ու Պօղոսը միասին, Թադէոսն ու Բարթողիմէոսը միասին, Անդրէասը ու Փիլիպպոսը միասին, նմանապէս Թոմասն ու Յակոբն միասին, իսկ Անանիան, Մատթիան, Բառնաբասն ամենքը միասին, արի տես որ Լատինացիք էլ Սիմօնն ու Յուդայն միասին են տօնում:

Արդ՝ այդ յանգի մի ընկերական դրութենէն յայտ-

նի ակներև չէ որ թէ վարչական և թէ պաշտաման միակերպութիւն կամ իշխանութեան կեդրոնացում գոյութիւն չէ ունեցել: Անշուշտ նախնի քրիստոնեայք այդ բուն որքան անգործադրելի էին նկատել, այնքան էլ անընդունելի քրիստոնէական ընկերականութեան համար, չէ որ լեռագալ դարերումն էլ փորձով տեսնուեց, քանի անգամ որ վարչական և պաշտաման միակերպութիւն ցանկացան ու պահանջեցին ձեռք բերել և այնքան անգամ էլ թէ պաշտաման և թէ վարչական կազմակերպութիւն, այսինքն խռովութիւն, անկարգութիւն և հոգեւոր ստրկութիւն է առաջ եկել, պատճառ որ հոգեկան բաներում միակերպութիւն ոչ գործադրական է և ոչ էլ հնարաւոր, ճիշտ մի ընդարձակ ծառաստանի նման, որ մարդս կամենում է նրանց ոստերը կտրատելով, ամենքն էլ իրարու հետ հաւասարեցնել, իրաւ որ մի ժամանակի համար յաջողում է, բայց շատ չէ քշում, որ ծառաստանի ճիւղերը սկսում են իրանց ուղղութեամբ ուռճանալ և այն միակերպութիւն որ մարդս ջանք էր արած հաստատելու, շուտով փճանում է, վասն զի բնութիւնն իր անկորնչելի իրաւունք նորէն ստանում է և ծառաստանն իր կերպ կերպ ուռճացումն է առնում ազատօրէն:

Քրիստոնէական եկեղեցու պաշտաման և վարչութեան ճշմարիտ միակերպութիւնը, գոյութիւն միայն պէտք է որ Յիսուսի Քրիստոսի քարոզութեանց, նրա սիրոյն, թողութեան և կատարելութեան անկորնչելի սկզբունքներում լինի, որոնք քրիստոնէական ընկերականութեան հիմքն ու հոգին են եղած և պէտք է որ լինին: Սակայն արի՛ տես որ, կաթոլիկութիւնն էլ, օրթոդոքսութիւնն էլ, բողոքականութիւնն էլ, նոյնպէս և հալ քրիստոնէութիւնն էլ, որոնք յայտնապէս նախնական քրիստոնէութեան կերպարանափոխութիւնքն են, պնդում են թէ իրանք օրինաւոր և հաւատարիմ զարգացումն են նախնական եկեղեցւոյն. բայց դրանց մէջ ոչ մինը չէ կարող փորձով և փաստով ցոյց տալ այդ իրանց օրինաւոր զարգացում, որն անվերջանալի վիճաբանութեան դուռն է բաց անելու, թէ որ դրանցմէ մին յանդրգնի պնդել թէ իրանն է նախնական քրիստոնէու-

թիւն: Պատմական գիտութիւն յայտնի ցոյց է տալի որ այդպիսին նախ ինքն է խաբուել և կամենում է ուրիշներին էլ խաբել:

Դառնանք այժմ մեր մայր Հայրենեաց քրիստոնէական ընկերականութեան վրայ խօսելու: Արդէն սկըզբում ասացինք որ, Քրիստոսի եկեղեցու վարչութիւն մեր Հայրենիքում, աշխարհային վարչութեան հետեցաւ, այսինքն, աշխարհային վարչութիւն տանուտէրական, նախարարապետական լինելով, եկեղեցու վարչութիւնն էլ եպիսկոպոսական և եպիսկոպոսապետական եղաւ և պէտք էր որ այդպէս լինէր, և Պարթևազն Մեծն Ներսիսի բոլոր ջանքերն այդ նպատակին էին գիծում: Գաւառներու եկեղեցիները՝ իրանց դրախտներով կամ վանքերով և իրանց անշափ ընդարձակ երկիրներով, որոնց մէջ բազում քրդեր պարունակող խիստ շատ աւաններ կային, ինչպէս Կուտուս, Խարնի, Բուեռում (՝) Մուշ և այլն և մանաւանդ Գլակայ վանքեր ընդարձակ կալուածներով, հաւասարում էր ամենէն զօրաւոր նախարարութեան:

Տրդատայ ժամանակ, գաւառներու թուով 620 էին նախարարական տոհմերը կամ տները, իսկ Արշակ Բ.-ի ժամանակ նրանց թիւ 900 է հասնում, ասում է պատմութիւն, ուստի պէտք էր որ որքան գաւառներ կային, այնքան էլ եպիսկոպոսներ լինէին. բայց որովհետեւ, ինչպէս Կորիւն վարդապետն ասում է, իր Ս. Մեսրոպ Մաշթոցի վարուց պատմութեան մէջ, «Յետ այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի կայինականս և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանեցին»: Երևում է որ դեռ հեթանոս երկիրներ կային և կայինական, այսինքն քրիստոնէութեամբ լուսաւորուած հայոց մէջ 400 եպիսկոպոս բաւական եղաւ: Այդ պատճառով Աղուանից աշխարհում կաթողիկոս նստաւ, նմանապէս վրաց աշխարհում, իսկ Սիւնեաց և Արծրունեաց աշխարհներում եղող եպիսկոպոսներն մեծ առաւելութիւն ունէին նոյն իսկ եպիսկոպոսապետի վրայ. ինչպէս նոյն երկիրներու նախարարներն Արարատեան թագաւորի վրայ և այդ ամեն եպիսկոպոսութիւնք այն ժամանակ ինքնօրէն

էին վարում իրանց իշխանութիւն. բայց միայն ընդհանուր մի բանի համար ժողովք էին կազմում նախարարներու հետ կամ նրանց հաւանութեամբ և այլն:

Բայց այդ գրութիւնը տեւեց մինչև աշխարհային իշխանութեանց ոչնչացում կամ նուազումը, որ ժամանակէ յետոյ եպիսկոպոսներու վարչութիւնն էլ խանգարման ենթարկուեց: Գլուխ խանգարում այս էր որ եպիսկոպոսապետներն իրանց ազգականացմէ կամ ձեռնասուններէ սկսան իրանց յաջորդներ ընտրել և այդ իրանց զեղծ գրութիւն պահպանելու համար զօրաւոր կամ բռնաւոր իշխաններու պաշտպանութեան դիմել, մանաւանդ այն ժամանակներում երբ Արարատեան մայր աթոռի ընդհանրականութիւնը նուազեց, որմէ առաջ եկաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւն, վասն զի այդ Վասպուրական գաւառ իրան կից ունենալով Կորճէից, Կորդուաց և Ռշտունեաց երկիրներ, բաւական բազմամարդ էր: Զուր տեղ Գրիգորիս կաթողիկոսը բանադրեց այդ կաթողիկոսութիւն, վասն զի ինք Մայր Աթոռէն տարաշխարհ փոխադրուելով, անձեռնհաս էր անում իրան Արծրունեաց երկիրը հսկելու:

Այդ ժամանակ, այսինքն 1100 թուերուն, Կիլիկիա, որ Փոքր Ասիոյ և Հայաստանի արևելեան հարաւակողմն էր, հիւսիսէն էլ Կապադովկիա ու Փռիւգիա, արևելակողմէն Ասորոց երկիր և Միջագետք, արևմտակողմէ Պամպիլիա և Պիսիգիա, բաւական ընդարձակ երկիր էր, ծովեզերեայ, լեռնային և դաշտային, այդպէս երկու մասերու էր բաժանուում ցամաքային և ծովեզերեայ քաղաքներով: Հայոց քաջագանցմէ շատերը այդ երկիր էին գաղթել և քիչ ժամանակուայ մէջ մեծ գաղութ էին կազմել իրանց յատուկ վարչութեամբ, դրանց հետեւեցան և մեր եկեղեցւոյ գլխաւոր վարիչները թողնելով մայր հայրենիք, իրանց նախնեաց նուիրական տեղերը: Այդ հայոց քրիստոնեայ ընկերականութիւն գերազանցելով իրանց զանազան առաւելութեամբ տեղական բնակիչներու վրայ, ինչպէս Հռոմէներու, Ասորիներու և ուրիշ ազգերու վրայ, չորս տարու չափ տիրում են այդ երկրի վրայ, հոյակապ քաղաքներ և դղրեակներ հաստատելով, նոյնպէս եկեղեցիներ, վանքեր

ու անապատներ հիմնելով: Մի խօսքով ամեն կերպով շենացնելով երկիրը քրիստոնէական լուսաւորութեամբ: Պէտք է ասենք որ որքան այդ երկրում եկեղեցու բարձր պաշտօնեայնները Կիլիկիոյ հայոց եկեղեցին պայծառացնելու աշխատած են, նոյնքան էլ հայոց իշխաններն էլ են աշխատած այդ բանի համար: Սակայն այս էլ ասենք որ կաթողիկոսութիւն կամ թէ եկեղեցականք իրանց հայրենական դրութիւն փոխեցին, մանաւանդ երբ հայոց իշխանութիւն այդ երկրի վրայ միապետական թագաւորութեան փոխուեց, որը ժառանգական եղաւ. հէնց կաթողիկոսութիւնն էլ նրան հետեւացեւրբ բնական ժառանգները հոգեւոր ժառանգներ էլ եղան, վասն զի երբ իրանք թագաւորի ձեռքով կաթողիկոս լինել սկսան, իրանց եղբայրներին կամ ազգականներին պատրաստեցին իրանց լաջորդելու: Այդպէս, մայր հայրենեաց մէջ, եկեղեցին որ տանուտէրական էր, աւելի ճիշտ ասելով ժողովրդական, այդ երկրորդ հայրենիքում եղաւ թագաւորական, Գրիգոր անունով կաթողիկոսներ. նոյնպէս Ներսէս անունով եպիսկոպոսներ, իրանց իրանց առանց թագաւորի կամ իշխանապետի միջնորդութեան և հաղորդակցութեան, սկսան օտար թագաւորներու և պատրիարքներու հետ թղթակցել և եկեղեցական հարցերու վրայ խորհրդակցել: Այս բան մայր հայրենիքում չէր կարելի, ինչպէս գիտենք, զանազան դէպքերու տեղի ունենալէն:

Կիլիկիոյ հայոց թագաւորներուն և կաթողիկոսներուն հաստատած, քաղաքները, գղեակները, վանքերը և անապատները սրանք են ըստ Սմբատ տարեգրի: Պաղրսա, Օստեր, ձկերոյն, Համասին, Սարւանդիքար, Հարուն, Աղէն, Կուտ, Ընկուզին, Թոսընկայ, Բերգուն, Կապ, Փօռնօս, Կաղն, ձանձ, Շողկան, Մազոտ Խաչ, Սմուտ, Թել, Թելլաաս, Վաներ, Բարձրբերդ, Կոպետառ, Մոյեան-կուկլիկա, Լամբրօն, Լուլվայ, Պապառ, Բերդկան, Պառկան, Սելեկիա, Սենտ, Կօռիկօս, Ատառօս, Վօռկէս, Վաւչատ, Լամնո, Ժամնիկ, Անամօռ, Նորբերդ, Անտուղծ, Կուպա, Մաղվ, Սիկ, Մանովչատ, Ալար, Լազաւին, Ագօլ, Կոտրատ. իսկ հիմնուած վանքերըն Ակապ, Ամենափրկիչ, Արիտի անապատ, Ագակա-

Վին, Բարձրբերդ, Դրազարկ, Լուսաւորիչ, Խորն վանք, Կաստաղօն, Մաշկեոր, Մեծքար, Շուղր անապատ, Սաղր անապատ, Սկերայ վանք, Քարաշիթա և ուրիշներ:

Սակայն վերջերում թագաւոր և կաթողիկոս իրանց քոյր ջանքը բանեցուցին իրանց անկախ զրուծիւնը կախուած անելու Հռոմայ գահէն և այդպէսով թէ իրանց ժողովրդին աչքէն ընկան և թէ օտարներու աչքին էլ չնչին արարածներ համարուեցան: Մի միայն իրանց և իրանց նախորդներու առաւելութիւնն այս եղաւ, որ իրանց գոյութիւն կարող եղան վերին նախախնամութեամբ պահպանել հինգ տարուայ ամենադառն ժամանակներում, ամենախուժողութ հրոսակներէ շրջապատուած: Ահա այդ հինգ տարուայ գոյութեան իրաւունքը միանալով իրանց նախարարներու այն իրաւունքին, որ Կիլիկիոյ երկիրը հայկական երկիր արին, իրաւունք ունին Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսները Հայաստանեայց կաթողիկոսի եթէ ոչ հաւասար, գէթ նրամէն յետոյ, բարձր աստիճանի օրէնսդրութեան տէր լինել և մեր յարգանքներուն ու պատիւներուն իրաւունք ունենալ: Բացի այդ առաւելութենէն այսօր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան վիճակ եղած է մի փոքրիկ հայոց աշխարհ, մօտ կէս միլիօն ժողովրդով և այս յետագայ հայաբնակ քաղաքներով, ծովեզրեայ Կիլիկիայում, որ ի՞նչ է՞ թէ ասուում այսօր, ցամաքի վրայ. Բօստանճի, Էրմէնէկ, Տարսօն, Ատանա, Մօքս, Քիլիս, Անթապ, Մարաշ, Պէհեռնի, Ադիաման, Ելպիստան, Սիս, Հաճին, Ուլնիա կամ Զէյթուն և ուրիշներ: Ծովափի վրայ. Ալայա, Սէլէնդի, Անամօռ, Մերսին, Ալաս, Թայաս, Իսկէնդէրուն: Կիլիկիոյ Հայոց կաթողիկոսութեան թեմեր են համարուում. Կիպրոս կղզին, Բերիա, Անտիօք քաղաքներն, ինչպէս նաև Մալաթիա, Կիւրիւն, Տէրէնտէ, Չնքուշ և ուրիշ մանրմունք քաղաքներ:

Թէ որ այսու յետոյ, Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսութիւնը, Հայոց եկեղեցիները և Հայոց ժողովրդները երեսի վրայ թողուին առանց հոգեւոր տիրոջ և պաշտպանի, առանց հոգեւոր սնունդ և կեանք մատակարար-

րելու նրանց, քաջ գիտենանք, որ թէ մեր հայկական
 Կիլիկիոյ նախնեաց և թէ նախորդ դարերու Կիլիկիա-
 բնակ հայոց ժողովրդներու դէմ մեծապէս մեղանշած
 կը լինենք և նրանց այդ երկրի վրայ, աշխարհօրէն և
 հոգևորապէս շինեցանելու համար թափած արիւն-քը-
 տինքը անվարձ և ապարդիւն թողած կը լինինք ընդ-
 դէմ քրիստոնէութեան հոգւոյն:

Մարկոս Աղաբեգեան

Պոյաճիգեղ Կ. Պոլսոյ

1902 ղեկ. 1

ՄՏԱՒՈՐ ՅՈԳՆԱԺՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Ինչպէ՞ս իմանալ մտաւոր յոգնածութիւնը.

Թէ մտաւոր, ֆիզիքական աշխատանքը որչափ իրար հետ սերտ կապակցութիւն ու յարաբերութիւն ունի և թէ մտաւոր աշխատանքը մկանունքների վրայ ազդում, թուլացնում է և ընդհակառակը մարմնական աշխատանքը մտաւորին է ազդում, այդ բանը մեր սովորական առօրեայ կեանքում միշտ կարող ենք որոշ չափով տեսնել: Իհարկէ, լաւելի հաստատ, համոզեցուցիչ կերպով կիմանանք գիտական փորձերով, մանաւանդ ճիշդ, հոգեբանական որոշ սկզբունքների վրայ հիմնուած եզրակացութիւններով: Առաջ բերեմ մի քանի օրինակներ և տեսնենք թէ ինչ հետեանքի են հասած:

Քեօնիկսքերգում լազարը 13—14 տարեկան տղաների և աղջիկների հետ մի շարք գումարման և բազմապատկութեան փորձեր արաւ, այսինքն նա 5^օ դասի ընթացքում դասերի առաջին 10 րոպէում իր նշանակած վարժութիւններից տուեց, հետեանքն եղաւ այն, որ առաջին երկու ժամում աշխատանքի արդիւնքն աւելի յաջող և օգտակար էր քան վերջին դասերում կատարուած փորձերի ժամանակ: Նրբորդ դասի փորձերից սկսած անսխալ վճռողների թիւը պակասեց, իսկ հինգերորդ ժամում աւելի պակասեց: Միենոյն եզրակացութեանն եկաւ Բուրգերշտայն Վիեննայում. սա 11—12 տարեկան տղաների վրայ կատարած նման թուաբանական փոքրիկ խնդիր լուծելու փորձերից եկաւ այն եզրակացութեանը, որ 3¹/₂, ժամուայ ընթացքում, չնայելով որ տղաները մի փոքր հանգստացան, այնուամենայնիւ նրանց աշխատանքի յաջողութիւնը զգալի կերպով պակասեց: Օրնի (Oehrն) փորձերից դուրս եկաւ, որ երկրորդ դասի առաջին կիսում յառաջադիմութիւնը 1¹/₂% աւելի

*) Տես «Լումայ» 1903 թ. № 3:

է, քան երրորդ դասի ժամանակ: Պրոֆեսսոր Ռիխտեր Ննայում փորձով ցոյց տուեց, թէ առաջին և երրորդ դասին աչակերտների յառաջադիմութեան մէջ ինչ գնահատութիւն կայ. դրանց նա ստորին դասարանի տղաներին ամբողջ դասի ընթացքում (դասը $\frac{3}{4}$ ժամ էր) միանման թուարանական խնդիրներ տուեց վճռելու. հետեանքն եղաւ այն, որ առաջին ժամում անհամեմատ լաւ էին վճռել, սխալների թիւը քիչ էր, այն ինչ երրորդ դասի ժամանակ կատարած աշխատանքը այդպէս չէր: Ռիխտեր ճիշդ տոկոսներ դուրս չբերեց, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ընդունակները շուտ վճռելով հանգստանում են այն ժամանակ՝ երբ թոյլերը աշխատում են. հետեապէս, ընդունակները հանգստանալուց յետոյ են աշխատում, իսկ սանրանց համար իհարկէ աւելի յաջող պայման է: Ռիխտեր իր ուրիշ բազմաթիւ փորձերով դարձեալ եկաւ այն եզրակացութեանը, թէ յոգնածութիւնը անպայման ամենի համար է և բոլորն էլ որոշ չափով յոգնում են. միայն նա առանձնապէս ուշք է դարձնում նոյնպէս անհատական կազմուածքի և տարբերութիւնների վրայ. այսպէս, նա ասում է. «փորձի ենթարկուողներից մի քանիսը շատ շուտ, զօրեղ կերպով յոգնածութեան նշաններ են ցոյց տալիս, այն ինչ այդ միևնոյն միջոցում մի քանիսը նոյն եռանդով, առաջին փորձինման պարապում էին»: Սիկօրսկին դասի սկզբում և վերջում կարճ թելադրութիւն արաւ. հետեանքն եղաւ այն՝ որ դասի վերջում կատարած թելադրութեան մէջ 33% սխալն աւելացաւ: Նոյն բանը հաստատեց Հօպֆները:

Հերտել, Կօպենհագենում 2821 աչակերտների վրայ կատարած փորձերից դուրս բերեց՝ որ աչակերտների $\frac{1}{2}$ -ը, որոնք դպրոցական օրէնքով սահմանուած ժամանակից աւել են պարապում, նրանք մտաւոր կերպով էլ լարուած են և դրանցից 39% հիւանդանում են. այն ինչ միւս սովորական ժամանակից աւել չպարապող աչակերտներից 32% էին հիւանդանում): Աքսէլ Կայ Ստօկհօլմում 3968 աչակերտների վրայ կատարած փորձերից այն եզրակացութեանն եկաւ, որ սովորական ժամանակից աւել պարապող աչակերտներից 47,9% են հիւանդանում, այն ինչ միւսներից 44,7%: Նոյն քննութիւնն արաւ ուսուցիչների վրայ և փորձը ցոյց տուեց, որ սրանք էլ աչակերտներից պակաս չեն յոգնում:

Ամենից հետաքրքրական երևոյթ կազմում է մեզ համար

պրօֆեսսոր Գրիսբախի ¹⁾ կարծիքը. այս գիտնականը ոչ թէ միայն իր հետազոտութեան մեթոդով յայտնի եղաւ, այլ և սրա փորձերը բազմակողմանի, մանրակրկիտ քննութեան արդիւնք են, զրա համար արժէ մի փոքր կանգ առնել: Գրիսբախ երկու տեսակ կարկին ունէր, մէկը սովորական կարկինի նման. միւսի ծայրերը կիսազնդաձև և դրանցով փորձեր էր անում ըէալ, ըէալ գիմնազիայի, գիմնազիայի, ժողովրդական դպրոցների, միջնակարգ ուրիշ դպրոցների ստորին, միջին և բարձր դասարանների աշակերտների վրայ: Նա փորձեր արաւ իւրաքանչիւր աշակերտի առաջին դասի սկզբում, դասի վերջին, երկրորդ, չորրորդ և հինգերորդ դասերի սկզբներին ու վերջերին: Նոյնպէս փորձեր արաւ նրանց գրաւոր աշխատութիւնների վրայ և բոլոր կատարած փորձերը ցոյց տուին, որ մարմնի զանազան մասերում յոգնածութիւն է առաջ գալիս և նրանց ըզգայութիւնը պակասում է. այսինքն, մտաւորի ազդեցութեան տակ, նետրդերը յոգնում թուլանում են, զրա համար կաշու վրայ դրած կարկինի ծայրերը չնայելով իրարուց բաւականին հեռու են, բայց և այնպէս, փորձողները միայն մի զգայութիւն են ստանում. սա նշանակում է, թէ մարմնի զգայութիւնը պակասել է: Պրօֆեսսորը սրանով չբաւականացաւ, մտաւոր աշխատանքից յոգնածութիւն առաջ գալու զգալի փաստերը ակներև ցոյց տալու համար, այդ փորձերն ընդհանրացրեց ամեն մէկի վրայ: Այսպէս, նա իր կարկինով չափեց շատ ուսուցիչների մարմնի զանազան մասերը, ինչպէս, գլխի, մատների, քթի, ձեռքի և այլն: Այս փորձերը նա կատարեց առաւօտները պարապմունքից առաջ, ամեն մի դասից յետոյ, ճաշերից յետոյ: Նման փորձեր արաւ ոստայնագործութեամբ պարապող տղաների վրայ. այդ արհեստը, ինչպէս յայտնի է, պահանջում է շարունակ լարուած, մտաւոր աշխատութիւն: Սրանց պէս փորձեր արաւ ջահել մեքենագործների վրայ, որոնք մարմնական աշխատանք, մտաւոր ուշադրութիւն պէտք է գործ դնեն մեքենաները կառավարելու համար: Ամեն մի փորձից նա եկաւ միևնոյն եզրակացութեանը, այսինքն աշխատանքը յոգնեցնում, թուլացնում է մտաւոր և ֆիզիքական կազմութիւնը: Բացի դրանից, Գրիսբախը վերոյիշեալ բոլոր անհատների վրայ փոր-

¹⁾ Energetik und Hygiene des Nerven-Systems in der Schule von Prof-Griesbach.

ձեր կատարեց կիւրակի և տօն օրերին, առաւօտները և օրուայ
 զանազան ժամանակներում, հետեանքն եղաւ այն, որ նրանց
 վրայ էլ յոգնածութիւն չնշարուեց կամ թէ շատ չնչին չափով
 Գրիսբախ այն քննութիւններն աւելի հեռուն տարաւ 8 գիմ-
 նագիայի, 5 ըէալ դպրոցի և երկու արհեստական դպրոցի ա-
 շակերտներին քննելիս, նրանց բաժանեց իրանց ընդունակու-
 թեան համեմատ. այսպէս շատ լաւ ընդունակներ, լաւ ընդու-
 նակներ և բաւարար ընդունակներ. նոյնպէս տոկուն աշխա-
 տողներ, բաւարար և թոյլ աշխատողներ և արանց ամենքին ի-
 րար հետ համեմատելով, նոյն եզրակացութեանն եկաւ. այ-
 սինքն ամենքն էլ յոգնում են: Դեռ այս բաւական չէ, նա 406
 աշակերտների վրայ կատարած քննութեամբ ցոյց տուեց, որ
 յոգնածութեան հետ անխուսափելի կերպով կապուած են հե-
 տեակ ֆիզիքական պակասութիւնները. այսպէս օր. քնկոտ կամ
 արիւնոտ աչքեր, գունատութիւն, թոյլ կազմութիւն, քթից ա-
 րիւնհոսութիւն, նեարդային դրուլութիւն, անդրադարձ (րէֆլէքս)
 չարժողութիւն, նուազութիւն, գլխացաւ, երեսի վրայ խորշոմ-
 ներ, քնի պակասութիւն, անհանգիստ, երազներով խառն քուն,
 մանաւանդ դպրոցական աշխատանքի վերաբերմամբ, երբեմն
 աչքերի մթնութիւն, գլխի, ձեռքերի դողդողումն կային: Բացի
 սրանցից, քննեց նմանապէս վաճառականների այն աշակերտնե-
 րին ու բանուորներին, որոնք օրական 8—10 ժամ աշխատում,
 գրագրութիւնով, թարգմանութիւնով և հաշիւներով են պարա-
 պում: Սրանք թէև տարիքով աշակերտներից աւելի հասակաւոր
 էին, բայց և այնպէս համարեա նրանց չափ մտաւոր յոգնածու-
 թիւն ցոյց տուին և նոյն ֆիզիքական պակասութիւններին են-
 թարկուել էին: Ոստայնագործական ուսումնարանում աշակերտ-
 ների գործնական աշխատանքից յետոյ քննելով, գտաւ որ նոյն
 չափ յոգնածութիւն է առաջ գալիս: Այս դպրոցների աշակերտ-
 ները բացի տեսակաւն աշխատանքից, 3 ժամ շարունակ պէտք
 է նստէին մեքենայի սանրի առաջ, ուշադրութեամբ հետեւէին
 մաքրկին (շեշտով), որը մի րոպէի մէջ 300 անգամ գնում գա-
 լիս էր և նկատէին կտրատած թելերը, որ իսկոյն գտնէին,
 մօտենալով սանրի արանքները անցկացնելով կապելով կարգի
 բերէին. իսկ այս ամենը պահանջում է լարուած ուշադրութիւն,
 սրա հետ միանալով սննեակում տիրապետող աղմուկը, նրանց
 թմրեցնում և յոգնեցնում էր: Գործարաններում բանող երի-
 տասարդների վրայ էլ փորձեր արաւ. սրանք քանդում, մաք-

րում, իւզում և կարգի էին բերում մեքենաների զանազան մասերը և ապա բանեցնում էին. աշխատանքը 10—12 ժամ էր տևում. յոգնածութիւնը սրանց համար ևս անխուսափելի էր:

Բուրգերչտայնի, Լազարի ¹⁾, Կրէպէլինի, Գրիսբախի և ուրիշների քննութիւնից երևում է, որ մարդու աշխատելու ընդունակութեան տևողութիւնը, կանոնաւոր մտածելու բեղմնաւորութիւնը, սխառմատիկ աշխատութեամբ, կարելի է հետզհետէ որոշ աստիճանի բարձրացնել. իսկ այդ աստիճանից աւելացնելը, շատ դժուարութիւնների կը պատահի, անգամ անկարելի կը լինի: Նթէ ընդունակութեան և աշխատանքի տևողութեան զօրեղացնելու համար վարժութիւնները աւելի շատացնենք և հանգստութեան համար որոշ չափ ու ժամանակ չը տանք, այնուհետև հետզհետէ յոգնածութիւն կառաջանայ, իսկ դրանով առողջութիւնը կը թուլանայ, գործի յաջողութիւնը կը պակասի:

Բոլոր փորձ անողները զանազան միջոցներից և դիտողութիւններից յետոյ վերջիվերջոյ եկան այն եզրակացութեանը որ ինչ էլ լինի, ինչ հասակի տղաների հետ գործ ունենան և ինչպիսի աւարկաներ էլ սովորեն՝ այնուամենայնիւ յոգնածութիւնն անխուսափելի է և թէ մի ժամուայ կամ 55 րոպէի անընդհատ պարտպմունքը, աշակերտների համար շատ է և յոգնեցուցիչ:

1896 թ. Միւնխենում կազմուած հոգեբանական ժողովում պրոֆ. Ֆրիդրիխ իր կատարած փորձերի մասին զեկուցում արաւ, թէ ներկայ դպրոցական դասերի ժամանակի տևողութիւնը ինչ չափով ազդեցութիւն ունի աշակերտների աշխատանքի, յառաջադիմութեան վրայ և թէ դասամիջոցները ինչ նշանակութիւն ունին հանգստութեան համար: Այդ նպատակով նա 10 տարեկան աշակերտներին 12 նախադասութիւն գրել տուեց. դրժուարութեան կողմից դրանք իրար նման էին, տառերի թիւը հաւասար և միատեսակ կէտադրութեան նշաններով: Այս աշխատանքը կատարելու համար նա 30 րոպէ ժամանակ տուեց: Մի ուրիշ անգամ, գումարման և բազմապատկման վրայ հինգ խնդիր տուեց 20 րոպէ ժամանակով: Այս փորձերը նա կատարեց դասերի սկսուելուց առաջ. ապա առաջին, երկրորդ, երրորդ դասից յետոյ, նոյնպէս ճաշից յետոյ առաջին դասից առաջ

¹⁾ Laser-Ueber geistige Erwüdung, beim Schulunterricht.

և առաջին, երկրորդ դասից յետոյ: Այս ժամանակ, Ֆրիդրիխը երբեմն փորձերը անընդհատ, առանց ընդմիջումների շարունակում էր, երբեմն էլ հանգստութեան միջոցներ էր ապրիս 5—15 րոպէ: Պրոֆեսսորն իր կատարած փորձերից եկաւ այն եզրակացութեանը որ անընդհատ պարապմունքները տղաների մտաւոր աշխատանքի յաջողակութիւնը պակասեցնում են՝ քանի որ սխալների թիւը շատանում է, իսկ անսխալ կատարողների թիւը պակասում է: Պրոֆեսսոր Ֆրիդրիխ, Կրէպէլինի, Գրիսբախի և միւսների նման այն եզրակացութեան եկաւ, որ հանգստութեան ժամանակամիջոցի երկարատևութիւնը աշակերտների համար անհրաժեշտ է և յառաջադիմութեան յաջողութեան համար օգտակար. իսկ որոշ չափով պարապմունքներից յետոյ կրկնութիւնը, մեծ նշանակութիւն ունի և պէտք է կատարել:

Որպէս իր փորձերի արդիւնք Ֆրիդրիխ յայտնում է, ներկայումս ընդունուած դասատուութեան ժամանակամիջոցը շատ է, պէտք է կրճատել և դասամիջոցների երկարութեան համար առանձնապէս ուշք դարձնել: Կէմնեսը Բեռլինի ժողովրդական դպրոցներում կատարած փորձերից դարձեալ նման եզրակացութեան եկաւ, որ աշակերտների սխալների թիւը 13% ու պակասում է:

Այսպիսի քննութիւնների և հետազոտութիւնների մէջ, մեզ համար մեծ գին ունի դարձեալ պրոֆեսոր Գրիսբախի կարծիքը. սա ոչ միայն հաստատեց, որ մաւաւոր յոգնածութիւնը երկարատև պարապմունքի հետևանք է, այլ և դասերի տևողութիւնը շատ է, դասամիջոցները կարճատև և աշակերտների ընդհանուր աշխատանքի ժամանակը յոգնեցուցիչ. մանաւանդ քննութիւնների վնասակար ազդեցութիւնը, որի վերայ պէտք է առանձնապէս ուշք դարձնել: Գրիսբախ այն կարծիքին է, որ բազմաթիւ աշակերտներ գիշերուայ քնից չթարմացած, չհանգստացած՝ առաւօտները դպրոց են գնում և այս հետգհետէ շարունակուելով՝ ժամանակի ընթացքում առաջ է գալիս խրոնիկական մտաւոր թռլութիւն. դրա համար էլ ոչ մի դպրոցական աշակերտ, ոչ մի հասակաւոր մարդ, անկարող է ամեն օր երկար պարապել՝ առանց իր առողջութիւնը վնասելու: Մտաւոր յոգնածութեան հարցով դադողող բոլոր քննադատների կարծիքով, անհրաժեշտ է ամեն տեսակ քննութիւն հեռացնել, աշխատանքի ժամերը պակասեցնել, տնային պարապմունքները թեթևացնել, մանաւանդ դասաւանդելիս այնպիսի

աւելորդ մանրամասնութիւններից խուսափել, որոնք սովորողներին ոչ ներկայումս և ոչ էլ ապագայում առանձին նշանակութիւն կարող են ունենալ: Չէ՞ որ նոյն իսկ մեր դպրոցներում շատ այդպիսի միտք ծանրաբեռնող, ոյժեր սպառող և առողջութիւն քայքայող աւելորդ բաներ միշտ սովորել և տեսել ենք: Ո՛ւմ յայտնի չէ, որ շատ անգամ ամենահասարակ, առանձին նշանակութիւն չունեցող չոր ու ցամաք պատմական թու. երբ, աշխարհագրական աննշան տեղերի անունները, այս կամ այն դէպքի, երկրի մանրակրկիտ նկարագրութիւնը և այլն պահանջում, անգիր են անել տալիս, որ մի բանի օր յետոյ մոռանան: Ներկայումս ամէն մի բանիմաց մարդ այս բաները հասկանալով՝ պէտք է բացարձակ կերպով հակառակուի և իր ձայնն էլ միացնէ այն մանկավարժների, գիտնականների հետ, որոնք միշտ բողոքել են աշակերտների այդպիսի տաժանակիր աշխատանքների դէմ:

Գրիսբախ 18, 17, 16, և 14½ տարեկան աշակերտներին գրաւոր և բանաւոր քննութիւններով ևս առանձնապէս զբաղուեց. սրա փորձերից երևաց, որ ոչ թէ միայն ամենքն էլ մտաւոր կերպով յոգնում են, այլ և այդ տոկոսը անհամեմատ աւելի շատ է՝ քան սովորական դասերով պարապող աշակերտներինը: Սրա պատճառը, բնականաբար, երկար, մտաւոր լարուած գրութիւնն է: Քննութեան ենթարկուողները, սովորական դպրոցական աշակերտներից 5—7 ժամով աւելի են պարապում. բացի գրանից, այս աշխատանքը քննութիւնից 4—5 շաբաթ առաջ է սկսում: Գրիսբախի փորձնական կարկինը, մարմնի բոլոր մասերում յոգնածութեան նշաններ է ցոյց տալիս: Աշակերտների վրայ նկատուած յոգնածութեան նշանները, աւելի զօրեղ կերպով են հրեւում: Այսպէս օր. շատ քիչ բացառութեամբ, ամենքն էլ խղճալի արտայայտութիւն են ստանում. նրանց աշխոյժութիւնը, վստիկութիւնն զէմքերը այլ ևս չի նշխարւում. ամենքն էլ որ և է բանից խիստ զանգատուած են: Այսպէս, մէկը գանգատուում է որ զօրեղ նեարդային է դարձել, մէկի աչքերը կարմրած, արեակալած է և նա աչքերից գանգատուում է. մի ուրիշը գանգատուում է գլխացաւից, սրտի թրթռուցից, սրա համար անհրաժեշտ բան էր բժիշկների վերահսկողութիւնը, իսկ վալերեան կաթիլներ, սառը բաղանիքը սովորական գործածական միջոցներ էին: Մի ուրիշը գիշերները անքուն էր մնում, քնած ժամանակ շարունակ դպրոցական

և քննական աշխատանքների երազներով էր անհանգստանում: Մի քանի աշակերտներ գանգատուում էին՝ զօրեղ գլխացաւից, սրտի թրթռոցից և սառը քրտինքից: Ուրիշները, քննութեան նախընթաց գիշերը հազիւ մի երկու ժամ էին քնում, սրանց քթից հրքիմն զօրեղ կերպով արիւն էր հոսում, ստամոքսները խառնւում, վեր էին ածում և այլն և այլն:

Այս ամենը առաջ է գալիս նրանից, որ մտաւոր լարուած դրութիւնից, ուղեղի տևողական գրգռումն, նեարդերի ուժը թուլացնում են և այսպիսի դրութիւնից յետոյ եթէ ուղեղը և նեարդերը չկազդուրուեն կամ թէ շատ քիչ հանգստանան, այն ժամանակ նեարդային դրութիւն, դիւրագրգռութիւն կառաջանայ: Մտաւոր յոգնածութիւնն աւելի շուտ և պարզ կերևայ՝ երբ ուղեղի մէջ որեւէ նիւթ երկար ժամանակ մտածողութեան առարկայ լինի, ահա այսպիսի ժամանակ անուշադրութիւն, ցրուածութիւն է առաջ գալիս և ըստ Կրէպելինի՝ դրանով ուղեղը իրան սաստիկ յոգնելուց պաշտպանում է: Տևողական մտաւոր յոգնածութեան նշաններից մէկն էլ այն է, որ աշակերտը քնած կամ հիւանդ ժամանակ, շարունակ իր աշխատանքի մասին է մտածում. այս դէպքերը շատ նկատուած են գրաւոր աշխատանքի ժամանակ:

Միանգամայն ճշմարիտ է, երբ ասում են, թէ բանաւոր, գրաւոր քննութիւններն առհասարակ նեարդային համակարգութեան առողջապահութեան վիրաւոր կէտերն են: Ամեն մի դիտող այս բաները կը տեսնի, մանաւանդ վերջերուս գիտական փորձերն էլ դրական կերպով ցոյց տուին դրա ճշմարտութիւնը: Նեարդային հիւանդութիւնների մասնագէտ բժիշկների տուած տեղեկութիւններից երևում է, որ քննութիւններից առաջ կամ յետոյ, դպրոցական երիտասարդների որոշ տոկոս, նրանց առաջին անգամ ճանաչում և այցելում են բժշկուելու համար: Այս պատճառով ներկայումս, խելքը գլխին մանկավարժները, քննութիւնները միանգամայն վնասակար համարելով՝ նորանոր ծրագիրներ են առաջարկում, աշակերտներին քննութիւններից ազատելու համար: Բանաւոր քննութիւնների վրայ մանաւանդ առանձնապէս ուշք պէտք է դարձնել, որովհետև աշակերտները առանց որևէ մեթոդի, գիշեր ցերեկ, անխնայ իրանց մտաւոր և ֆիզիքական ոյժերը լարելով, սովորում հա սովորում են իսկ սրանից առաջացած վնասների մասին մենք արդէն իմացանք: Նրբ մտաւոր յոգնածութիւնը,

ատորին միջին դպրոցներից անցնում է բարձրագոյն դպրոցները և նոյն կերպ շարունակում է՝ ահա այսպիսի դէպքերում, շատ ընդունակ, տաղանդաւոր գլուխներ, շնորհիւ մտաւոր, ֆիզիքական ծանրաբեռնութեան, ուժասպառ են լինում: Սրանց տաղանդը ոչ թէ միայն կորչում, անհետեանք է մնում, այլ և կեանքի, իրանց շրջապատողների համար՝ մի տեսակ բեռ են լինում. պարզ է, որ դրանով ընտանիքները, հասարակութիւնը և ժողովուրդը, միանգամայն զրկւում են այդպիսի ոյժերի, թերեւս բեղմնաւոր օգուտներից:

Քննութեան ջերմ պաշտպանների բերած փաստերը ոչ մի կերպ արգարացի չեն, քննութիւններով նրանք երբէք չեն կաշտու, ինչպէս հաստատում են

Ա. Աշակերտի գիտութեան չափը եւ սահմանը ճշտութեամբ որոշել: Հազարաւոր փորձերով կարելի է այս քանը ցոյց տալ: Ճշմարիտ է, պատմածի կամ քննածի մասին կարելի է որոշել չափով զաղափար կազմել, իսկ նրա ամբողջ կամ մի քանի տարիների անցածի, ճիշդ քանակը ու կանոնաւոր, գիտակից անցած լինելը՝ անհնարին է իմանալ: Հէնց այս պատճառով է, որ քննութիւնները վիճակախաղի հետ են համեմատում: Իսկապէս, դէպքի բերմունքով, աշակերտի լաւ կամ բոլորովին չգիտցած մասն է ընկնում և դրանով սխալ կերպով նրա գիտութեան չափը, հետեապէս հասունութիւնը որոշում: Ո՛րպիսի թիւրիմացութիւն: Միթէ քիչ է պատահել, երբ աշակերտը որեւէ թիւ, տեղի, մարդու անուն, ժամանակագրութիւն չիմանալով կտրուել է: Միթէ շատ անգամ բնական չէ քննուողների հոգեկան տանջանքը, երբ դաժան քննողներին, քննական սեղանը, դահլիճը տեսնելով՝ նրանց մտքերն իրար են խառնում, ոտք ու ձեռքերը դող ընկնում և գիտածները անկաշտով լինելով կապակից, արագ կերպով՝ արտայայտել՝ կտրւում և դատապարտւում են ընդհանուր արհամարհանքի, տարիների կորստի: Շատ պարզ է, որ այսպիսի դէպքերում, ոչ ոք, կամ շատ քչերն են մտնում տղայի ֆիզիքական, մտաւոր, հոգեկան, ժառանգական դրութեան մէջ, որ իմանան, թէ դա ինչուց է առաջացել և թէ ինչ կերպ պէտք է նրան հարցնել, քաջալերելով առաջ բերել և իմանալ նրա գիտեցածը:

Բ. Միանգամայն սխալ է, թէ քննութիւնով կարելի է մօտաւորապէս աշակերտների մտաւոր ընդունակութիւնները իմանալ. սա խաբուսիկ միջոց է և փոքրիշառէ այդ գործով

հետաքրքրողները պարզ գիտեն դրա անկարելիութիւնը: Սրա հակառակ, մեծ նշանակութիւն ունի աշակերտների հետ ունեցած անձնական փորձերով ձեռք բերած ճանաչողութիւնը. իսկ երբ այս տարիներով շարունակուի, ուշադիր կերպով դիտուի, այն ժամանակ նրանց ընդունակութիւնը, ընդհանուր զարգացումը ճիշդ կերպով հնարաւոր կըլինի որոշել, ապա միայն այն ժամանակ յառաջագիմութեան թուեր նշանակել: Սթէ այսպէս է, նշանակում է, անպայման կերպով պէտք է լսել գիտութեան զօրաւոր ձայնին և առանց երկմտութեան հետեւլ մասնագէտ մանկավարժ, քնախօս գիտնականներին, սրանց շնորհիւ Նւրոպայի շատ տեղերում քննութիւնը դպրոցներից վերացուել է և դրանով աշակերտների մտաւոր, ֆիզիքական ոյժերը խնայուում է:

Երբ մտաւոր ծանրաբեռնութեան և յոգնածութեան վնասները աչքի առաջ ենք բերում և նրանց հետ էլ ժառանգական օրէնքը՝ այն ժամանակ կամայ ակամայ պէտք է խոնհուենք գիտութեան ձայնին: Ապագայ սերնդի առողջութիւնը, գործունէութիւնը և օգտակարութիւնը մեծ մասով այստեղից է հիմք առնում. ուրեմն, եթէ չհնազանդուենք դրան, նշանակում է ամբողջ սերնդի անկման երաշխաւորութիւնը, գիտակից կերպով վզնեկս ենք առնում և մի տեսակ դատապարտելի, ոճրագործ հանդիսանում:

Քննութիւններից ոչ պակաս ազդեցութիւն ունին մատաղ սերնդի մտաւոր յոգնածութեան վրայ մի քանի ուրիշ պայմաններ:

Ա. Ալկօհօլ պարունակող եւ սովորական գործածական խմիչքները.— Ինչպէս արագ, գինի, զարեջուր, կոնեակ ևայլն, թէյ, սուրճ, նոյնպէս ծխախոտ, օպիում ևայլն: Ալկօհօլ պարունակող խմիչքների թունաւոր և բազմակողմանի վնասների մասին շատ անգամ դրական փաստերով, գիտական փորձերով և վիճակագրական տեղեկութիւններով, համարեա բոլոր երոպական ազգերի մէջ գրուած խօսուած և ապացուցուած է: Մօտ ժամանակներումս նոյն իսկ մեզանում էլ այդ առթիւ բաւականին գրուեցաւ և հակաալկօհօլական ընկերութիւնների հիմք դրուեց: Ուրախալի երևոյթ է, որ մարդկութեան այդ կատաղի թշնամու դէմ կռիւ է սկսած. այդ վնասակար թոյնի առաջ բերած աւերումները լցրել են գժանոցները, բանտերը, հիւրանոցները, անգործների, չքաւորների թիւը օրէօր աւելացրել են ևայլն: Շատերը ալկօհօլ պարունակող խմիչքներ գործ են

ածում ուժերը կազդուրելու և տաքութիւն ձեռք բերելու. այս կարծիքների սխալ լինելը արդէն հերքուած է, մանաւանդ չարաչար սխալւում են մտաւոր աշխատանքով պարապողները: Ճշմարիտ է, շատ քիչ գործածողները զգում են թեթև նեարդային զրգիւ, բաւականութիւն, արեան արագ շրջանառութիւն, բայց դրանք շատ խաբուսիկ և կարճատև են լինում, մի փոքր ժամանակից յետոյ մտածողութիւնն աւելի մեծ չափով թուլանում է, իսկ երբ աւելի գործ ածուի, այն ժամանակ ոչ միայն ուղեղը թուլանում է, ճնշւում է, ուրախութիւնը, կորչում է, այլ և մտածելու ընդունակութիւնը, հետևողականութիւնը աւելի ու աւելի դանդաղում է, անգամ մարդ կարկամում է. այնպէս որ, մտաւոր աշխատողի համար շատ վնասակար է:

Աւելի թեթև ազդեցութիւն ունին սուրճը, թէյը. սրանք թէև մի փոքր թեթևացնում են մտաւոր գործունէութիւնը և բարձրացնում են մկանների աշխատանքը, բայց և այնպէս, այնքան էլ մեծ հաւաստ չպիտի ընծայել սրանց լաւ ազդեցութեանը: Նոյնը կարելի է տեսլ ծխախոտի վերաբերմամբ, որի համար նոյն իսկ չէ հաստատուած, թէ արդեօք նա ընդունակ է մտաւոր կամ ֆիզիքական գործունէութիւնը բարձրացնել: Ծխախոտը մանաւանդ վնասակար է նեարդային մարդկանց համար, այնպէս որ, մի երկու հատ ծխելն անգամ կարող է նրանց վնասել:

Բ. Մտաւոր յոգնածութեան ամենավտանգաւոր հանգամանք կարող է լինել *զանազան տեսակ յուզմունքներ*. այնպէս սաստիկ վախ, բարկութիւն և այլն. սրանք նեարդային խանգարման ամենանշանաւոր պատճառներիցն են: Շատ անգամ տեսակ տեսակ զրգիւները, յուզմունքները յոգնածութեան զգայութիւններին ճնշում, խանգարում են և մարդ կարծում է թէ ինքը յոգնած չէ, այն ինչ իսկապէս յոգնած է և հանգստութեան կարիք կայ: Սրբեմն մարդիկ այս կամ այն հետաքրքիր գրքի ընթերցանութեան մէջ խորասուզուելով, ոչ միայն յոգնածութիւնը մոռանում են, այլ և ուտել, խմել, զուարճանալ և քնելը. ահա դրա նման զօրեղ զրգիւները ճնշելով մարդու մէջ առաջ եկած յոգնածութեան զգայութիւններին, բնական մարմնական զրգիւներին՝ միակ յաղթողն են հանդիսանում: Այսպիսի դրութեան հետևանքը լինում է սաստիկ յոգնածութիւն, ուժասպառութիւն և թուլութիւն: Մտաւոր աշխատանքի ազդեցութիւնը այնքան վնասակար չէ, որքան զանազան յուզ-

մունքներինը. այսպէս օր. ոչ մի մտաւոր աշխատանքով պարապող մարդ մի գիշերուայ մէջ չի սպիտակել, չէ մահացել, այնինչ սաստիկ վախը, տրտմութիւնն այդ արեւ են: Ուրեմն գլխաւոր վտանգը ոչ թէ աշխատանքի, այլ անհանգստութեան մէջն է, ոչ թէ հանգիստ, մտաւոր աշխատանքի, այլ յուզմունքի: Նոյնպէս յայտնի է, որ մի տեսակ մարդիկ մտաւոր աշխատանքով զբաղուելիս, յուզւում են. հետեւապէս, դրանք էլ պէտք է իրանց հանգստութեան ժամերը երկարացնեն այն չափով՝ ինչ չափով յուզմունքը մեծ է եղել: Իմացանք, որ սաստիկ յուզմունքը ուղեղի համար աւելի վնասակար է, քան սաստիկ աշխատանքը, ուրեմն մտաւոր աշխատանքով պարապողը պէտք է զգոյշ մնայ նոյնպէս կրքերից, մանաւանդ յանկարծակի, տեւողական կրքերից:

Գ. *Ընդհանուր առողջապահական վատ պայմանները.* Այս բաներին պատկանում է վատ սնունդը, ջուրը, անմաքրութիւնները, խոնաւ, մութ, օդափոխութեան համար անյարմար բնակարանները և այլ սրանց նման պայմանները, Նթէ ուղեղը լաւ սնունդ չստանայ, այն ժամանակ նա չի կարող իր ոյժերը կանոնաւոր կերպով անեցնել, իսկ երբ այս պայմանների հետ անբաւարար չափով թթուածին ստանայ, այդ միջոցին ոչ թէ միայն դանդաղ կճճէ, այլ և թոյլ կըմտածէ. այս հարցը թէև շատ բարդ է և մարմնի կազմուածքի հետ սերտ կապ ունի, մեր խնդրից էլ դուրս է դրա մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, բայց և այնպէս կարեւոր է շատ անգամ կրկնուած, բայց շատ մոռացուած ճշմարտութիւնը միանգամ էլ յիշեցնել. «Թէ բոլոր առողջապահական աննպաստ պայմանները կրկնակի ուժով վատ են ազդում դեռահասների նեարգային համակարգութեան և նոր կազմակերպւող ուղեղի վրայ»: Շատ երեխաների ուղեղը իր աճման առաջին աստիճաններում ընդհատւում, խանգարւում է վատ, աննպաստ պայմանների շնորհիւ. ճիշդ այնպէս, ինչպէս չինացի կանանց ոտքերը, զանազան կապերով, սեղմող միջոցներով իրանց աճման մէջ կանգ են առնում:

Մեր դպրոցական կեանքի, ժողովրդի ստորին խաւերի մէջ շատ անգամ այդպիսի բազմաթիւ օրինակներ տեսնում ենք: Սրանցից շատերը առողջապահական ամենաանհրաժեշտ պայմաններից անգամ զրկուած են. միջոց ունեցողներից շատ չափերը իրանց տգիտութեան շնորհիւ, պապական հին հին սովորութիւններով են առաջնորդւում: Քանի, քանի տղաներ,

հէնց դպրոցական առաջին տարիներում, շնորհիւ հակառոշ-
ջական և տնային անտանելի պայմաններին՝ անկարող են
պարապել, յառաջադիմութիւն ցոյց տալ. նրանք նոյն իսկ ֆի-
զիքապէս քայքայուած, թուլացած են և ընկերների աշխոյժ,
զուարթ խաղերիցն անգամ խուսափում են: Այսպիսի պայման-
ների մէջ գտնուած տղաներից մեծ մասը ֆիզիքականի հետ
միասին մտաւոր կերպով յոգնածներ են: Իմ դիտողութիւնները
Շուշուայ և Նրևանի թեմական դպրոցների աշակերտների վրայ՝
այս բանը հաստատել են. փոքր ի շատէ հետաքրքիր զննողը,
այդ բանը պարզ կերպով կրնչմարէ Բ դասարանից սկսած և
մտաւոր յոգնածութեան բոլոր նշանները նրանց վրայ կրտեսնի:

Մտաւոր յոգնածութեան դէմն առնելու միջոցներ.

Ընտանիքների և դպրոցների ղեռահասների մէջ, մտաւոր
յոգնածութիւն առաջ չգալու և նրա վնասակար ազդեցութիւնը
չտարածուելու համար՝ պէտք է մանկավարժների, հոգեբոյժնե-
րի և բնախօսների գիտական փորձերից օգտուել և նրանց ա-
ռաջարկած միջոցները գործադրել: Սրանց կարծիքով պէտք է
աշխատանքի և հանգստութեան ժամերի մէջ որոշ փոփոխու-
թիւններ անել. միայն սրանով հնարաւոր է աշխատել, առանց
վնասուելու և յոգնելու: Ա. հարցը *դպրոցական եւ տնային
աշխատանքի ժամերի կրճատելու համար է:*

Այս հարցի նկատմամբ, դեռ հնումն էլ նշանաւոր ուժեր,
իրանց կարծիքն յայտնեցին. այսպէս օր. Վանտը խելացի բան
էր համարում աշխատանքի, հանգստութեան և քնի համար ութ
ուրբ ժամ նուիրել: Հուրելանդ մտաւոր զբաղուող մարդկանց
համար նոյնն էր պահանջում: Ներկայումս աշխատում են, որ-
չափ հնարաւոր է, քնելու ժամանակը հրկարացնել. այդ պատ-
ճառով Գրիսբախը պահանջում է. մեծերը ժամը 8-ին, փոքրերը
9-ին դպրոց գնան, ճաշից յետոյ հղած դասերը թողնեն, դա-
սամիջոցները երկարացնեն և դասերի տևողութիւնը կարճացնեն:
Սրա կարծիքով տղաները հանգստութեան և քնելու ժամանակ
պէտք է շատ ունենան. Բիխտերի և ուրիշների փորձերից երևաց,
որ փոքրահասակներն հասակաւորներից աւելի շուտ են յոգնում
և առաջին դասից յետոյ, նրանց աշխատանքի յաջողութիւնը
պակասում է մինչև երրորդ դասը. դրա համար Բիխտերը պա-
հանջում է փոքրերի հետ 20—30 րոպէ պարապել, Բուրգե-

շտայն 30—40 րոպէ. Կրէպելին խիստ վնասակար է համարում. երբ տղաների հետ 40 րոպէ լարուած պարապում են: Ճշմարիտ է, ընդունակները, առողջները այս բանը կարող են որոշ ժամանակ տանել, բայց այն էլ ոչ միշտ և երկար ժամանակ հետզհետէ սրանց յոգնածութիւնը բարդութիւնով, մի օր սուր կերպարանքով առաջ կը գայ: Այսպիսի դրութիւնից յետոյ, կարճ ժամանակուայ հանգստութիւնը յոգնածութիւնը կազդուրելու համար էլ բաւական չէ և աշխատանքի յաջողութիւնը նոյնութեամբ չի շարունակուի:

Աշխատանքի ժամանակը կարգի բերելու համար, միշտ պէտք ի նկատի ունենալ միջակ ուժեր ունեցող մեծամասնութիւնը և մասամբ էլ թոյլերը. ահա սրանց ոյժերի համաձայն էլ, աշխատանքի և հանգստութեան ժամանակը պէտք է կարգաւորել: Գոգնածութիւնն ամեն մի աշխատանքի համար էր վնասակար է. կեանքի կռուի մէջ չի կարելի խուսափել դրանից, դրա համար էլ խելացի օրէնսդիրները, կրօնի հիմնադիրները, հանգստութեան համար որոշ օրեր են սահմանել և դրանով անխուսափելի յոգնածութեան դէմ որոշ չափով առնում են: Մատաղ, նոր կազմակերպուող սերնդի համար, հանգստութեան այս կարճ օրերը քիչ են, դրա համար որոշած են դըպրոցական և ամառնային արձակուրդներ, որպէս զի աշակերտները հնարաւորութիւն ունենան բոլորովին կազդուրուել և տարուայ մէջ ծախսուած ոյժերը վերանորոգել: Ամառուայ արձակուրդներն երկու նպատակ ունեն. մէկ, ինչպէս ասացի, յոգնած ուղեղին հանգստութիւն տալ. մէկ էլ. որքան կարելի է կազդուրել մարմնի այն գործարանները՝ որոնք ձմեռուայ ընթացքում յոգնել, թուլացել են: Որովհետև ուղեղը աշխատանքի ընթացքում, յուզմունքներից, գրգիռներից աւելի մեծ ոյժ է կորցնում, քան իրա աշխատելուց՝ դրա համար էլ արձակուրդները պէտք է լինեն խաղաղ, հանգիստ, առանց յուզմունքների. սրանով միայն արձակուրդները իրանց իսկական նպատակին կարող են ծառայել:

Մտաւոր յոգնածութեան հարցով զբաղւողներին ընդհանուր ցանկութիւնն է, որ աշխատանքի և հանգստութեան համար որոշ ժամանակ նշանակուի, որ պարապուները յոգնածութեան ծանր լուծը երբէք չզգան, որի համար պէտք է քնելու ժամանակամիջոցն երկարացնել: Միայն քնով կարելի է յոգնածութիւնը վերացնել, այն էլ խոր քնով. յոգնածութեան համար

ընդհանուր, որոշ սահման նշանակելը չատ դժուար է, որովհետև դրա համար բազմակողմանի հանգամանքներ պէտք է ի նկատի ունենալ. այսպէս տղայի անհատական կազմութիւնը, հասակը, աշխատանքի տեսակը, անդառնութիւնը, պարապմունքի ժամերը, առողջապահական պայմանները և այլն: Չնայելով սրանց, բայց և այնպէս, չատերի կարծիքով 10 տարեկանից փոքրերը ամենաքիչը պէտք 11 ժամ քնեն. 10—15 տարեկանները առնուազը 10 ժամ, 15 տարեկանից մեծերը 9 ժամ և այլն: Հետաքրքիր է այստեղ առաջ բերել Շվեդական նշանաւոր բնախօս Ա. Կայի աղիւսակը, որը ոչ միայն Շվեդիայում, այլ չատ տեղերում գործադրութիւն է գտել:

Աղիւսակը կազմուած է 7—18 տարեկան տղաների համար—ահա նա.

ՏԱՐԻ	ԲՆԵԼՈՒ	ՀԱԳՆԵԼՈՒ, ՀԱՆՈՒԵԼՈՒ ԵՒ	ՈՒՏԵԼՈՒ ԵՒ ՀԱՆԳՍՏՈՒԹԵԱՆ
ՔԱՄԵՆԱԿ	ԼՈՒՇՅՈՒՆԵԼՈՒ ՔԱՄԵՆԱԿ	ՔԱՄԵՆԱԿ	
7 — 11	—	1	3
8 — 11	—	1	3
9 — 11	—	1	3
10 — 10—11	—	1	3
11 — 10—11	—	1	3
12 — 10	—	1	3
13 — 10	—	1	3
14 — 9 ¹ / ₂	—	1	3
15 — 9	—	1	3
16 — 9	—	1	3
17 — 8 ¹ / ₂	—	1	3
18 — 8 ¹ / ₂	—	1	3

ՏԱՐԻ	ԽԱՂԱՅԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱ ՀԱՄԱՐ	ՏԱՆ ԵՒ ԴՊՐՈՑԻ	ՀԱՐԱԹԱԿԱՆ ԱՀԽԱՏԵԱԾՈՒՆ
ԱՋԱՏ ՊԵՐԱՊԵԼՈՒ ՔՆԿ.	ԱՀԽԱՏԵԼՈՒ ՔՆԿ.	ԼՈՒ ՔԱՄԵՐԻ ԹԻՒՂ	
7 — 6	—	2—3	12—18
8 — 5—6	—	3—4	18—24
9 — 5	—	4—5	24—30
10 — 3—4	—	6	36
11 — 3—4	—	6	36
12 — 3	—	7	42
13 — 2 ¹ / ₂	—	8	42
14 — 2 ¹ / ₂	—	8 ¹ / ₂	48
15 — 2 ¹ / ₂	—	8 ¹ / ₂	51
16 — 2 ¹ / ₂	—	8 ¹ / ₂	51
17 — 2 ¹ / ₂	—	9	54
18 — 2 ¹ / ₂	—	9	54

Ա. Կայ այս աղիւսակը կազմելուց առաջ բազմաթիւ գիտական փորձերով ցոյց տուեց, որ չնայելով Շվեդական դպրոցների լաւ կազմակերպութեանը, մանկավարժական, առողջապահական յարմարութիւններին՝ այնուամենայնիւ աշակերտ-աշակերտուհիներ սովորական պահանջից 1—2 ժամ քիչ են քնում, դրա համար նրանց ուժերը բոլորովին լաւ չեն կազդուրւում: Այսպէս, օրէօր այդ փոքրիկ պակասութիւնները մէկմէկու վրայ բարդուելով, ժամանակի ընթացքում դարձեալ յոգնածութիւն է առաջ բերում: Քննելով արհեստաւորների, գործարաններում բանող լանուորների որդիներին, գտաւ, որ նրանք իրանց պահանջի կէս ժամանակը հազիւ են քնում, ուրեմն, առանձնապէս ուշք դարձնելու է սրանց վրայ:

Բ. Ինչպէս երևում է, Կայ քնելու և հանգստանալու ժամերի վրայ ամենից շատ ուշադրութիւն է դարձնում, քանի որ յոգնածութեան ազդեցութիւնը չուտով կանցնի մի միայն հանգստութեամբ, կանոնաւոր սննդառութեամբ եւ որ զըլխաւորն է քնով: Դրա համար էլ 18 տարեկանի համար պահանջում է 8½ ժամ քուն: Հանգստութեան ժամանակ մարմնի մասերը չգործելով, շատ ուժ էլ չեն կորցնում, ուրեմն ծախսը պակասում է: Իսկ այդ աւելորդ ուժերը մարմնի յոգնած, խոնջած մասերին աւելի սնունդ տալով, թուլացած մասերի ոյժը նորից վերականգնում, կազդուրում են:

Մարմնի համար կատարեալ հանգստութիւն լինում է քնով: Մարմնի մանաւանդ երկարատեւ և խորը քնով, այդպիսի ժամանակ ծախսը հասնում է մինիմումի, իսկ ստացածը շատանում է: Դրա համար էլ նեարդերը միջոց են ունենում նոր ոյժ հաւաքելու: Ամէն ոք դիտել, տեսել է, որ նոյն իսկ բաւարար քնելուց յետոյ, մտաւոր և ֆիզիքական գործունէութեան ընդունակութիւնը բարձրանում, նորոգւում է, իսկ երկար և հանգիստ քնելուց յետոյ և կազդուրւում ու հանգստանում է: Միայն, երբ առաջին օրերի յոգնածութիւնը չափազանց է եղել, քունն էլ այնչափ խոր, երկար չէ տեւել, ահա այդպիսի դէպքերում յոգնածութիւնը բոլորովին չի անցնում և չարունակւում է միւս օրերն էլ: Այսպէս, մենք շատ անգամ տեսնում ենք, որ անքուն և աշխատանքով անցկացրած գիշերների յոգնածութեան հետքը, մի քանի օր չարունակ երևում է: Այս դրութեան առաջը կարելի է առնել կանոնաւոր սննդառութեամբ, հանգստութեամբ և քնով: Եթէ այդպէս չանենք, այն ժամանակ կա-

առջանայ չափազանց մտաւոր յոգնածութիւն, որից յետոյ օրէ օր նշմարելի կերպով աշխատելու ընդունակութիւնը կը պակսի, անհատը դիւրագրգիռ, ջղային կը դառնայ, տրամադրութիւնը կը վատանայ, անքնութիւն կ'առաջանայ եւ այլն: Սրա հակառակ, երբ մարդ լաւ սննդի հետ, քնելուց անմիջապէս յետոյ խորը և հանգիստ քնի, այն ժամանակ առաւօտները կանոնաւոր թարմացած, կազդուրուած վեր կը կենայ և աշխոյժով գործի կը կաշի: Կան մարդիկ, որոնք անկողին մտնելուց մի քանի ժամ յետոյ, նոր խոր քնում են. այդպիսիները սովորաբար, առաջինների համեմատութեամբ, առաւօտները թոյլ են լինում, աւելի ընդունակ են երեկոները պարապելու քան առաւօտները: Ի հարկէ այս երկու կարգ մարդկանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի կեանքի որոշ հանգամանքները, պարապելու նիւթերը, իրանց բնական առանձնատկութիւնները և առողջապահական տեսակէտով, աւելի օգտակար է սովորել առաւօտները աշխատել, դրա համար էլ պէտք աշխատել երեկոյեան մի կերպ պարկելուց յետոյ երկար խորը քնել. այսպէս, քնելուց առաջ խուսափել ամեն տեսակ զրգիռներից, յուզումներից, աղմկալի զուարճութիւններից, սաստիկ ֆիզիքական յոգնածութիւնից, անյարմար, զրգուիչ ընթերցանութիւնից եւ այլն: Մի խօսքով, այն քունն է ամենից լաւ թարմացնող, նորոգողը, որ հանգիստ է և ոչնչով չի խանգարուում. այսինքն, մարդ վարժենալիս ոչինչ չի յիշում, ահա այսպիսի քուն է հարկաւոր մտաւոր աշխատանքով պարապողների համար. իսկ երբ քունը լիքն է երապնեցով, անհանգիստ յուզումներով, շուտ շուտ վեր թռչելով, զարթնելով եւ այլն, նա չի կարող լաւ կազդուրող, թարմացնող և յոգնածութիւնը բոլորովին հեռացնող լինել:

Գ. Հանգստութիւն աշխատանքի մէջ. Ինչպէս որ ֆիզիքական աշխատանքից յետոյ անհրաժեշտ է հանգստութիւն, մտաւոր աշխատանքից յետոյ աւելի շատ է այդ հարկաւոր: Եթէ երեխային փոքր հասակից հետզհետէ կանոնաւոր կերպով որոշ աշխատանքի սովորեցնենք, այն ժամանակ նա ձեռք կը բերէ կանոնաւոր աշխատելու սովորութիւն, իսկ այս մեղմացնում է յոգնածութեան աստիճանը: Իմացանք, որ յոգնածութեան երեւոյթները չափելիս, միշտ ի նկատի է առնւում, թէ փորձի ենթարկուողները արդեօք այդ բանի մէջ վարժուած են թէ ոչ, քանի որ ժամանակի ընթացքում վարժութիւնից կանոնաւորութիւն է առաջ դալիս, իսկ սրանից հետզհետէ բարձրացող յոգ-

Նածութիւնը կարող է թուանալ: Այստեղ անշուշտ աչքի առաջ է ունենալու այն, որ եթէ աշխատանքը երկար շարունակուի, վերջիվերջոյ յոգնածութիւնը դարձեալ կը յաղթէ: Մի խօսքով, կանոնաւոր վարժութիւններով ձեռք բերած աշխատանքի սովորութիւնը, զգալի կերպով կարող է մարմնի աշխատող մասերի մէջ փոփոխութիւններ ձգել: Երբ շարունակ, կանոնաւոր կերպով վարժեցնում ենք մեր մկանունքները, այն ժամանակ ոչ թէ միայն նրանց ոյժը կը շատանայ, այլ և իրանք էլ կը մեծանան. այսպէս էլ կարող ենք մտաւոր աշխատանքի համար ասել: Իզուր չեն ասում, թէ շուտ շուտ կրկնող գործերը, մարդկանց մէջ դառնում են «միս ու արիւն»:

Դ. Հանգստութիւն զուարճութեան և հանգստութեան մէջ: Զուարճութիւնով, հանգստութիւնով օգտուելու համար, պէտք է աչքի առաջ ունենանք. ա) Զուարճութիւնը չափի պարունակի իր մէջ շատ չափով մտաւոր աշխատանք, որպէս զի յետոյ մեր աշխատելու ոյժից շատ չկորցնենք և աւելի օգտուենք: Այս հանգամանքը ի նկատի ունենալով, զուարճութեան և հանգստութեան ժամերին պէտք է իսկապէս հանգստանանք. այսինքն զբաղուենք շատ թեթիւ մտքի լարում չպահանջող ընթերցանութեամբ, կամ կարճ ժամանակով թեթիւ և հաճելի կերպով ման գալով և կամ այս կամ այն հասարակ ֆիզիքական խաղերով, զուարճալի խօսակցութեամբ: Միանգամայն սխալ է, երբ հանգստանալու փոխանակ, շախմատ, հալմա, դամա, նարդի կամ սրանց նման մտաւոր լարուածութիւն պահանջող խաղերով են զբաղւում: Նոյնպէս սխալ է, երբ ծնողները օրուայ աշխատանքից յոգնած աշակերտին ստիպում են փոքրերի հետ պարապել կամ թէ ամբողջ շաբաթ պարապող ուսուցիչը, հանգստութեան համար, կիրակնօրեայ դպրոց է յաճախում: Սրանց հակառակ, զուարճութիւնը, հանգստութիւնը պէտք է նպաստէ ֆիզիքական կազմակերպութեանը. այսինքն առանց յոգնեցնելու, թուլացնելու, մարմնի զարգանալուն և կազդուրելուն պէտք է նպաստէ: Ինչպէս վերևում նկատեցի, տարուայ մէջ պատահած տօները, կիրակիները և խմբաւորայ արձակուրդները, հանգստութեան համար է. ուրեմն պէտք է աշխատել այդպիսի օրերից անշուշտ օգտուել և կազդուրուել:

Ե. Վերջապէս կարելի է հանգստութիւն ձեռք բերել զանազան առողջապահական միջոցներով և քնական կեանքին մօտ կեանք վարելով. այսպէս օր. մաքուր թթուած-

նով օդում զբօսնել, խաղալ, թարմացնող և կազդուրող սառը ջրում (14° — 20° F) լողալ, կերակուրները թեթևացնել, բուսական նիւթերի և պտուղների գործածութիւնը շատացնել, լաւ, հանգիստ քնել, դժուարամարս կերակուրներից, ոգելից խմիչքներից, արաղից, ծխախոտից հեռանալ և աշխատանքը թեթևացնել, Ահա այս պայմանները կատարելուց յետոյ, կարելի է վստահ կերպով ասել, որ մեր ապագայ սերունդը ազատ կը լինի այն մտաւոր, հոգեկան թմրածութիւնից, ֆիզիքական պակասութիւններից, տեսակ տեսակ հիւանդութիւններից, որոնցով լիքն է մեր ուսանող, աշակերտ, աշխատող, արհեստաւոր և բանուոր դասակարգը: «Այս բաների վրայ ուշք դարձնելը ոչ թէ միայն ամեն մի մարդու բարոյական պարտականութիւնն է, այլ և ինքնապաշտպանութիւնն է: Ժողովրդի ուժը կ'ընկնի և կը ոչնչանայ, եթէ մենք չստեղծենք այնպիսի պայմաններ, որոնք թոյլ կը տան այդ ուժին աճելու և զարգանալու» (Կրէպէլին):

Ա. Զիլինկարեան

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՍՍ.ՅԵԱՆ. Ա. Կեանքի բովանդ. վէպիկ. Բ. Լօխմանի հէքիմը. պատկեր. Գ. Էմիլ Զօլա. նրա կեանքը և գրական գործունէութիւնը. (Համառօտ հանրամատչելի տեսութիւն).

Ա. «Կեանքի բովանդ» անորոշ և անմիտ վերնագիրը կրող վէպիկն ունի վիպական բոլոր արտաքին տարրերը—սիրահարութիւն, անձնասպանութիւն, զղջումն, դարձեալ անձնասպանութիւն, իդէալական գործունէութեան ստուերը, գրական և բացասական տիպերի ուրուագծեր և այլն. բայց վիպական գրուածքի ամենաէական պահանջի—գեղարուեստի մասին հեղինակը շատ չէ մտածել կամ թէ շատ թիւր գաղափար ունի: Կան վիպագրողներ, որոնց գրուածքները, ճիշտ է, գեղարուեստի կողմից թոյլ են, բայց կեանքի իրական պատկերն են ներկայացնում, մարդկային հոգեկան յատկութիւնների ուսումնասիրութիւններ կամ գաղափարական առողջ դատողութիւններ են:

Այս յատկութիւններից և ոչ մէկը չունի «կեանքի բովանդ» վէպիկը: Գլխաւոր հերոսներից մէկի, Գրիգոր Պարտիզեանի տիպը անորոշ և խառնաշփոթ է, համեմատաբար աւելի յաջող կարելի էր համարել վէպիկի միւս հերոսի, Սերեօթայի տիպը, եթէ չափազանցութիւնները չլինէին. հերոսուհի օրիորդները շատ անգոյն են: Նկարագրութիւններից շատերն անբնական են և չեն համապատասխանում մեր իրական կեանքին. կան նոյնպէս տղայական գաղափարներ:

Մի քանի օրինակներ բերենք.

Հեղինակը իւր հերոսուհի, 19 տարեկան Համասփիւռի գեղեցկութեամբ հրճուելով հետևեալ խօսքերով է նկարագրում նրան. «Բնչ գրիչ պէտք է լինի, որ կարողանայ նրա իղէալա-

կան գեղեցկութիւնը նկարագրել խկութեամբ. նրա կանոնաւոր հասակը, առողջ կուրծքն՝ իր եղեմական պարտիզի քաղցրաբոյր շամամներով, նրա սև փայլուն գանգուր մագերը, սպիտակ վրձնաքաղ ունքերը գարձնում էին նրան Աֆրոդիտէին երկտրեակ: Նրա ալ-կարմիր այտերն ամեն մի երիտասարդի... ծերունիների քնած սիրոյ աչքերն իսկ բաց էին լինում Համասփիւռի հայեացքի ազդեցութիւնից և շատ սպիտակահերներ, հանդիպելով այդ երկրային հրեշտակին, ցնցում էին, ցանկանում...» Կայն (էջ 16): Ահա ձեզ հեղինակի իղէալական (!!!) գեղեցկութիւնը, որ «Սօնա Բաջի»-ի գեղեցկութիւնից հազիւ թէ տարբերուի:

Ահա և բացասական տիպի, Սերեօթայի նկարագրութիւնը. «... Նրա բարձր անճոռնի հասակի վրայ ամրացած էր գանգ-րահներ մեծ, բայց դատարկ գլուխը, որպէս Նոյեան տապա-նը Մասսի գլխին: Երեսի անդուր և նորածիլ չէկ բեղերն ու միտքը «պարիկմանէրներին» պատուհաններում դրած մոմից ծուլած եւ կեղծ մագերով կպցրած արծանն էին յիշեցնում...» (էջ. 18) «միայն օրիորդներից երկուսը դէմքը սուտուժուտ ծռմուկով իբրև վատ օգի պատճառով, դուրս ելան պատշգամբ, որոնց յետից հաւատարիմ թուլաների նման դուրս ելան չորս հոգի (երիտասարդ)» (էջ. 34)

Ահա թէ ինչպէս են երիտասարդներն իրենց հրճուանքը յայտնում մի օրիորդի մասին. — «Նրա ծծերն ուտեմ, հ՛ը, ա-սաց Սիսակը»:

— «Նա էլ թշերն ուտեմ, առաց Գարչօն» (էջ 40). և այս խօսքերն ասում են օրիորդների ներկայութեամբ:

Հեղինակի հերոսներից մէկն այս խօսքերով է վատաբա-նում Պարտիզեանին. «Հա, ինչպէս չէ, նրանց հօրն օղորմի, ծոցը մի օրիորդ պառկեցրու, վեր թուաւ տեղից Սիսակը բարձրաձայն կոչելով, շան պէս կը զզգզեն նրան...: Հենց Գրեչան որ սիրահարուել է Համասփիւռի հետ, ինչի խաթեր, ուզում է էն սիրուն թշերիցը պաշի ու...» (էջ 42): «Այստեղ էլ թեանցուկ օրիորդների հետ՝ վայրենական աղաղակներ էին բարձրացնում և երգում: Նրանցից մէկը բաւականին յա-ջող՝ իշի նման զոռւմ էր և ծիծաղեցնում միւսներին, այն-պէս որ եթէ մի էշ կանգնած լինէր այդտեղ, կը կարծէր թէ իր եղբայրներից մէկն է եւ զոալով կը դիմաւորէր...» (էջ 44):

Ահա՛ ձեզ գեղարուեստ և գեղարուեստական ճաշակ ¹⁾։
Անընական և մեր կեանքի անճիշտ նկարագիրներից նոյն-
պէս մի օրինակ։

Հեղինակի գլխաւոր հերոս Սերեոթան ընթրիքի է հրաւի-
րում իւր ընկերներին. «Ահա 9 հոգի այլասեռ հագնուած երի-
տասարդներ... փոքր ինչ յետոյ եկան չորս լաւ հագնուած երի-
տասարդներ հինգ օրիորդների հետ միասին...» (էջ 32) այս
խումբը ընթրում է, կենացներ խմում, երգում և երբ Սերեո-
թան իւր մօտ նստած օրիորդի ձեռքն է համբուրում, հայրը և
միւս ընկերներն աղաղակում են. «*Թուշը պաչի, Սերգօ, Թու-
շը...* Սերեոթան անմիջապէս վրայ ընկաւ Հրանոյշին, որ իբր
թէ ամաչում էր, և լրջաբար համբուրեց նրան.— անհւշ,
անհւշ, օխայ, օխայ, կոչեցին բոլորը ծափահարելով» (էջ 38)
«Եւ նրանք առանց պատկառելու լկտի կատակներ էին անում
օրիորդների հետ, որոնք ի հարկէ ոչնչով պակաս չէին
նրանցից, եւ նոյն իսկ կմշտում։» (էջ 39)

«Ամէն, ամէն, Հրանոյշ ջան, քո կենացը, մի պոռտի,
ասաց Սերեոթան բաժակը նրա բաժակին դարկելով և շրթունք-
ներից համբուրելով» (էջ 41)։

«Էհ, հերիք չէ՞, այդ ինչքան պաշտ, բաս մե՞նք, ասաց
Սիսակը վեր կենալով տեղից և աթուռ յետ հերկով, այս ու
այն կողմ կաղելով մօտեցաւ Հրանոյշին, յանկարծ յետուից
այտը համբուրեց և յետ դարձաւ։ Հրանոյշը միայն ծիծա-
ղեց նրա քաջագործութեան վրայ» (էջ 43)։ Ո՛րքան յաջող
նկարագրութիւն... եթէ միայն հերոսները կինտօներ և օրիորդ-
ներն անբարոյական կանայք լինէին. բայց տեսէք թէ երիտա-
սարդ հեղինակի այս թշուառ հերոսներն ո՞վքեր են. «Թամա
դան գիմնագիրից (հինգ կլասսեմէն), Սերեոթան—սեմինարի
չորս կլասսեմէն, Դառչօն—գարադսկօյ ուշիւշեմէն պըր-
ծած, Դանիէլը—գլանի բուղալտեր, Յովսէփը—սուղումը
ծառայող...» և որ գլխաւորն է. «բարիչնէքը—գիմնագիստիէք
ու կրօյկիստիէք (կար ու ձեի դպրոցի աշակերտուհիներ)» (էջ
39)։ Այստեղ արդէն պ. Յսայեանն, ինչպէս ասում են, չափ է
խելքին զօռ տուել. ո՛չ, մեր կեանքը դեռ այդքան չէ այլան-

¹⁾ ինչպէս ընթերցողը տեսնում է փակագծում առաջ
բերուած էջերի թուահամարներից, մենք այդ հատուածները
այս ու այն կողմից չենք ջոկում, այլ գիրքը թերթելով կարգով
ենք առաջ գնում։

դակուել, որ այդպիսի հրեշաուր «գիմնագիստկէք» և «կրօյկիստկէք» երևան գան խմբովին. գուցէ հեղինակն անձամբ ճանաչում է այդպիսի անհատներ, բայց ընդհանրապէս մեր ընտանիքները դեռ անբարոյականութեան այդպիսի անդունդին չեն մօտեցել. ուրեմն և այս նկարագրութեան հիմքը ոչ թէ կեանքի իրական պատկերն է, այլ հեղինակի փշացած երեւակայութիւնը...

Պ. Նսայեանը բացի վիպասան լինելուց ուզում է ցոյց տալ, որ օտար բառեր ևս գիտէ և ահա շարում է. «երաժշտութեան ակկորդներից անուշ էր», «ջէնտլիմէն», «պօլիտիկորէն վարուել», «միապաղաղ տակտիկայով» «կօկէտկային», «նոյն պօզայում անշարժ մնաց», «նոյն պօզայի մէջ», «գարկում է դաշնամուրի վալիկներին», «ինստրինկտաբար վերցրեց», «մադէմուազէլ», «դիսսօնանս գոռոցների», «կօնտրաստ զգացմունքների դէմ», «հրօնիա տալով» և այլն և այլն:

Աւելի լաւ կլինէր, եթէ հեղինակն օտար բառեր (այն էլ երբեմն սխալ) գործածելու տեղ հայերէնի վրայ ուշադրութիւն դարձնէր և այսպիսի գեղեցիկ ոճեր չգործածէր. «չեմ կարող իմ սրտիս միակ ընկեր Համասփիւռին թողնեմ». «քո տրփանքից եւ հրապուրանքից դրդուած կենակործան որոմներ ես ցանում իմ կեանքի ուղիում»: Անդամ էր նոյնպէս և ճարպիկ գործիչ դայթակղեցնելում կամ մի քանի կռպէկի համար արդարներին դատապարտելում»: «Ղեզգիճկա զարկեցին» «վայրենական աղմուկներով» «Սենեակը լցուեց փռչիով և ծխախոտի ծխով, որ չափազանց ծխում էին». «լափեց բաժակի գինին» «Տան առաջ կանգնած էր փոքրիկ պարտէզը» «...Սիրոյ բոցը, շանթը, խանդը և նետը փոխադարձաբար խայթեցին միմեանց սրտերը», «ժխոր մտքեր», «ժխոր հասկացողութիւն», «տարփածու շրթունքներով» և այլն: Հեղինակը ինքնուրոյն գաղափարներ ևս ունի. ասում է Սիրոյ քար» «մեծ նախանձախնդիր» «բացառիկ խորհրդաւորութիւն պարունակող աչքեր». «Մի խօսքով Սերեօժա Խաւարեանը մի ամբողջ դրական տիպ կլինէր, եթէ ամբողջովին քացասական չլինէր». «կաթնանման լուսնով», «... անտառի մէջ փոքրիկ օազիսում» «այնուհետև իմ մայրը կլինի հասարակութիւնը», «Լուսինը առաջ էր սահում դէպի իր հանգստեան տեղին» «կին» «յատկութիւնը»:

Հեղինակի հերոսները նոյն իսկ հոգեփոխութեան են ենթարկուում: Սերեօծան գրքի առաջին չորս հատուածներում կոչուում է Սերեօծա «Պաւարեան», իսկ հինգերորդ հատուածից մինչև վերջը փոխուում է, առանց մի որևէ բացատրութեան «Սերեօծա Անելեանի», նոյն հերոսի համար մէկ տեղ ասուած է «աւարտել էր քաղաքային երկդասեան դպրոցը և ապա մտել կեանքի համալսարանը» (էջ 18), մի ուրիշ տեղ. «Սերեօծան-սեմնարի չորս կլասեմէն»:

Բ. «Լօխմանի հէքիմը» պատկերի նիւթը վերցրած է գիւղական կեանքից և գիւղական իրականութեան ճշգրիտ հատուածն է: Տգէտ գիւղացիները միշտ հաւատում են զբոսացիների, հէքիմների ու դրանց նման խառնրանների ստութիւններին: Սասիեանն այս անգամ այդպիսի «հէքիմներից» մէկի գործունէութեան մի փոքրիկ յաջողուած նկարագիրն է տալիս. գրքոյը կարգացուում է գիւրութեամբ, որովհետև անբնական նկարագրութիւններով կամ «խելքին զօռ տուող» դատողութիւններով չէ խճողուած:

Համեմատելով Յ. Սասիեանի վերոյիշեալ երկու գրուածքները, պարզ երևում է, որ նա գրելու շնորհքից բոլորովին զուրկ չէ, բայց իւր ոյժերից վեր է ձգտում, շտապում է, գրում է առանց նիւթն ուսումնասիրելու, առանց սովորելու, առանց կարևոր դիտողութիւնների. գրածը չէ մշակում, այլ իսկոյն տպագրութեան է տալիս, ինչպէս ասում են «թխում է» և ոչ թէ լրջօրէն վերաբերում իր գործին: Մենք չափ երկար խօսեցինք նրա մասին քան թէ իսկապէս արժէր, ի նկատի ունենալով, որ երիտասարդ հեղինակը կարող է ապագայում քիչ շատ շնորքով գրողների շարքն անցնել՝ եթէ չափ կարգայ, քիչ գրէ առ այժմ, մեր կեանքն ուսումնասիրէ, դիտողական աչք ունենայ և մի փոքր էլ ինքնազարգացմամբ պարապէ:

Գ. Էմիլ Զօլան չափազանց համառօտ և ամփոփ գրուածք է Ֆրանսիացի հուշակաւոր վիպագրի կեանքի և գրականական գործունէութեան մասին: Այսպիսի գրքոյկներ հրատարակելիս պէտք է աշխատել գոնէ, որ կանոնաւոր հայերէն լեզուով լինին գրուած և գիւրամատչելի ընթերցողներին: Արդ ինչ է նշանակում. «որտեղ նոյնպէս ազատութիւնն էր մեթոդը» (էջ 4). «...որոնց հետ թէ դասեր էր պատրաստում և թէ զանազան նամակագրութեանց և շարադրութեանց մէջ մտնում» (էջ 4). «...ոյս ունենալով ամուսնու կողմնակիցներից հասանելիք-

ներ ստանալու»: «Հետզհետէ առաջ են գալիս նրան թշնամիները՝ դրած յօդուածների պատճառով» և այլն: Այս ոճերը թարգմանութեան նշաններ են երևում...: Այսչափը բաւական է:

2. Լ. ՏՕ. ԱՏՈՅ. մարդուս շատ հոգ է հարկաւոր. ուռւս. թարգ. Վրթանէս քահանայ Մովսիսեան. Արտատպած Արարատից: էջ 31.

Ռուս տաղանդաւոր փիլիսոփայ-վիպագրի այս փոքրիկ, բայց բովանդակալի գրուածքը ընթերցանութեան գեղեցիկ նիւթ է պարունակում. հողից զուրկ ուռւս գիւղացին բնականաբար ձգտում է շատ հոգ ունենալու, բայց պախումը այդ ձգտումը չափազանցութեան հասցնելով այնքան ագահանում է, որ էժան դնով շատ ու շատ հոգ ձեռք բերելու համար ամբողջ օրը վազելով շնչասպառ է լինում և միմիայն երեք արշին հողի մէջ թաղւում: Թարգմանուած է բաւականին սահուն լեզուով բայց գաւառաբանութիւններ ունի. օրինակ. «կնանիքը» (կանայք) «գովալու» (գովելու), «..կը տեսնենք ո՛րս կը տանի» (մեզնից ով կտանի) «ծախեց անասնեղէնները» (անասունները) և այլն: Արժէ կարդալ:

3. ԶԵՐՈՄ ԶԵՐՈՄԻ. Նոր ցնորք. պատմուածք: Ազատ թարգմ. ուռւս. Գ. Մ Շահնազարեանց, էջ. 30:

Մարդկանց հաւասարութեան գաղափարը միշտ ունեցել է իւր պաշտպաններն ու հակառակորդները. այս գաղափարով զբաղուել են թէ փիլիսոփաները, թէ քաղաքագէտները և թէ տնտեսագէտները: Հաւասարութեան գաղափարը նոր չէ. նոյնիսկ նախաքրիստոնէական պատմական շրջաններում արծարծուել է, մինչև այսօր էլ արծարծուում է և ապագայում ևս դեռ երկար ժամանակ կարծարծուի: Մարդկային քաղաքակրթութեան հետ այս գաղափարն ևս հետզհետէ պարզում, ուսումնասիրւում, մասամբ գործադրութեան մօտենում է. այս գաղափարի մի մասը, այն է մարդկային իրաւունքների հաւասարութիւնը վաղուց արդէն շատ պետական օրէնսդրութիւնների հիմքն է կազմում: Հաւասարութեան գաղափարի ամենագոյնիւր իրագործելի մասը նիւթական գոյքի սեպհականութեան, աշխատանքի հաւասարութեան և դրանից առաջացած հետևանքների

խնդիրն է, որ եռանդով քարոզում են գաղափարական սօցիալիստները և դրա անկարելիութիւնը ծաղրի ու հեգնութեան են ենթարկում դրանց հակառակորդները:

Գրքոյկիս հեղինակը վերջինների շարքին է պատկանում և սուր երգիծաբանութեան ենթարկում հաւասարութեան գաղափարի ծայրահեղութիւնները: XIX-րդ դարու մարդը քնից զարթում է XXIX-րդ դարում և մարդկանց հաւասարութեան գաղափարն իրագործուած տեսնում. բոլոր մարդիկ միմեանց նման են՝ «ածելուած, սեահեր»։ «մենք բոլորս սև մազեր ենք կրում, իսկ եթէ մէկը ի բնէ այլ գոյնի մազեր ունի, մենք ներկում ենք... միթէ հաւասարութիւն կը լինի, եթէ մի խումբ թեթևօղիկ պարոններ ու պարոնուհիներ ունենան խոպոպիկ մազեր, իսկ այլք լինէին «քաչալ»։ Լաւ ածելովով բոլոր մարդկանց, և հրամայելով, որ երկար մազեր պահեն, մենք բնութեան սխալը մասամբ շտկում ենք»։ Կանայք և տղամարդիկ միմեանցից տարբերում են միայն նրանով, որ կանայք մէջքի վրայ զոյգ թիւ են կրում, իսկ տղամարդիկ՝ կէտտ, որովհետև անուն և ազգանուն կրելը «մի զարհուրելի անհաւասարութիւն էր»։ «...Մարդիկ համոզուեցին, որ եթէ իւրաքանչիւրը իր կամքով լուացուի, ընդհանուր հաւասարութիւնը կխախտուի, որովհետև կան մարդիկ, որոնք օրական 4-5 անգամ են լուացում, իսկ այլք միայն մէկ անգամ»։ Հաւասարութեան տեսակէտից ընտանիքն էլ ջնջում է— «ծնելու արհեստն էլ մենք շատ լաւ հիմքերի վրայ ենք դրել. մօտաւորապէս այնպէս, ինչպէս ձեր օրերում բազմացնում էին կովերն ու ձիերը: Գարնանը, համաձայն կայսերական բարձրագոյն հրամանի, պատրաստում են որոշ թիւ փոքրիկների...»։ Այս եղանակով է երգիծաբանում հեղինակը հաւասարութեան գաղափարի ծայրահեղութիւնները նոյնպէս և ձայն բազմացը. «միթէ փոքրամասնութիւնը իւր գլխի, ոտքի կամ ձեռքի տէրը չէ, և ոչ մի իրաւունք չունի:—Փոքրամասնութիւնը ոչ մի իրաւունք չունի.»: Հեղինակի կարծիքով այսպիսի հաւասարութիւնը մարդկանց կատարեալ անասուններ կդարձնի. «դոքա (մարդիկ) նոյն դէմքերն էին, որպիսիք ունէին ձիերն և կովերն «անդր բարենորոգեալ» աշխարհում:

Թարգմանութեան լեզուն պարզ ու սահուն է. երբեմն միայն պատահում են անճիշտ ոճեր, ինչպէս օրինակ. «ինքս ինձ եմ արթնանում»։ դերանունների կրկնութիւններ շատ կան: Գրքոյկը հետաքրքրութեամբ է կարդացւում:

Հ. Գ. ԻՆԳԼԻՍ. Խեցիներ ժողովող Սիեօր Գօդօլֆի պանդխտութիւնը. Անգլիերէնից թարգմ. Աշոտ Բայեան-դրեան: Էջ. 26.

Երկար վերնագիր կրող այս փոքրիկ գրքոյկը պարունակում է մի շարք արկածների վիպական պատմութիւնը, որ ոչ մի առանձին հետաքրքրութիւն չէ զարթեցնում ընթերցողի մէջ: Ոչ մանկական է, ոչ էլ չափահասների համար, պէտքական գիտական օգուտ չի կարող տալ գրքոյկիս ընթերցանութիւնը, բարոյագիտական գաղափարներ էլ չէ պարգում: Թարգմանիչն անգլիերէն լեզուն գիտենալով՝ միթէ սրանից աւելի լաւ բան չգտաւ անգլիական գրականութեան մէջ: Գուցէ առաջին փորձն է այս: Պ. Բայեանդրեանի հայերէնը նոյնպէս մի փոքր կաղում է. «ոչ մի քայլ չեմ արել իմ ապագան հայթայթելու համար. Բնչ կանեմ, երբ իմ քսակը կը դադարկի»: «Հայեցարան կուղարկեն»: «Սա կարճ ժամանակում լաւ էք կազմել». «Թանձր խաւարը և գերեզմանական լուծիւնը տիրեց քաղցած խորքի կրծքի վերայ», «ես պառկեցի փոքրիկ նաւի հիմքի վրայ» և այլն:

Գ. Ե. Անգլիոյ կանայք. I. Աշխէն. Էջ. 68.

Այս վիպական փոքրիկ պատկերը գուրկ չէ հոգեբանական մոմէնտներից, բայց մեծ մասամբ անորոշ գրութեամբ: Աշխէնի տիպն իւր հոգեկան յուզումների արտայայտութեամբ շատ անգամ տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վրայ. խոստովանութեան նկարագիրն արհեստական է: Սէլվիանի զգացմունքների մաքառման հիմքը խախտւո է թւում. չափազանցացրած և անբնականութեան հասցրած տեսարաններ կան: Անսովոր, նոյնիսկ, կարող ենք ասել, իրականութեան մէջ պատահող դէպք չէ, որ հայրն իր նախկին սիրային արկածներն ու հոգեկան յուզումները մանրամասն պատմէ որդուն: Որդին, որ պատմութեան սկզբում դեռ անչափահաս, դպրոցական տղայ է, բարձր բարոյական գաղափարների մասին դատողութիւններ է տալիս և իւր հօր ու նրա տարփածուի յարաբերութիւնների մասին է խօսում շարունակ ու մտատանջւում: Եւ Բնչ կարիք կար անպատճառ որդուն պատմելու. պատկերն աւելի բնական կերպարանք կատանար, եթէ որդու տեղը մի բարեկամ բռնէր:

Մատաղ սերնդին այդպիսի խնդիրներով չպէտք է զբաղեցնել... Պատկերը Կ. Պօլսի կեանքից է վերցրած, բայց բացի մի քանի փոփոխութիւնների անուաններից, ոչինչ չկայ Պօլսի բնական գեղեցկութիւնների մասին կամ պօլսական կեանքից: Լեզուն խորթութիւններից զուրկ չէ. «ես չէի ուզում նրան հասկանալ և իսկապէս չկարողացայ այն բոլորին հասկանալ, թէ նա որքան է տանջւում ինձ մօտ, շատ մօտ, եւ վերջին հարուածը հասցրի»: (Էջ 15): «Ութ տարուց յետոյ ուսումնարանը վերջացրած ծառայում էի երեք տարուց ի վեր Օսմանեան բանկում իբրեւ հաշուապահի օգնական»: (Էջ. 19): «Մենք մեր գիտը շրջապատող սուրբերի ծնունդն էինք եւ...» (Էջ. 20): «Աղախնին ուղարկում էր ինձ զարթեցնել» (Էջ 25): «Այլեւս մեզ պէտք էր դառնել միշտ իրար մօտ լինել»...: (Էջ 50): «Շարունակական տանջանքի մէջ ընկնում» (Էջ 51): «Ծալուում էր»... (Էջ 63): «Որ խոստացաւ ամուսնանալ ինձ վրայ»... (Էջ 64):

Իսկ թէ ինչո՞ւ է այս գրքոյկը «Անգործ կանայք» ընդհանուր վերնագիրը կրում միմիայն հեղինակը կարող է հասկանալ:

ԲՐԻՉ

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԴՐՔԵՐ.

2. ԳԵԼՅԵՐ. Համառօտութիւն Բիւզանդական կայսրների պատմութեան, գերմ. թարգմ. Մեսրովպ վ. Տէր-Մովսիսեան. Վաղարշապատ 1901:
1. ՏՕԼՍՏՈՅ. Աստծո՞ւն թէ մամոնային. թարգմ. Մամբրէ վ., արտ. «Լուծայից» Վաղարշապատ 1903:
- Նոյն. Մարդուս շնոտ հող է հարկաւոր. թարգմ. Վրթ. ք. Մովսիսեան, Վաղարշապատ 1903:
- ՄԵԾՆ ԱՂԷՔԱՆԻՐ ռուս. թարգմ. Վարդ. ք. Մարքարեան, Վաղարշապատ 1903:
- ՄԻՍՍՔ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ. Մամոնայի խնկարկուններ. որբավաճառ պատուելին և տպիկար առաջնորդը. Պարիզ 1903
- ՇԻՐՎԱՆԶԱԿԷ. Ժողովածու երկերի. Հ. I, Թիֆլիս 1903
- ԵԻԳ. ՏՈՒՐ. Մարգարտէ մանեակ. թարգմ. Օր. Նուարդ. Թիֆլիս, 1903:
- ԳՈՒԻՏՈՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ. Նոր բառգիրք. պատկերազարդ ֆրանսահայ. հատոր երկրորդ, i—z Փարիզ 1903:
- ԼԷՕ. Թաթախման գիշերը, բ. տպ. Թիֆլիս, 1903:
- ՍԱ. ՍԱՆ. Ումն է իրաւունքը. կալուածական խնդիրս. Էջմ. և Աղէքսանդրապօլու Հայոց ս. Աստուած. ա. եկեղեցու. Աղէքսանդրապօլ 1903:
- «Բանասէր»-ի խմբագիր Կ. Բասմաճեան. Վարնա. 1903:
- ԱՆՏՕՆ ՄԱՅԻԼԵԱՆ. Արմէն, պատկերազարդ վէպիկ. Թիֆլիս, 1903:
- Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ. Նոր ժողովածու Դ. պրակ. միջնադարեան Հայոց տաղեր և ոտանաւորներ. Վաղարշապատ 1903:
- ԱՐԱԲԻ. Գերբնական հիւանդութիւն. Թիֆլիս 1903:
- А. Е. ШАХНАЗАРОВЪ. Тамара, вальсъ для форте-пиано, Тифлисъ 1903
- ԲԱԿՈՒՐԱՆ. Կիպրոս կղզի. Նիկոսիա 1903:
- Ա. 2. Մեծ առաւօտը, 1903:
- ՊՕԼ ԲՈՒՐՔԷ. Մի խոստովանութիւն. Փրանս. թարգմ. Ն. Յարոյ. Թիֆլիս, 1903:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՊՕԼԵՄԻԿԱՅԻ ՆՄՈՒՂՆԵՐ

Շատ վաղուց յայտնի է, որ «Մչակ» լրագրի յաջողութիւնը և գոյութիւնը պահւում էր այն սանձարձակ հայհոյանքների շնորհիւ, որ այդ թերթը առատօրէն թափում էր հայութեան ամենանուիրական հաստատութիւնների և անձանց վրայ: Այս թերթը երկու գօրեղ օժանդակիչ ոյժ ունէր, նա դարձել էր օրգան հայերէն չիմացողների և տգէտ ու թերուս դասակարգի, իսկ միւս կողմից այլադաւանների—այն է կաթոլիկների և այլն հովանաւորութիւնից էր օգտւում: Զ. Վերջապէս «Մչակի» ջանքերը ի գուր չանցան: Բոլոր այն հիմնարկութիւնները, որ մեր հին գործիչների և պահպանողական անուանած կուսակցութեան ձեռքին փառաւոր շրջան ունէին՝ կամաց-կամաց տակն ու վրայ եղան, երբոր գործերը անցան «Մչակի» մարդկանց ձեռքը: Այս բանով «Մչակը» կարող է հպարտանալ ամենայն իրաւունքով: Որտեղ ոտ դրեցին այդ մարդիկ, քանդեցին և ոչընչացրին: Նւ այս բոլորը կատարում են այդ մարդիկ անսանձ եսականութիւնից և անձնական հաշիւներից դրդուած: Բաւական է, որ մի առաջնորդ մի որ և է մշակական համբալի պաշտօն չտուեց—էլ ոչ մի սրբութիւն չեն խնայում: Բայց այս անգամ սրա մասին չէ խօսքը: Սակայն մենք հաւատում ենք յառաջագիմութեան և գիտենք, որ «Մչակը» վաղուց է, որ կորցրել է իւր ոյժը և անկեղծ մարդիկ, նոյն իսկ այդ թերթի կուսակիցներ, զգուել են «Մչակի» տգէտ գոռոզութիւնից և կեղծիքներից:

Տեսէք թէ «Մչակը» որպիսի ողորմելի միջոցներով է կրւում իւր հակառակորդների հետ: «Մուրճ» ամսագիրը մի յօդուածով և բոլորովին իրաւացի քարակտերիստիկա է անում մեր

ամսագրերն էր և անուանում է «Մշակի» յօդուածներն ձեռ
 «միամիտ», իսկ բովանդակութիւնը «աղքատ»։ Այս մասին «Ба-
 жинскія Извѣстія» լրագիրը մի նկատողութիւն է տպագրել։
 «Մշակը» փոխանակ ցոյց տալու իւր արժանաւորութիւնները և
 հերքելու լրագրի դիտողութիւնները՝ հետեւեալ մշակական քըն-
 նադատութիւնն է տպում իւր 159 համարում «Бажинскія Из-
 вѣстія» լրագրի դէմ։ «Անամօթութեան» մի նոր տպացոյց, գո-
 նէ մի անգամ ազնիւ եղէք։ Մենք գիտենք հաստատ, որ երբեք
 ձեզ նման չենք լինի։ Դուք հասարակ ազնւութիւն ֆանգամ չու-
 նէք»։ — Չնայելով, որ «Մշակը» այսպիսի փողոցային լեզու է
 գործ դնում թերթի վերաբերմամբ և «խաբեբայ» է անուանում
 լրագրի ղեկավարներին՝ բայց մի հատ փաստ իբր տպացոյց
 չէ բերում իւր ասածներին և ոչ մի հանգամանք չէ յիշատա-
 կում, որից երևար թէ «Бажинскія Извѣстія» լրագիրը «խա-
 բեբայ է և անազնիւ»։ Կարծում ենք, որ միմիայն փողն և յի-
 շեալ ոյժն է, որ յարգում են «Մշակի» սուտ գրագէտները և
 ազատամիտները, ապա թէ ոչ այսպիսի սանձարձակ լեզուով և
 լանդուզն կերպով չպիտի կարողանային ոտի տակ տալ գրական
 էտիկայի ամենատարրական օրէնքները։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՆՈՐ ՊԻԵՍՆԵՐ:

Գեղեցիկ գրականութեան ոչ մի ճիւղն այնքան գայթակղեցուցիչ չէ, որքան թատրոնականը: Բեմը հրապուրում է նրանով, որ հեղինակին անմիջապէս ներկայացնում է հասարակութեան ուշադրութեանը: Այստեղ փառքն աւելի շուտ է ձեռք բերւում, թէև անաջողութիւնն էլ աւելի ակնյայտ է երեւում: Ահա ինչու բեմը գրւում է ոչ միայն գրողներին, այլ և գրելու ձգտում ունեցողներին աւելի դիւրին, քան գրականութեան մի ուրիշ ճիւղը:

Այս երևոյթն աչքի է ընկնում նոյն իսկ հայերի պէս մի փոքրիկ ազգի մէջ: Մենք թատրոնական գրութեանը ունեցել ենք այն ժամանակ իսկ, երբ թատրոնի մասին գաղափար անգամ չենք ունեցել: Իսկ այժմ, երբ ունենք մի սնտուռ անտէր թափառաչըիկ դերասանական խումբ, որ հազիւ հազ կարողանում է պահպանել իւր ողորմելի գոյութիւնը, պիեսներ գրողներ և գրելու միտումներ ունեցողների թիւը լեզիօն է:

Թիֆլիսում մենք անձամբ ճանաչում ենք մի քանի տասնեակ անձինք, որոնք կամ ունին պատրաստի պիեսներ, որ սպառնում են բեմ դուրս բերել, կամ գրում են կամ պատրաստում են գրելու: Ասում են, որ արդէն մեր Գրամատիքական Ընկերութեան պօրտֆէյը լեցուիլ է ինքնուրոյն պիեսներով, որոնցից շատերի հեղինակների անունները միանգամայն անյայտ են: Ով գիտէ գրել, նա ունի անյաղթելի փափագ գէթ մի անգամ իւր ոյժը փորձելու բեմական գրականութեան մէջ: Նւ այդ բարի ձգտումն օրից օր աւելանալու է մեր մէջ այնքան, որքան պիտի նիւթապէս ապահովուի և բարոյապէս կազդուրուի մեր բեմը:

Ինչ ասել կուզի, որ այստեղ պախարակելու ոչինչ չը կայ: Պէտք է միայն ցանկանալ, որ փորձերը շատ էլ անաջող չը լինեն և պիեսների այդ հեղեղը չօչափելի հետք թողնի մեր բեմական ինքնուրոյն գրականութեան մէջ:

Անցեալ գարնան ընթացքում Թիֆլիսից դուրս միմեանց

ետից ներկայացուեցին չորս ինքնուրոյն պիեսներ, չորսն էլ դրամա-երեքը Բագոււմ, չորրորդը Պետերբուրգում:

Մենք կը կամենայինք այդ պիեսների մասին գէթ մի համառօտ տեղեկութիւն տալ մեր ընթերցողներին, քանի որ նրանք ներկայացուել են և այսպէս թէ այնպէս դրականութեան հետ չփուելլ Բայց, դժբաղդաբար, նրանց բովանդակութիւնը մեզ յայտնի չէ բացի պ. Ալ. Աբէլեանի «Մարուող ճրագներ» անունով 3 գործողութեամբ պիեսից, որ միաժամանակ ներկայացուեց և Թիֆլիսում սիրողների միջոցով:

Պետերբուրգում ներկայացուած պիեսն, որի վերնագիրն անգամ մեզ յայտնի չէ, պատկանում է «Մուրճի», «Մշակի» և «Տարազի» նախկին աշխատակից պ. Սեդրակ Թառայեանցի գրչին: Մի գրիչ, որ թէև մինչև այսօր ուշադրութեան արժանի որ և է գրական գործ չի տուել, բայց շատ էլ անյայտ չէ հայերի մէջ: Այդ պիէսը, ինչպէս մեզ հաղորդեցին, մերժուած է եղել մեր Դրամատիքական Ընկերութեան կողմից, սակայն նախանձախնդիր հեղինակը կամեցել է անպատճառ բեմ հանել իւր գործը և հանել է, այն էլ... Պետերբուրգում: Մայրաքաղաքի մի քանի լրագիրներ նրա մասին տուեցին շատ համառօտ և անփոյթ տեղեկութիւն, որից կարելի էր եզրակացնել, որ պ. Թառայեանի դրամատիքական երկը ոչինչ յաջողութիւն չի ունեցել իբրև բեմական և գրականական արժանաւորութիւններից զուրկ մի գործ: Նոյնն ասում են և ներկայացմանը ներկայ եղողները...

Աւելի մանրամասն տեղեկութիւն տուեցին Բագուի ռուս լրագրները նախկին «Մուրճի» աշխատակից պ. Լեոն Մանուէլեանի «Նկարիչ Թաչչեան» խորագրով դրամայի և Բագուաբնակ տիկին Եւգինէ Պապովեանի «Ճշմարտութեան պահապան» պիէսի մասին: Դժբախտաբար այդ պիեսների աջողութիւնն էլ աւելի չի եղել, քան պ. Թառայեանի պիեսինը: Տարբերութիւնն այն է, որ գրականական տեսակէտից պ. Մանուէլեանը համեմատաբար աւելի քիչ թէ շատ յաջող գործ է տուել, քան պ. Թառայեանն ու տիկ. Պապովեանը:

Գալով պ. Ալէքսանդր Աբէլեանի «Մարուող ճրագներ» անունով դրամային, նրա մասին մենք կարող ենք մի քանի խօսք ասել, քանի որ առիթ ենք ունեցել անձամբ տեսնելու նրա ներկայացումը Թիֆլիսում վրաց ազնուականութեան թատրոնում: Ահա պիեսի բովանդակութիւնը:

Մի անյայտ գաւառական քաղաքում ապրում է մի համեստ հայ ընտանիք ծերունի Յակովբն իւր կնոջ-Աննայի, դուստեր Մարթայի և երկու որդի Ներսէսի և Սերովբի հետ: Ծերունին աստուածալախ մարդ է, յափշտակուած սուրբ գրքերի ընթերցանութեամբ, կիսով չափ խենթ, կիսով չափ երեխայ: Աննան աշխատասէր ընկճուած կին է, մէկն ասիական բռնակալութեան տակ հեծծող հայ կանանցից: Ներսէսն աշխատաւոր է ծխախոտի գործարանում, վարակուած թոքախտով և

արդէն մահամերձ։ Սերովբը թափառաչըջիկ անգործ, գող և սրիկայ մէկն է, որ մեծ վիշտ է պատճառում ծնողներին։ Մարթան համեստ աշխատասէր աղջիկ է շատ սահմանափակ կրթութեամբ։ Սրանք են կազմում հեղինակի «Մարուող ճրագները»։ Յակովբը գերի է իւր ներքին հաւատին դէպի Աստծու արգարատութիւնը։ Աննան ստրուկ է իւր ծանր աշխատանքին և ընտանեկան հոգատարութեանը։ Ներսէսն ընկճուած է դառն աշխատանքի ներքոյ։ Սերովբը գերի է իւր մոլութիւններին։ Մարթան... յափշտակուած է իրանց հարուստ հարեան լովելաւ Ալէքսանդրով, որ ունի կեղտոտ միտումներ չքաւոր օրիորդի վերաբերմամբ։ Պիեսում կայ և՛ վեցերորդ անձ, սափրավեր Մինասը, մի համեստ գիւղացի, որ ուզում է ամուսնանալ Մարթայի հետ։

Ի՞նչու բերելով այդ ընտանիքը ծանրաբեռնուած կեանքի ամենադառն պայմաններով և ընդգծելով նրա թշուառութիւնը, հեղինակն, ըստ երևոյթին, կամեցել է ցոյց տալ, թէ մարդու բարոյական կազմը որքան սերտ կապ ունի տնտեսական կաղուծեան հետ, այսինքն որքան վերջինը ազդում է առաջնի վրայ։ Հին է այս միտքը, այնքան հին, որքան ինքը աշխարհը, բայց և՛ միշտ նոր, միշտ հետաքրքրական և որ գլխաւորն է, միշտ սկսնակ գրողների համար թարմ։ Չքաւորութիւնն ստիպում է Ներսէսին խեղդել իւր կրծքի տակ բնական բողբոջ կեանքի անարգարութիւնների դէմ և դառնալ մի ողորմելի, անզօր էակ։ Ի դէպ ասած, այդ չրջանը նոյն իսկ իւր մահամերձ գրութեամբ չը շարժեց մեր կարեկցութիւնը, այլ միայն վրդովեցրեց իւր լալկանութեամբ և անզօր փրկսոփայութեամբ։ Նոյն չքաւորութիւնը ստիպում է նրա մօրն ուրիշների համար աշխատելով, իւր աղքատիկ հոգու մէջ զարգացնել այն եղկելի գաղափարը, թէ իւր դստեր բաղդաւորութիւնը հարստութեան մէջ է։ Բայց ոչ ոքի վրայ տնտեսական թշուառութեան ախտն այնքան կործանիչ ներգործութիւն չունի, որչափ Սերովբի վրայ, որի մէջ ի մանկութենէ յղացել ու զարգացել է ատելութիւն դէպի աշխատանքը, նաև նրա քրոջ Մարթայի վրայ, որ կեանքի ընկճող պայմաններից յուսահատուած, մի հարուստ սրիկայի մէջ է փնտրում իւր բաղդը։ Համակրելի չըթուաց մեզ այդ աղջիկն այն պահին, երբ տատանում է իւր կեանքը կապել մի համեստ արհեստաւորի հետ այն ժամանակ, երբ ինքն արատաւորուած է հարստից։ Սրիկան խել է նրա կուսութիւնը, գուարճացել և երբ գալիս է իւր խոստումը կատարելու, այսինքն ամուսնանալու ժամանակը, յետ է նահանջում։ Աստաւրէզ է գալիս սափրիչ Մինասն և անարգուածին ուզում է վերցնել ամուսին, և Մարթան դեռ կոտրատում է։ Այդ Մինասն իւր տարօրինակ բարեսրտութեամբ դիւրին է վճռում այն խընդիւրը, որի մասին այնքան տքնել են ու տքնում են շատ փրկսոփաներ և գրողներ, ներում է աղջկայ անցեալը, կամենալով «մի հայ քրիստոնեայ աղջիկ ազատել խայտառակութիւնից»։

Դա, ի հարկէ, հեղինակի հայեացքն է: Մենք կարող ենք այդ հայեացքը համարել հոգեբանօրէն բոլորովին չը պատճառաբանուած նաև գեղարուեստօրէն չը խմբագրուած, բայց չը համարել համակրելի, չենք կարող, քանի որ այն քրիստոնէական է և մարդասէր:

Սովորական և առօրեայ է հարուստ գուարճամոլ Ալէքսանդրի տիպը, բայց և այնպէս դեռ կարօտ է հայ գրականութեան մէջ աւելի լիակատար նկարագրուելու: Հեղինակն այդ անձին տուել է մի քիչ եղեռնագործի բնաւորութիւն: Ալէքսանդրի պէս լօվելասները իրանց անասնական կրքերին յագուրդ տալուց յետոյ, երբէք չեն յամառում հետամուտ լինել իրանց գոհին, այլ ձգում են նրան երեսնի վայր: Մինչդեռ «Մարուող ճրագները» լօվելասը իւր նպատակին հասնելուց յետոյ էլ շարունակում է ընկնել Մարթայի ետևից, չը վախենալով նոյն իսկ Սերովրի պէս մի կատաղի թշնամուց, որ սպառնում է նրան սպանել և իրօք սպանում էլ է վերջիվերջոյ: Այդ լօվելասի տիպը, եթէ կարելի է տիպ համարել, մի առօրեայ կնամոլի, աւելի բնական կը լինէր, եթէ հեղինակը նրան հեռացնէր բնից երկրորդ գործողութիւնից յետոյ: Բայց նա թողել է նրան, երևի, որպէս զի Սերովրը վրէժխնդիր լինի նրանից դաշոյնով: Արեւհեղութիւնը ոչինչ չի աւելացնում դրամայի արժանաւորութեանը, այլ, ընդհակառակը, տալիս է նրան մեղօդրամայի բնոյթ: Բաւական չէ՞ր միայն առանց այն ևս խենթ Յակովբի խելագարուելը: Կարծում ենք ոչ միայն բաւական էր, այլ և նոյնպէս աւելորդ իբրև մեղօդրամատիական մի ուրիշ գիծ:

Այսպէս թէ այնպէս, պիեսի ֆինալը մեզ քիչ գոհացրեց: Դիւր չեկաւ մեզ ևս այն, որ հեղինակը փոփոխելով իւր պիեսը, ներմուծել է նրա մէջ մի քանի մենախօսութիւններ—դարձեալ մի նոր զիջում դրամայի հին և մուացուած ձևին: Այստեղ, կարծում ենք, հեղինակը սխալ է ունեցել ուշադրութիւն դարձնելու մի ինչ որ լրագրական ունեցնդիայի վրայ: Ընդունել ունեցնդնեմտի կարծիքը, այն էլ մի անշնորհք և անճաշակ օրաթերթի էջերից, տկարութիւն է... Ժամանակ է հասկանալու, որ լրագրութիւնը չէ գրականութեան դատաւորը: Ժամանակ է իմանալու նաև, որ շատ դէպքերում լրագրների կարծիքները հակառակ են գեղեցիկ գրականութեան շահերին: Ժամանակ է հասկանալու, Վերջապէս, որ կան լրագիրներ, որոնց գովասանքը ամօթ է բերում հեղինակին և պարսաւանքն, ընդհակառակը պատիւ: Այս տեսակ մի լրագիր է այսօր մեզանում «Մշակը»...

Յամենայն դէպս, «Մարուող ճրագները» ընդհանուր առմամբ մեզ վրայ թողեց բաւարար տպաւորութիւն: Հաւանեցինք Սերովրին ամենից աւելի: Ներսէսի փիլիսոփայութիւնը մեզ թուաց տարրական: Նա ինքը չը շարժեց մեր գութը և ոչ Մարթայի վիճակը: Բաւական բնական թուաց մեզ Մինասը: Վատ չէ մօր տիպը: Միակողմանի է ծերունի Յակոբը: Պիեսի կենտրոնական գաղափարը ուրբան ևս հոգեբանօրէն թոյլ լի-

նի արժարժուած, ընդունելի է: Գործողութիւնը դանդաղ է, բայց պիտան ընդհանուր առմամբ ձանձրալի չէ իբրև բեմական գործ: «Մարուող ճրագները» հեղինակին համարել սկսնակ չի կարելի: Նա ունի մի քանի վողբիլներ Բագուի կեանքից, որոնք ներկայացուում են այս ու այն տեղ և ունին առողջ զուարճութիւն պատճառելու չափ արժանաւորութիւն: «Մարուող ճրագները» նրա առաջին լուրջ գրականական աշխատութիւնն է և իբրև այսպիսին հարկաւ, ուշադրութեան արժանի է: Յանկանք, ուրեմն, հեղինակին ապագայում աւելի կատարեալ գործեր տալ: Սակայն մեզ թւում է, որ հեղինակին թեթև կօմեդիաներն աւելի կը յաջողուեն, քան դրամաները: Դրամատիքական վայրկեաններ և հոգեբանական խոր յուզումներ արտայայտելու համար նրա ոճը տակաւին թոյլ է, մինչդեռ կօմեդիայի համար շատ և շատ գոհացուցիչ: Դրամայի ասպարէզը լարծուն է, պէտք է կրունկների տակ բեռներ ունենալ չը սայթաքելու համար: Իսկ սայթաքուել հեղինակն այնքան հեշտ կարող է, որքան աւելի ուշադիր կը լինի դէպի ամբոխի ճաշակն ու նրա ղեկավար լրագրների կարծիքը: Այստեղ աւելի քան ուր և է, անհրաժեշտ է սեպհական աշխարհահայեացք, ամուր, անսասան, ընդունակ դիմադրելու ամբոխի վայրիվերոյ կարծիքներին: Ունենալով այդպիսի աշխարհայեացք հեղինակը բնականաբար անտարբեր է դէպի ուրիշների ճաշակն ու ասածները...

Այս բոլորն ասում ենք «Մարուող ճրագները» հեղինակին ապագայում ուրիշների վայրիվերոյ կարծիքների ազդեցութիւնից զգուշացնելու համար: Նոյնը կարելի է ասել և մեր բոլոր սկսնակներին, որոնք սխալմամբ կարծում են, թէ լրագրութեան մէջ է իրանց աջողութեան հիմնաքարը:

ԴԻՏՈՂ,

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԽԻԼԲԳԻ (РАКЪ) ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ ԲԵՆՏԻՆԵԱՆ ՃԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐՈՎ: Լիլի պրօֆէսսորներ Իուսէրկն ու Լըմուանը Պարիզի բժշկական ճեմարանին ներկայացրին մի զեկուցում խլիրդի (РАКЪ) Բեօնոգէնեան ճառագայթներով բժշկելու մասին:

Լիլի պրօֆէսսորները հաղորդում են, որ նորա մի ամսուայ ընթացքում անյայտ ճառագայթներով բժշկեցին խլրդային ուռույցներ ունեցող հիւանդներին և հասել են լաւ հետեւանքներին: Նոր եղանակով բժշկելիս միայն քանի մի հիւանդներին չեն կարողացել օգնել: Չնայելով այսպիսի յաջողութեան խնդիրը դեռ վճռուած չպէտք է համարել: Ճեմարանը այն կարծիքը յայտնեց, որ դեռ հարկաւոր է փորձերը շարունակել:

ՊԻՍԱԿՈՒԹԵԱՆ ԻԷՄ (Lupus) — Երկար ժամանակ բժշկները կատարելապէս ոչինչ չգիտէին պիսակութիւն կոչուած սոսկալի հիւանդութեան մասին: Վէրքերը դադում էին կրակով, դուրս էին կտրում դանակով, բայց այս միջոցներն էլ

քիչ էին օգնում: Ֆինգէնը մի պարզ միջոց ցոյց տուեց պիսակութեան դէմ, այդ հիւանդութեան քիմիական կենտրոնացած ճառագայթներով յաջող բժշկութիւնը: Յայտնի է, որ եթէ արևի լուր ապակէ հատուածակողմում ներս մտնի, լուծւում է իւր բաղադրիչ մասերի, լուսապատկեր ձևացնելով: Ամենից աւելի բեկեցնւում է կարմիր ճառագայթները, ամենից քիչ մանուշակագոյնը: Մանիշակագոյն ճառագայթներին հետևում են էլի առանձին անտեսանելի ճառագայթներ, անդրմանիչակագոյն, որոնք, սակայն, քիմիական խիստ զօրեղ ազդեցութիւն ունին: Նոքա ներգործում են լուսանկարչական թիթեղի վերայ և շատ մարմինների ձորնականութիւն (լուսի գոյնը փոխել) են առաջ բերում, իսկ զլիսաւորը, սպանում են մանրէներ (ճԱԵՏԵՐԻՍ) և այս պատճառով կարող են իբրև հզօր զէնք ծառայել մի քանի վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ կռուելու համար: Ֆինգէնը փայլուն կերպով օգտուեց հէնց այս անդրմանիչակագոյն ճառագայթներից, հարիւրաւոր գէպքերում յաջող բժշկութեան հասնելով:

Ֆինգէնին օգնութիւն հասաւ և Վեննայի բժշկապետ Լանգը: Վերջինս 1900 թուից սկսեց պիսակաւոր հիւանդներին լոյսով բժշկել և նշանաւոր հետեւանքների հասաւ: Ներկայումս Վեննայում այնքան շատ են լիւպուսով հիւանդներ, որ բժ. Լանգը անհրաժեշտ է համարում յատուկ հիւանդանոց բանալ դոցա համար, որ և արդէն իրագործուած է առանձին կօմիտեատի ձեռքով:

Պիսակութեան դէմ կռուելու նպատակով Վեննայում կազմակերպած մասնաժողովին անցեալները կայացրած նիստում բժշկապետներ Մուխա և Լանգը, ինչպէս գրում է «Կուրիէր» լրագիրը, հետաքրքրական ցուցումներ արին բժշկութեան հետեւանքների մասին: Նոքա ասացին, որ լիւպուսը վտանգ չէ սպառնում կեանքին, բայց այնուամենայնիւ մեծ նեղութիւններ և ահագին նիւթական վնաս է պատճառում: Պիսակի վերքերը երևում են զլիսաւորապէս դէմքի վրայ և ֆիզիքական ցաւերին աւելանում է նաև ամօթի պզտցմունքը, հասարակութեան երևալու անկարողութիւնը: Ֆինգէնը յոյս ներշնչեց հիւանդներին, կեանք տուեց նոցա: «Սրբ միջոցը գտնուած է, ասաց Լանգը, յանցանք կլինէր չօգտուել նորանից. հազարաւոր նեղացածներ իրանց բոլոր կեանքում զգում են ցաւ և մենք անտարբեր ենք նայում: Բժշկ. Լանգը միայն խօսքեր ասած չլինելու համար, ներկայացրեց մի չարձ հիւանդներ, որոնց բժշկել էր լուսի օգնութեամբ: Լուսանկարներից կարելի էր եզրակացնել, թէ ինչ փոփոխութիւն է տեղի ունեցել նախկին հիւանդների մէջ: Այլանդակող վերքերը չքացել էին, դէմքը ծածկուել էր բնական կաշիով և միայն օրայի կարկտանները յիշեցնում էին թէ հիւանդ են եղել նոքա:

ՆԵՐՇՆՁՄԱՆ ՆՈՐ ԵՂԱՆԱԿ,—Վեննայի յայտնի պրօֆէսոր Շորէտէրը, անխոնջ մենամարտողը թոքախտի դէմ,

Մադրիդի միջազգային բժշկական նիստում հետաքրքրական գեկուցում ներկայացրեց ներշնչման նոր եղանակի մասին, որ ընդհանուր ուշադրութեան արժանի է: Մինչև այժմ գործ դրուած ներշնչման զանազան եղանակների գլխաւոր թերութիւնը կայանում է նորանում, որ ներշնչուած գեղանիւթերը կամ հեղուկները չօգիացման ազդեցութեամբ չէին թափանցում թոքերի բոլոր մասերում, այնպէս որ ներշնչումը անկատար էր լինում: Բժշկո. Անաս Բուլլինգի գտած և Միւնխէնի պրոֆ. Էմմէրիխի ու Վեննայի պրոֆ. Շտրէտտէրի փորձած նոր եղանակը այնպիսի յաջող հետեւեցներ է տալիս, որ մասնագէտները նորա գործադրութիւնը վերին աստիճանի բարեբեր են համարում: Դր. Բուլլինգի եղանակով՝ ներշնչուած հեղուկը փոխւում է մանր կաթիլների, որոնք կարող են թափանցել թոքերի ամենամանր և խորը տեղերը և այն էլ ցանկացած քանակութեամբ:

Նոր եղանակի էութիւնը խտացած օդի գործադրութեան մէջ է, որ թոքից ու միկրօքներից մաքրելուց յետոյ՝ ներս է մտցնում վարպետ կերպով կազմուած գործիքի մէջ, որ մանրացնում է ներշնչելի հեղուկը, օդի հոսանքի օգնութեամբ, անհատատալի մանր կաթիլների 0,0006 միլլիմետր դիամետրով: Նորա 300 անգամ մանր են թոքային ամենամանր բշտիկներից, ուստի և թափանցում են թոքերի բոլոր մասերը, որ ապացուցուած է կենդանիների վրայ ի միջի այլոց չների վրայ կատարուած քաղմաթիւ փորձերով: Պրոֆ. Էմմէրիխի փորձով ներշնչելի գեղերը թափանցել են ամենախորը թոքափողային ճիւղերում և բարեբեր ազդեցութիւն են գործել թոքերի վերայ: Ներշնչելու տեղի օդը մաքրում են խտացած օդով և բարեխառնութիւնը կարելի է հարկաւոր ժամանակ կանոնաւորել, այնպէս որ հիւանդը լաւ է զգում բնակարանում:

Պրոֆ. Շտրէտտէրը ներկայացրեց նիստին դր. Բուլլինգի պատրաստած մի փոքրիկ գործիք, որ գործ է դրուելու ցանկացած տանը: Այս տնային գործիքի առաւելութիւնը նորանում է, որ ներշնչելի հեղուկի բարեխառնութիւնը կարելի է այդտեղ ևս կանոնաւորել: Ներշնչման նոր եղանակը բարեբեր է ոչ միայն հիւանդների, այլ և առողջների համար: Արագութեամբ մաքրելով շնչառութեան գործարանները, առաւելապէս կարելի է այն գործ դնել գործարաններում, հիւանդանոցներում, դպրոցներում և այլն: Պրոֆ. Շտրէտտէրը յիշատակեց, որ դր. Բուլլինգի եղանակը, թերևս, գործադրելի կլինի ոչ միայն շնչառութեան գործարանների համար, այլ նաև ուրիշ հիւանդութիւնների, մանաւանդ սրտի հիւանդութիւնները բժշկելու համար:

ԱՊՍԳՍՅ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ: Լայպցիգի համալսարանի ֆիզիքս քիմիական ինստիտուտի վերատեսուչ պրոֆ. Օստվալդը և նորա առաջին ասսիստէնտ բժշ. Գրոսսը, միջոցը զտան ցանկացած եղանակին պատկեր հանելու և այնուհետև

պատկերը պարզել լուսի առանց որևէ մասնակցութեան: Պրոֆ-Օստովալդի եղանակով լուսանկարչութիւնը այսպէս է կատարւում: օրինակելը սովորական ձևով է կատարւում, բայց փոխանակ ապակեայ զգայուն թիթեղի վերցնում են լուսազգաց ստուարաթուղթ, որովհետև հետագայ գործողութեան համար թափանցիկ թիթեղ չէ պահանջւում: Բաւական է, եթէ մի կողմից նեղատիւի վերայ նկատւում են պատկերի ստուերագծերը: Խնչպէս ամեն մի լուսանկարչի յայտնի է, այդպիսի ստուերագիծ կստացուի թիթեղի վերայ ամենալատ եղանակին: Նթէ այնուհետև սովորական ձևով պատրաստենք թիթեղը, միայն պարզենք ստուերագծերը, որ ուրեմն պիտի կատարել խիստ արագ կերպով, և չորացնենք, այդ գէպըում կարելի է սկսել օրինակել: Վերջինս առանձնապէս հետաքրքրական է. կարելի է օրինակել ինչի վերայ որ ուզէք—գրելու թղթի, ստուարաթղթի, ծառի, վերջապէս ամեն մի ուզած հարթ բանի վերայ, որի համար կարիք չկայ որ դոքա լուսազգաց լինին: Միայն մի անգամ ծածկում են նորան ժելատինի լուծուածքով: Ստուարաթղթի թիթեղը էֆիրով լուանում են, որ շուտով շոգիանում է, իսկ ապա ժելատինով ծածկուած մակերևոյթը դնում են թիթեղի երեսի կողմի վերայ, և երկուսը սլմում օրինակող շրջանակում: Այս բոլորը արելի լուսի տակ էլ կարելի է անել, մութ սենեակումն էլ: Կատալիտիքական (զօրութիւն ներկայութեան) գործողութեան շնորհիւ, որ երևում է շօշափուող մակերևոյթների մէջ, ընդամենը 10 վայրկեանում պատկերը փոխւում է ժելատինի մակերևոյթի վրայ: Այն հեղուկի բաղադրութիւնը, որի մէջ նախապէս դրւում են թիթեղները, պետք գաղտնիք է մնում: Նրբ այն մակերևոյթը, որի վերայ ուզում ենք պատկերը ստանալ, օրինակ, թուղթը շրջանակից հանում ենք. նորա վերայ ոչ մի փոփոխութիւն չի նկատուում: Յետոյ 10 վայրկեանում պարզում են այն երկաթէ լուծուածքում, բայց պատկերը դեռ էլի չէ երևում: Միայն յետոյ լուսանկարչութեան մէջ գործածուող սովորական հեղուկներում անցկացնելիս, ստացւում է պարզ և յստակ պատկերը: Հեղուկների մէջ խառնելով ներկանիւթեր, ստացւում է ցանկացած գոյներ, որ մինչև այժմ անկարելի էր ստանալ: Լուսանկարչութեան այս նոր եղանակի առաւելութիւնները ինքն ըստ ինքեան յայտնի են: Հարկ չկայ գործ դնելու լուսազգաց թուղթ և ապակեայ թիթեղներ:

Ի՞նչՔԱՆ ԿԱՐԵԼԻ Է ԱՊՐԵԼ: Քանի տարի կարող է մարդը սպրիւ. այս հարցին պատասխանելու համար պէտք է գիտենալ երկարակեցութեան աչքի ընկնող գէպերը, Մաթուաղայի օրինակը թողնենք իբրև արաբոյ գիտութեան գէպք: Բեկոնը պատմում է. 1245 թուին մի տարօրինակ մարդ ընդհանուր ուշադրութիւն էր գրաւել. նա ասում էր թէ զիտէ մի քանի դար ռպրելու միջոցը: Նա ինքս, ասում էր նա, —կենդանի օրինակ. վկայ եմ եղել Պարիզի տաճարի շինութեան,

962 թուին: Բեկոնը հաղորդելով այս, վկայում է, որ անծանօթն ապրել է աշխարհում առ նուազն 30 տարի:

Մի հին դրբում պատմում է գերմանացի Պապալիուսի արկածները, իբր թէ հինգ դար էր ապրել: Իսկ Հռովմայեցի Պիեռիոս մատենագիրը հաղորդում է, ոչ ինչ որ մի կղզու թագաւոր ապրել է 802 տարի:

Նրկարակեցութեան այս դէպքերը, բացի գուցէ Բէկոնի պատմածից, առասպելների կարգին պէտք է դասել: Վերջենք առաւել արժանահաւատները: Գիտնական Գալլէրը համոզուած է, որ մեր կեանքի սահմանը 200 տարուց պակաս չէ:

Ոմն Թովմաս Պարֆ 152 տարի ապրեց: Ով գիտէ էլ ինչքան կապրէր նա, եթէ թագաւորը չուզէնար նորան տեսնել: Պալատում ընդունեցին նորան մեծ պատուով: Պարֆը այնպէս շրացաւ արքայական խորտիկներով, որ շատ կերաւ և դորանից էլ մեռաւ:

Ընտիր լուզորդ Ջէնկինը մեռաւ 169 տարեկան: Լողալիս նա մրսեց: Նրբ 155 տարեկան էր, նորան վկայ կանչեցին դատարան մի գործի համար, որ 140 տարի առաջ էր պատահել: Դատարան զնաց երկու որդով: որոնցից մէկը 100, իսկ միւսը 102 տարեկան էր:—Հումբօլար ծանօթացաւ 143 տ. մի գիւղացուն և նորա 117 տ. կնոջ:—Նորվեգացի գիւղացի Գէրրինգսօնը 160 տ. մեռաւ, որից մնաց ահագին ընտանիք, մեծ որդիին 108 տ., իսկ կրտսերը 9 տ.:

Նրկարակեցութեան այլ դէպքերը պակաս հետաքրքրական չեն: Ոմն Ջօն Վօլին մեռաւ 170 տ., իսկ նորա կինը 164: Վերջապէս Կերիէն մահուան օրը 206 ից անց էր:

Կարծիք կայ, թէ հնումը մարդիկ երկար էին ապրում, իսկ այժմ վաղ են մեռնում: Թերես մասնաւոր հիմք կայ այդպէս կարծելու: Նուցող կեանքը, ճեպընթաց երկաթուղիներով երթնակելը «սոււտրա-արգիւնաբերական» ցնցող մեխանիզմը՝ արագութեամբ մաշում են նեարդերը, յօրինուածքը: Բայց գիտութեան ծաղկման նոյն դարը անթիւ գիւտեր ու յայտնագործութիւններ տուեց կեանքի պայմաններ, բարւոքելու համար: Վերջիվերջոյ դժուար թէ մենք վնաս լինենք կրած... Ֆինօն ուղղակի հաստատում է, որ մարդկային երկայնակեցութեան աստիճանական աւելանալը կասկածի տակ չէ մնում: Նորա ժողոված տեղեկութիւններից երևում է, որ կանանց միջին երկարակեցութիւնը աւելի բարձր է, քան մարդկանց: Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ 100 տարին անցնող կինը հինգ անգամ աւելի հաւանականութիւն ունի երկար ապրելու, քան տղամարդը: Թէ ինչու է այսպէս՝ գիտութիւնը ոչինչ չգիտէ: «Թոյլ սեռը» աւելի ուժեղ է թւում: Ամբողջ կենդանական աշխարհում կանացի տարրը գերազանցում է աւելի մեծ կենսականութեամբ, մեծ ուժով:

90 տարեկան հասակի հասնելով փորձառու ծերն սկսում

է երիտասարդանալ, աւելի ուժեղանալ, քան թէ էր: Կան հին ծառեր, որոնք աշնանը ծաղկում են երկրորդ անգամ:

Մասնագէտների վկայութեամբ, շատ ծերեր, 80 տարին հասնելով երրորդ անգամ ատամներ են հանում: Տիկ. Հերնին երբ 110 տար. դառաւ, ատամներ երեացին, իսկ ալիքներն սկսան նախկին գոյնը ստանալ:

Ի՞նչ եղանակով է պահպանւում այս երկարակեցութիւնը: Առ այժմ դժուար է որոշել: Բայց անվիճելի է, որ ոյժերի չափաւոր սպառումը և սնունդի տեսակը առաջնակարգ նշանակութիւն ունին: Մարիա Պրիուն ապրեց 158 տ., այն ինչ բաւական քիչ էր ուտում. պանիր և աճի կաթ: Անտոն և Մակար ճղնաւորները և այլն մի մի դար ապրեցին, չնայելով որ բացառապէս մարախով էին կերակրւում:

Ոյժերի սաստիկ սպառումը կարծես նոյնպէս սուսնաձին աղբեցութիւն չունի երկարակեցութեան վերայ: Ի՞նչքան աչխատութիւն և գրկանքներ կրեցին Պաղատոնն ու Բիսմարկը, այնուամենայնիւ խորին ծերութեան հասան:

Պարապման եղանակի կողմից երկարակեցութիւնը առանձին հետաքրքրութիւն չէ ներկայացնում: Նստակեաց կեանք վարողները փակուած սենեակում աւելի քիչ հաւանականութիւն ունին երկար ապրելու: Ըստ սեռի երկարակեցութիւնը կանանցն է: Ըստ հասակի փոքր և միջին հասակից ցածր մարդկանց: Վերջապէս շատ կարեւոր է ժառանգականութիւնը: Երկար ապրած պապերն ու հայրերը ժառանգներին էլ երկար կեանք են շնորհում, եթէ մահուան պատահական պատճառներ չեն լինում:

Իրտոգութիւններն ու հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ մարդկային կեանքի երկարութիւնն աճում է: Բայց ինչ պէտք է անել մեր կեանքի վերջին սահմանին հասնելու:

Բիւֆրոնը հաշուեց և ինչպէս գիտնական ճշմարտութիւն առաջարկեց, որ կեանքի տևողականութիւնը հաւասար է հասակի չրջանի տևողականութեան, հինգ անգամ շատացրած: Նշանակում է, որ կատուն, որ աճում է $1\frac{1}{2}$ տարի, կարող է ապրել մօտ 8 տարի. շունը, որ աճում է 2 տարի, ապրում է 10 տարի. Զին աճում է 8 տ., և նորա կեանքը ձգւում է 25 տարի: Ուղտը, վերջապէս կազմուորուելով 8 տարի, կարող է ապրել 40 տարի: Մարդս աճում է մինչև 21 տարին, հետեապէս նորա կեանքի սահմանը առնուազն գտնւում է առաջին հարիւր տարուց յետոյ:

Բայց... մենք կարծես ամեն բանն անում ենք մեր գոյութեան բնական սահմանը կարճելու համար: Բժշկականութիւն, առողջապահութիւնը, տեխնիկան էլ հաղիւ մեր վատնած կեանքը լրացնելուն են ծառայում. նոցա շնորհիւ մի կերպ 70 տարուն հասնելով ասում ենք. «արդ արձակեա՛ն»:

Կեանքի էլիքսիւններն ու հեղանիւթերն էլ անօգուտ անցան: Մնում է սպասել, որ պրօֆ. Մէյնիկովի գիւտը իրօք մի որ և է նոր ուղի բանայ մեր առաջ:

(Քաղ. Աստ. Вѣст.-ից):

ԾՈՎԻ ԽՈՐԳԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ: Գեներալի Պինոն, ինչպէս հաղորդում է «Daily Express» լրագիրը, գտել է մի գործիք— ջրաչափ, որով լուսաւորում է ծովի յատակը, ինչքան էլ խորը լինի նա: Քիչ առաջ մասնագէտների մասնախմբի ներկայութեամբ փորձեր է արել այդ ջրաչափով Պորտոֆինո նաւակայանի մօտ և փայլուն հետևանքներ են ստացել:

Գտել է և մի ուրիշ բարձրացնող գործիք (élévateur), որ ծովի յատակից պիտի բարձրացնէ ջրաչափի ցոյց տուած առարկաները: Նայելով գործիքի ոյժին, կարող է բարձրացնել շնչին իրերից մինչև խորտակուած նաւը: Պինոն մտադիր է իւր գործիքով ծովերի ու ովկիանոսների մէջ ընկղմուած գանձերը գտնել: Եւ առաջարկել է Մեծ Բրիտանիային խուզարկել Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ընկղմած «Սև իշխան» շոգենաւը, որի վերայ մեծ քանակութեամբ ոսկի կար:

Փորձերը պիտի կատարուին Սառուհամպտօնում, անգլիական ծովապետութեան բարձրագոյն աստիճանաւորների ներկայութեամբ և Կիլում, գերմանական կայսեր առաջ:

ՆԼՆՔՏՐԱԿԱՆ ԼՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ԱՆՎՏԱՆՔ ԳԱՐՁՆԵԼԸ: Միջիգանի համալսարանի մի պրոֆէսոր միջոց է գտել, որով անվտանգ է դարձնում ելքաւորական հոսանքը, ինչ ոյժի էլ որ լինի նա: Նորա հնարած գործիքի փորձը կատարուեց երկու ուսանողների վերայ: Նա ուղղեց նոցա վերայ հինգ հազար վօլտ հոսանք, մի ոյժ, որ կարող է ոչնչացնել մի ամբողջ գունդ-զօրք, և ուսանողները ոչինչ չգզացին, բացի ակորթելի զգացմունքից: Ելքաւորական ոյժը անվտանգ դարձնելու համար երկու տեսութիւն կայ. կամ հոսանքը այնպէս արագ անցկացնել, որ ելքաւորական ոյժը միջոց չէ ունենում ազդել մկանների ու նեարզների վերայ, կամ այս բանը նորանից է առաջանում, որ հոսանքը չի թափանցում մարմնի ներսը, այլ սահում է միայն նորա մակերևոյթով:

ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՆԲՋԸ ԻՆՉՊԵՍ Է ԼԻՆԵԼՈՒ: Զիկագօի համալսարանի պրոֆ. Մարիէնբարգը հաղորդում է, որ աշխարհի վախճանը շատ շուտ է լինելու:

Նա գտել է, որ երկիրը «դուրս է եկել իւր շաւղից» և որ իւր անհաւասար շարժողութեամբ նա յիշեցնում է խմած մարդուն:

Այսպիսի անկանոն շարժողութիւնը ամենամեծ այլայլում առաջ կբերէ, ամառը տարէցտարի կտաքանայ, ինչպէս ասում է հուշակաւոր գիտնականը, իսկ ձմեռները հետզհետէ կսառչին:

15 կամ 20 տարուց յետոյ, նորա հաշուով, բոլոր մարդկութիւնը կամ կայրուի և կամ կսառչի:

Բայց երկրի այսպիսի ցաւալի վախճանը այնուամենայնիւ այնքան էլ շուտ չի լինի, ինչպէս եթէ երկրի վախճանը առաջ գայ մոլորակի գիսաւոր աստղին հանդիպելուց:

Իսկ երբորդ ենթադրութիւնը, նորա խօսքով, էլի մի փոքր կասկածելի է: Սառույցը ժողովում է բեւեռներում հիւսիսից և

հարաւից: Ամառը բաւական չի լինի բոլոր սառոյցը հալելու, ուստի և իւրաքանչիւր ձմեռից յետոյ ովկիանոսի ահագին ամբարում կկուտակուի բիլիօնաւոր սառոյց:

Քիչ ժամանակից յետ, գրում է նա, կխանգարուի երկրի խտութեան հաւասարակշռութիւնը և երկիրը կթաւալուի իւր առանցքի վերայ:

Այս երևոյթը տեղի կունենայ սարսափելի երկրաշարժերով, սարերն ու քաղաքները կկործանուին, մինչդեռ ծովը կընդունէ այս բոլոր աւերակները և կկլանէ ամբողջ մարդկութիւնը: (Астр. В.):

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵՍԱՆՑ

— — — — —

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ

ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՎՊԵՆՆ ՄՐՑԱՆԱԿԱՅԱԶԻՍՈՒԹԻՒՆ

Յունիսի 26-ին ս. Սահակ և Մեսրոպ թարգմանիչների տօնի օրը Կ. Պօլսում Հանդիսաւոր կերպով կատարուել է Յովսէփ Իզմիրեանցի զրական յանձնաժողովի 15-դ մրցանակարաշխութիւնը ս. Պատրիարքի նախագահութեամբ և եկեղեցական, վարչական, կրթական և զրական մարմինների ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ:

Մրցանակի ներկայացուած էին հետևեալ աշխատութիւններ.

1. Ներսէս Լամբրոնացի, զրեց Սմբատ Ժ. վ. Սատէթեան:
2. Կիլիկիոյ եկեղեցու մասին Մ. Աղարէգեանի գործը.
3. Քննական պատմութիւն ԺԹ. դարու մատենագրութեան, զրեց Մեհրան Յովհաննիսեան. տպուած:
4. Պուլանըի, զրեց Բ. Ս. Ռուսահայ մատենագիր. տպուած:
5. Հին օրեր. Պուէտ Խաչատուր Միսաքեան. զրեց Յ. Մըրմըեան.
6. Թեմական դպրոցներու ծրագիրը. զրեց ԲԺ. Շահնազարեան. տպուած:
7. Աղթամար և իր կաթողիկոսութիւն. զրեց Խաչ. Լեւոնեան.
8. Ծովքի կաթողիկոսարանը. Բարգէն ծ. վ. տպուած:
9. Աշակերտին սիրտը մշակելու միջոցները. Համբ. Պէրպէրեան:
10. Նախախնամութեան մատ. վէպ. Ա. Ալթունեանի. տպուած:

Այս տասն աշխատութիւններից քննութեան չեն ենթարկուել ԲԺ. Շահնազարեանցի, Հ. Պէրպէրեանի և Ա. Ալթունեանի աշխատութիւնները իբրև բարերարի սահմանած նիւթերից: Գուրս, և Մըմըեանի ու Բարգէն վարդապետի աշխատութիւնները իբրև համառօտ և մասնական աշխատութիւններ: Մնացեալ հինգ աշխատութիւնները յանձնուած են քննութեան և հետևեալ պատասխաններն է ստացուած.

1. Ռէթէոս Պէրպէրեանը գնահատելի է համարել Սմբատ

ձ. վ.-ի գեղեցիկ յիշատակարանն Հայ. եկեղեցւոյ ամենից նշա-
նաւոր գեմերից մէկի համար: Սմբատ վ. հերթել է Լամբրո-
նացուն վերագրած յունասէր և լատինամիտ կարծիքները և
նորա ուղղափառութիւնն ապացուցած:

2. Գէորգ Ասլանեանը Մ. Աղարեղեանի գործը գիտական
է համարել, թէ և գովելի է համարել նորա եկեղեցասիրութիւնը:

3. Հ. Գալէմբերեանը թերի է գտել Յովհաննիսեանի ու-
սումնասիրութիւնը:

4. Մ. Նաթանեանը Պուլանըի մասին գրուածը թերի է
համարում, բայց ասում է որ ժողովրդի ընտանեկան կեանքը
չաւ է պատկերացրած:

5. Հրանտ Ասատուրի ընդարձակ տեղեկագիրը Խաչիկ
Լեոնեանի մասին այսպէս է համառօտում Հ. Մկրեանը. «Աղ-
թամար և իւր կաթողիկոսութիւնը» գործին քննիչը խղճամիտ
զննութեանց բովէն անցուցած է բաւական ստուար սոյն հատորը:
Գործը, քննչին զատողութեամբ, նոր է. որովհետեւ ինչ որ նախ-
ընթացաբար գրուած կամ տպուած է այդ մասին, անկատար և
կցկտուր է բոլորովին... Այդ ուսումնասիրութիւնը մեծ առա-
ւելութիւններ կնեղկայացէ նախորդներուն վրայ... ինչ ալ ըլ-
լան իր թերութիւնները, անուրանալի է թէ մեր եկեղեցական
պատմութիւնը ճոխացնող նոր տարրեր երևան կհանէ, և ասի-
կա մեծ արժանիք մէ»:

Յանձնաժողովը նկատելով, որ 120 լիրայի մրցանակի ամ-
բողջութեան արժանի գրական խոշոր երկեր չեն մատուցուել,
որոշել է 35-ական լիրա մրցանակ տալ Սմբատ ձ. վարդապե-
տին և Խաչիկ Լեոնեանին և 20 լիրայի մրցանակ ևս Պուլանը-
ի վերայ գրուած աշխատութեան:

ՆԱՄԱԿ ՄՈՒՂԻՑ

Իննակնեան սրբավայրէն, Մշոյ Ս. Վարդապետի մուրատա-
տուր Ս. Հիրմէն կը փութամ համառօտակի պարզել այս
պատմական ու փառաւոր հաստատութեան ներկայ տխուր վի-
ճակն, հրաւիրելով անոր վրայ Ձեր խորին ուշադրութիւնն:

Այս նշանաւոր մենաստանը, Հայր պատուական, թէ ինչ
կրօնական ու բարոյական ծառայութիւններ կատարած է և կը
կատարէ հայ ժողովրդին և մասնաւորապէս Տարօնոյ կրթական
գործին համար, նկարագրել աւելորդ կը համարիմ, զի արդէն
հանրածանօթ իրողութիւն մէ այն. այլ իմ նպատակն է յայտնել
Ձեր եղբայրութեան և Ձեր միջոցաւ Ռուսահայ բարեսէր և
երկիւղած ժողովրդեան վանքին ներկայ աննախանձելի կացու-
թիւնը:

Այս վանքը իսկբանէ անտի ուխտաւորական և թեմա-
պան նուէրներով կը կառավարուէր. ահա 13 տարիներէ ի վեր

է որ այդ հասոյթներն իսպառ դադրած են և վանքն չունենալով ուրիշ հասութարեր կալուածներ, տնտեսապէս ինկած է բոլորովին. պարտքերը յարաճուն վիճակ մը կստանան և որ ամենէն ցաւալին է շէնքերն տակաւ առ տակաւ կը կործանին. վանս զի վանքն իր առանձին ուժերով չկրնար նորոգութիւններով առաջն առնել շէնքերու փլուզման. որոնք արդէն ժամանակի երկրաշարժի ազդեցութիւնը կրած են առ հասարակ և եղանակներու ազդեցութիւնն ալ անոր վրայ գալով հետզհետէ կը տապալին, կանշքացնեն այս հոյակապ նուիրավայրի գեղեցկութիւնը:

Այս գարնան տեղացող անձրևներէն ալ փլան եկեղեցւոյ արեւմտեան և հիւսիսակողման երկյարկանի շէնքերու սենեակներն, բարեբաղտաբար մարդու կորուստ տեղի չունեցաւ: Այսպէս հետզհետէ կփլին և վանուցս միարանութիւն չկրնար անոնց փլուզումը կասեցնել. դժբաղտաբար եղած դիմումներն ալ սպասուած արդիւնք մը չունեցան ցարդ:

Միայն միութարական է ըսել, որ վերջին չորս տարիներու մէջ վեհափառ Ս. Հայրապետէն հասած մասնակի նպաստներով՝ բաւական նորոգութիւններ կատարուեցան ս. եկեղեցւոյ երեք գմբէթներու պատուանդաններու վրայ, նորոգուեցաւ նաև ս. գերեզմանի գմբէթի վեղարն և եկեղեցւոյ արեւելեան որմը. և ուրիշ մանր մունր մասեր. բաց աստի մեծ քանակութեամբ ալ կիր պատրաստուեցաւ, որ այժմ զտուած կը մնայ, ապագայ շինութեանց համար, եթէ բարեսէրներու նպաստները հասնեն:

Վերանորոգութեան կարօտ են ս. Գէորգայ և ս. Աստուածածնի տաճարներն, որոնց վրայ թողուած ժամանակի երկրաշարժերու բացուածքներն զգալապէս կը լայնանան տարուէ տարի. նաև ս. Ստեփաննոսի գմբէթի վեղարն, որոյ բարերն խարխլած և անձրևներ ներս հոսելով՝ կը վնասեն շէնքին ամբողջութեան: Անհրաժեշտ է վերաշինել ս. եկեղեցւոյ արեւմտեան փլած սրահի աւերակը և հիւսիսակողման սրահի սենեակներն: Ոչ նուազ քան ասոնք, անհրաժեշտ է վերնայարկի շինութիւնն ի գլուխ հանել նոր վարժարանի ներքնայարկին, որ բառորդ դարէ ի վեր ահագին ծախքերով և այնքան զոհողութիւններով հաստատուն կերպով շինուած է. սակայն այնուհետև պարագաները չօգնեցին և մինչև հիմայ կը մնայ կիսաւարտ, հեռու իւր նպատակին ծառայելէ, մինչ 54 որբեր հին վարժարանի շէնքին մէջ խիստ նեղութիւն կը կրեն, որովհետև շէնքը ոչ միայն անձուկ, այլ և առողջապահիկ պայմաններէ զուրկ է:

Չնայելով իրաց այս աննախանձելի կացութեան, վանքն ունի իր գիշերօթիկ որբանոցը, ուր կուսանին 54 որբեր և կստանան տոհմային լուրջ կրթութիւն մը համեստ ծրագրով և կանոնաւորութեամբ և հինգ ուսուցիչք անխոնջ կաշխատին և յուսալից ապագայ կը խոստանան:

Արդ, հայր պատուական, ներկայելով Ձեզ այս հաստա-

տութեան վիճակն, կը խնդրենք Ձեր բարոյական աջակցութիւնն, ամէն վանքեր և հաստատութիւններ միշտ նպաստներ, կտակներ կստանան, իսկ այս վանք ինկած մի անկիւն մոռացութեան տրուած է կարծես. շնորհ ըրէք խմբագրական մը նուիրել և այնու բարեսէրներու գթութիւնն հրաւիրել այս Մենաստանին վրայ և կործանման վիճակէն ազատել զայն, արձան անմոռաց կանգնելով Ձեզ այս աշխարհին մէջ. վանահայրական փոխանորդ Ս. Կարապետի Մշոյ ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅԱԿՈԲԵԱՆ:

Ի. Պ. ԿՕՏԼԵԱՐԵԻՍԿԻ

Խմբագրութիւնս հրաւեր ստացաւ Պօլտաւայի քաղաքագլխից ներկայ լինելու ուկրաինեան գրականութեան նոր շրջանի բանաստեղծ Նահապետ Ի. Կօտլեարեսկու արձանի բացման հանդիսին, որ տեղի է ունենալու այս օգոստոս ամսի 30 և 31-ին Պօլտաւա քաղաքում:

Կօտլեարեսկին (1769—1838) մայառոսական գրող է և նորա գրուածներէց աւելի յայտնի են՝ Վիրգիլիոսի «էնէականը» մայառոսականի դարձրած, և օպերէտներ «Մօսկալ Չարի՞նիկ» և «Նատալկա Պօլտաւկա», որոնք բոլորն էլ տպուած են բազմաթիւ տպագրութիւններով:

ՆԱՄԱԿ ԲԱԳՈՒԻՑ

Հատ վաղուց յայտնի է, որ «Մշակ» ասած սուտ ազատամիտ, սուտ ազգասէր, սուտ յառաջագէտ և սուտ ուղղամիտ թերթի համար ամեն բան պայմանական է և ամեն սրբութիւն անձնական և նեղ կուսակցական շահերի տեսակէտից է չափուում այդ թերթում:

Այսօր մի «Бая» թերթ երկու սիրալիր խօսք գրեց «Մշակի» հասցէին, իսկ «Бакинскія Извѣстія» ընդհակառակը համարձակութիւն ունեցաւ ցոյց տալու «Մշակի» անկման նշանները—և ահա այդ թերթը իւր անգօր միջոցներով ամեն ճիգ գործ է դնում շողորթթելու մի թերթին և տապալելու միւսին: Ահա այսպիսի նեղ և միանգամայն վատ զգացմունքից զրդուած մի յօդուած է նուիրել «Մշակը» իւր այս տարուայ № 139 մէջ հանգուցեալ Բագուեցի Առաքել Ապոր մահուայ մասին տեղի ունեցած խօսակցութիւնների առիթով: Այդ թերթի տնասուն հրապարակախօսը, որ ինքն իրան մի հազարիեւ շաբեամմա է երեակայում, իւր սովորական զրոյցների մէջ տէսէք թէ ինչպիսի տմարդի խօսերով է դատապարտում հանգու-

ցեալ խեղճ քրիստոնէի մահը: «Մշակը» ասում է որ «իւրաքան-
չիւր» զո՛հ անարդարութիւնից չէ առաջանում, և շարունակում
է թէ Առաքել Ապերը իրան սպանեց որովհետեւ «մեծ ակորժակ
ունէր», որովհետեւ չկամեցաւ բաւականանալ հարիւր հազար-
ներով և այլն և այլն: Եւ այս պատճառով յօդուածագրի խօսքե-
րով այսպիսի մահը ոչինչ հասարակական նշանակութիւն չունի:
Նախ պ. Լ. յեղաշրջում է լրագիրներների մէջ եղած փաս-
տերը: Լրագիրներում տեղեկութիւն կար, որ հանգուցեալ Ա-
պերը վշտացած էր իւր մի բարեկամի պահանջից ծախելու մի
շատ նշանաւոր կայք ջնջին գնով պարտքի տեղ: Այստեղ ագա-
հութիւնը չէ շարժառիթը, որ մի առաքինի ծերունի յու-
սահատուէր: Այլ հազար անգամ ոչ Այստեղ մարդը վշտանում
է աշխարհի կեղծիքից, բարեկամի դաւաճանական մտքերից և
մարդկանց տմարդութիւնից: Երբոր դուք տարիների ընթացքում
լաւութիւն էք տեսնում մէկից և նրանեղութեան օրերին ձգ-
տում էք նրան խելագել, դուք բարոյական հրէշ էք և ձեր պատ-
կերը կարող է վիրաւորել մարդու լաւագոյն զգացմունքները
և յուսահատութեան հասցնել: Եւ որ զխաւսորն է, «Մշակի»
ամբողջ յօդուածը գրուած է ի պաշտպանութիւն դաւաճան
միլիոնների: Խօսք կար լրագրներում, որ պահանջ անողը եղել
է մի ուրիշ միլիոնատէր: Ուրեմն դատապարտել և ետական
համարել մի համեստ և մեռած մարդու ի նպաստ կենդանի
մնացած միլիոնատիրոջ, որ գուցէ իւր գործերը Առաքել Ապո-
րից աւելի ճարպիկ տանել գիտէ — սա ոչ մի տղամարդութիւն
չէ: «Մշակի» յօդուածագիրը շատ լաւ գիտէ որ լրագիր-
ները պնդում են թէ հանգուցեալի գրած նամակներում իւր
բարեկամի դաւաճան նպատակների մասին տեղեկութիւն կար,
ուրեմն մեղագրել զո՛հին կնշանակէ պաշտպանել զահաճին: Եւ
գիտէք, ընթերցողներ, ի՛նչու է «Մշակը» այսպէս վարում:
Որովհետեւ հանգուցեալ Ապոր եղբունական մահը ողբազոյ
առաջինը եղաւ Բաքուայ «Бакинскія Извѣстія» թերթը,
որին «Մշակը» կամենում է իբր թէ տապալել և միշտ
այդ թերթի դէմ ամեն կերպ աշխատում է գրել: Այո,
«Մշակը» սկսել է պաշտպան հանդիսանալ այնպիսի գաղափար-
ների և մարդկանց, որ իւր անկումը անխուսափելի դարձնի:
Բաքուն այնպիսի մի քաղաք է, ուր օժիտի հաշիւներում խա-
բուած աֆէրիստները արդարութեան սուտ պաշտպան են հան-
դիսանում իրանց սրտի կսկիծը դատարկելու համար, սուտ փե-
սացու ձեւանալով պաշտօններ են ստանում և յետոյ խաբում
բարեկամներին, ուր տարիներով փեսացու են լինում, իսկ վեր-
ջը հրաժարւում և հանգիստ խղճով ապրում և մարդու հաշուի
մէջ լինում, թէ և նրանց պատճառով խաբուած օրիորդը անձ-
նասպանութիւն էլ գործած լինի և այս բոլորը օր գերեկով է
կատարւում, ուր վաշխառուները բարեգործի անուն են հանում,
ուր սուտը, կեղծաւորութիւնը և խաչագողութիւնը անպատիժ
թագաւորում է: Եւ ահա «Մշակը» գալիս է պախարակելու այն

յրագիրը թէև առանց անունը յիշելու, որ քաջութիւն ունեցաւ այս տգեղ երեւոյթները կամաց-կամաց մերկացնել: Մի՞թէ այս չի նշանակում, որ լրագիրը կորցրել է ուղին և չգիտէ ում պաշտպանի կամ ում պախարակի:

Ձեր համակրողներից մէկը:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԻՆՆՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ

Այս տարի լրանում է մեր «Հրեշտակաւորն» բանաստեղծ Ս. Գրիգոր Նարեկացու մահուան իննհարիւրամեակը, որի առթիւ մի գեղեցիկ յօդուած է նուիրել «Բիւզանդիոն» հայաթերթը իւր 2031 համարում:

Ո՛վ ծանօթ չէ այդ պաշտելի անուան, ով բերան չգիտէ գէթ մի քանի տուն հանրածանօթ «Նարեկ» աղօթագրքից, որ ինչպէս ասում է յիշեալ յօդուածագիրը, «ամեն կրօնասէր Հայու համար երկրորդ Աւետարանի մը արժէքն ունի»:

Ս. Գրիգոր Նարեկացին թաղուեցաւ իւրանուն վանքի մէջ Շատախի կողմերը և վերջը նորա նշխարները, որպէս սրբի մասունք, տարուեցան այս և այն կողմերը: Այժմ գրեթէ որոշ պայանի չէ նորա գերեզմանը, որպէս զի ի յիշատակ այս մեծ յօբելեանի՝ գէթ մի մահարձան կանգնեցնէինք նորա շիրմի վերայ, միայն ցոյց են տալիս աւանդութեամբ մի տեղ, ուր պիտի թաղուած լինի նա:

Բայց եթէ չենք կարող մահարձանով կամ մի մեծ տօնաւեմութեամբ պատուել նորա յիշատակը՝ գէթ անմահացնենք հոգիացեալ բանաստեղծին նորա կեանքի և երկասիրութեանց մի հիմնական և լուրջ ուսումնասիրութեամբ:

«ԼՈՒՍԱԲԵՐ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՑ» ԿԻՊՐՈՍՈՒՄ

Կիպրոսի Նիկոսիա քաղաքից մեզ հաղորդում են որ Հայաստանեայց քրիստոնէական լուսաւորութեան և Ս. Էջմիածնի մայր տաճարի հիմնարկութեան Հաղարվեցհարիւրամեակի յիշատակին՝ Կիպրոսի Ազգային Կրթարան—Որբանոցի տըպաբանից ներկայ տարւոյս ընթացքում պիտի հրատարակուի Հրուսաբեր տիպոգրոսով մի հատոր,—հաւաքածոյ ազգային, եկեղեցական, պատմական, բարոյական և բանասիրական ուսումնասիրութեանց հետեւեալ ծրագրով.

1. Քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը արդէ քաղաքակրթութեան վրայ:
2. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կեանքը և գործունէութիւնը:

3. Հայոց մէջ Քրիստոնէութեան ծաւալումը դիւրացնող քաղաքական, ընկերական և այլ պատճառները:
4. Հայ եկեղեցւոյ դաւանական և վարչական տարբերութիւնը յոյն և լատին եկեղեցիներէն:
5. Հայոց եկեղեցական ժողովներու ամենէն նշանաւորները:
6. Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ամենէն մեծ դէմքերը և ամենէն կարևոր թուականները:
7. Մեր կրօնական գրականութեան ամենէն հին արտադրութիւնները:
8. Եկեղեցական նուիրապետութեան բարոյական իշխանութիւնը զօրացնելու պայմանները:
9. Հայ ժողովուրդի վրայ իր եկեղեցւոյ հոգեկան և բարոյական ներգործութիւնը պէտք եղածին պէս զգալի և օգտակար ընել տալու միջոցները:
10. Քննութիւն մը մեր ազգային բարոյականին վրայ:
(Մեր մէջ հաւատարմութեան, պարտաճանաչութեան, աշխատասիրութեան, խնայողութեան և այլասիրութեան չափը.— Հաւաքական գործունէութեանց մէջ համերաշխութիւնը և «Նա» ը: Բարեգործութեան դէմ երախտագիտութեան համեմատութիւնը.— Ազգային վարչական շրջանակաց մէջ կարգապահութեան ոյժը և պետերու և ստորակարգեալներու յարաբերութիւնը.— Մեր հանրային գործերու մէջ արժանիքի վարձատրութիւնը և յանցանքի պատիժը: — Ընտանեկան կեանքի մաքրութեան տոտիճանը.— Խմիչքի, թղթախաղի և ընդհանրապէս զուարճասիրութեանց ստացած ծաւալը, կն կն):
11. Մեր նոր սերնդին ստացած Դաստիարակութեան Տեսչակը: Նկարագրի կազմութեան մասին Ուսուցիչներու կատարած դերին բնութիւնը:
12. Արդի հայ մամուլին ազդեցութիւնը մտաւորական և բարոյական մշակութեան տեսակէտով:
13. Ներկայ 1600 ամեակի յիշատակին Գրիգոր Լուսաւորչի անունով մի ազգային բարեգործական ընկերութիւն և մի «Դանձանակ» հիմնելու նշանաւորութիւնը:

Հասցէ Rédaction «Loussaper»
Nicosia, Chypre.

ՆԱՄՈՎ ՎԱՆԻՑ

Այս աարի Վանայ մէջ Կեդր. վարժարան մը բացուած է Հայկազեան անունով, որ արժանանալով Նորին Ս. Օծութեան Ազգի վեհապետի հայրապետի Բարձրագոյն Հաճութեան ու հովանաւորութեան նպաստաւորուած է Ռումանեացի բարեյիշատակ Աղա Գրիգոր Սերբերենիքեանցի 12000 լուպրի կտա-

կադրամին տսկոսիքով որ տարուէ տարի պիտի ստացուի Օգեսայի Կայս. Պանգայէն. Սոյն ամենակարեւոր կրթական հաստատութիւնն որ Վանեցւոց կիսադարեայ մէկ գաղափարի մարմնացումն է, մեր թաղային ծխային վարժարանաց 2000 է ալի աղբատիկ ուսանողաց ապագայն կը կալմէ, պարունակելով մեր նախակրթարանաց լրացուցիչ բարձր դասընթացք մը:

Հայկ. Կեդր. վարժարանի խնամակալութիւնը ձեռնարկեր է այս գարնան վարժարանին յատուկ ընդարձակ ու վայելուչ շէնքի մը կառուցման որ մեծ ծախսի կը կարօտի: Ի՞նչ է ժողովուրդը իր լուծման ու բրտիները չը խնայեր իւր սիրեցեալ հաստատութեան համար, սակայն յայտնի է որ տեղական միջոցներ չեն բաւեր այդպիսի շէնք մը կառուցանելու և զայն օժտելու վայելուչ կահաւորումով, զրադարանով, դասասիւսութեանց վերաբերեալ պարկերներով, բարտէսներով, գործիքներով, քիմիական նիւթերով և այլն, ինչ որ պիտանի են բարձրագոյն վարժարանի մը համար:

Ուստի զիմոււմ կրնեմք շեր Արժանապատուութեան կըրթասիրական և տոհմասիրական զգացմանց, խնդրելով որ բարեհաճիք քաջալերել սոյն կրթական ձեռնարկութիւնը և միջոցներ հայթայթել անոր յատուկ շէնքին կառուցման և պատշաճաւոր կազմաւորութեան: Խնամակալութիւն մեծ յոյս ունի, որ ուրիշ շատ համակրողներ ու նպաստողներ ալ պիտի ունենայ Վանայ հայկչ. Կեդրոնական վարժարանը:

Վստահ ենք, Արժանապատիւ Տէր, որ բնավայրին մէջ ծնունդ առնող սոյն կրթական ոգին շեր բարձր գնահատումին կարժանանայ, մենք մեր յուսալից գիմումն արդիւնաւորուած տեսնելով հայ մանուկներու կրթական պէտքերու համաձայն, պիտի ջանամք բաղձացեալ բարեկարգութեան մէջ դնելու Վանայ Կեդր. վարժարան:

Յարգանք առ Ձեզ մնամ աղօթարար Առաջ. Տեղապահ և նախագահ խնամակալութեան հայկ. կեդրոնական վարժարանի Սահակ եպս. Բագրեւանդեան.

1903 Յունիս 10

Վան

† ՄԱՀԳՈՅԺ

Տ. Տ. ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

Յուլիսի 12-ին երեկոցեան 5 ժամին երկարատե հիւանդութիւնից յետոյ Ջմիւռնիայում ի Տէր հանգեալ Ամենապատիւ Տ. Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս Մուրատեանը, Ջմիւռնիայի հայոց բազմարդիւն և սիրելի Առաջնորդը, Հայաստանեայց եկեղեցու ամենից փայլուն և անձնագիր հովիւներից մէկը:

Հանգուցեալ Մելքիսեդեկ սրբազանը իւր բազմակողմանի գործունէութեամբ Ռուսահայաստանում և Տաճկաստանում հանրածանօթ է ամենքին և ազգի միահաղոյն սիրոյն արժանացած խոշոր անձնաւորութիւններից մէկն է, որի ապացոյց կարող է համարուիլ այն նշանաւոր հանգամանքը, որ նա երկու անգամ, 1884-ին և 1885-ին համազգային ժողովներում թեկնածու է ընտրուած Ամենայն Հայոց Վաթիկանի թեման:

Ուստի և Սրբազանի մահը մի անդամանելի կորուստ է Հայ եկեղեցու, ամբողջ հայ հոգեւորականութեան, հայ ժողովրդի և իւր բարեկամների համար:

Մեր սիրելի ուսուցչի և «Լումայ»-ի ընտրելագոյն աշխատակցի կորուստը խոր սգով համակեց և մեր ամբողջ խմբագրութիւնը, ուստի և մեր յիշողութիւնները հանգուցեալ սրբազանի մասին և նորա ընդարձակ գործունէութեան տեսութիւնը թողնում ենք «Լումայ»-ի հետեւեալ համարին, ուր և կտանք նորա կենդանագիրը:

Յիշատակն արդարոյն օրհնութեամբ եղիցի:

ԳԻՒՑ ա. Բ Ա.

ԱՂԵՔՍԵԱՆԻՐ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆ

Յուլիսի 29-ին Բաթում քաղաքում սպանուեցաւ Ալէքսանդր Թարխանեանը և զոստոսի 3-ին թաղուեց Թիֆլիսում: Հանգուցեալ Թարխանեանը ընդի ղզլարցի էր. նա իւր ուսումը ստացել էր Վլադիկաւկազի ղէալական ուսումնարանում և լինելով չքաւոր ծնողաց զաւակ՝ ինքը իւր տուած մասնաւոր դասերով հոգում էր իւր սնունդը: Աւարտելով ղէալա-

կան ուսումնարանը և միջոց չունենալով բարձրագոյն ուսումնաստանալու համար դիմել համալսարանական քաղաքները, նա թողեց հիւսիսային Աովկասը և գալիս է Տփլիս գործունէութեան ասպարէզ որոնելու. հէնց առաջին իսկ քայլում դէպք ունեցանք ծանօթանալ երիտասարդ Աղէքսանդրի հետ, որ լի էր եռանդով և գործելու բուռն տենչով. նա հաշուապահի պաշտօն գտաւ նախկին Ծովեանեանների դրամատանը և իւր բոլոր ազատ ժամանակը նա նուիրեց հասարակական և ազգային գործունէութեան. աշխատակցում էր «Արձագանք» լրագրին, օժանդակում էր թատերական ներկայացումներին և առհասարակ մասնակցում էր ազգային ամեն տեսակ գործերին:

Լինելով ի բնէ սիրահար թատրոնական գործին, 7—8 տարի առաջ նա սկսեց «Թատրոն» վեցամսեայ պատկերապարդ հանդիսի հրատարակութիւնը, որև, թէպէտ նիւթական անձկութեան պատճառով կաղէկաղ, բայց և այնպէս շարունակեց մինչև իւր մահը, տարին մեծ մասամբ մէկ և երբեմն երկու գիրք հրատարակելով:

Թարխանեանը որպէս հայ գործիչ, խոհեմ, լուրջ և դրական ուղղութեան ներկայացուցիչներին էր պատկանում, իսկ որպէս մարդ, որպէս ընկեր՝ օժտուած էր բարեհամբոյր և կամակատար բնավորութեամբ: Նա դեռ հազիւ 40 տարեկան լինէր և դեռ երկար ժամանակ կարող էր իւր արդիւնաւոր կեանքը նուիրարեւել հայ ժողովրդի լուսավորութեան գործին, այս տեսակէտից աւելի քան ցաւալի է նորա անժամանակ և եղբրական մահը, որի պատճառների մէջ մենք չենք ուզում մտնել:

Հանգուցեալը թողեց կին և երկու զաւակ, միանգամայն անապահով դրութեան մէջ, ինչպէս այս յատուկ է ամեն ազգային գործչին...

Յաւիտենական հանգիստ և երկնքի արքայութիւն ողբացեալ Աղէքսանդրին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

ՀՈՒՇԻ. ՍԱՐԳ. ՄԱՆ.-ԻՆ.—Լ. Անդրեանի «մառախուղի մէջ» վէպի թարգմանութիւնը ստացանք. այս համարում անհնար եղաւ տպել. կտպենք միւս համարից:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Ս. Տ.-Ս.—Բուդօլֆ Լինդաուի «Մի դժբախտ ազգ» (Ein unglückliches Volk) վէպի հայ թարգմանութիւնը սիրով կտպենք «Լուսնայում» հետեւեալ համարից սկսած: Այս համարի տպագրութիւնն արդէն աւարտած է:

Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ. ՍՏ. ԳԱՐԲ.—«Լուսնայի» № 3 ուղարկեցինք Ձեր մշտական հաղէով, բայց այս օրերս յետ ստացանք. հաղորդեցէք մեզ Ձեր նոր հասցեն:

ՆԻԿՈԼԱՅԻՉ. (Մօրավիա-Աւստրիա) ԲԱՀ. ԼՈՒԻ ԿՈՒԴԵԼ-ԿԱՅԻՆ.—Ուղարկեցինք Ձեզ № 1—3. Կկատարենք Ձեր խնդրները:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ յօդուած ուղարկողներին խնդրում ենք գրել պարզ և մի երեսի վրայ: Շատ անգամ վատ գրած լինելուց անախորժ սխալներ են մտնում տպագրութեան ժամանակ:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. Ֆ. ԱՀՈՏ.—«Հինգ ըոպէ ևս» չի տպագրուի:

Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ. Գամառ Բաթիպայի «Հայ երիտասարդ» բանաստեղծութեան մի օրինակը խմբագրութիւնս այս օրերս ստացաւ տպագրելու իւր մի այլ աշխատակցից և կը տպենք միւս համարում:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Ա. Կ.—«Արտաւազդ» բանաստեղծութիւնը և Ձեռնովի «խնդիրը» ուշ ստացանք. այս համարում այլ ևս տեղ չկար. Արտաւազդը կտպուի հետեւեալ համարում, իսկ միւսը հերթին պիտի սպասէ:

Բօստօնից ուղարկուած է մեզ «Boston Post» լրագրի յուլիսի 14-ի (ն. տ.) համարը, որի մէջ տպագրուած է մեր աշխատակից բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի մի բանաստեղծութեան անգլիերէն թարգմանութիւնը «Armenian Song» վերնագրով, յայտնի օր. Ալիս Բլէկվելի (Blackwell) թարգմանութեամբ:

Խմբագիր Հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ԲԱՀ. ԱՂԱՆՆԵԱՆՅ

ԼՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Այս 1903 թուին հրատարակում է նոյն ծրագրով
և նոյն աշխատակիցները մասնակցութեամբ:

Տարեկան թատանորդագիւնն է Ռուսաստանում 6
ոռքի ճանաչահածախփով եւ տուն հասցնելով, իսկ
արտասահմանում 20 Փրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունում է Թիֆլիսում
«Լումայ» ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և
Կենտրոնական գրալաճառանոցում:

Ապառիկ թատանորդագրութիւնն չէ ընդունում:

Քահանաներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին
թող է տրւում բաժանորդագինը վճարել մաս մաս,
ստորագրուելիս 3 ուրբի և տպրիլին մնացեալ 3 ուրբին:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция
журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction
du journal arménien „LOUMA“.

Այս համարի հետ մենք ուղարկում ենք
իբրեւ **ՊՐԷՄԻԱ** բժշկ. Գ. Բաբեանի հրա-
տարակութեամբ լոյս տեսած բժշկարանի Ա.
հատորը մեր այն բաժանորդներին, որոնք
վճարել են «Լումայի» բաժանորդագինը և
ուղարկել են 21 կ. իբրեւ ճանապարհա-
ծախս: